

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Анатолій Боровик

●

РОЗРОБКА ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)

Проблеми реформування шкільної освіти за часів української революції знайшли певне місце в історичній науці¹. Інтерес автора цього дослідження зосереджений на розгляді формування основних напрямків реформування загальноосвітньої школи вказаного періоду.

З перших днів революції перед Центральною Радою та генеральним секретаріатом освітніх справ стало невідкладне завдання ліквідації безсистемної організації школи й освіти в Україні, що дісталось їй у спадщину від царського уряду. Існуюча система шкільного навчання була підпорядкована різним урядовим інституціям: міністерству освіти, вченому комітету Найсвятішого синоду, урядництву імператриці Марії, міністерству торгівлі й промисловості, міністерству земельних справ, міністерству внутрішніх справ, міністерству юстиції, морському міністерству, міністерству шляхів сполучення тощо. Одночасово співіснували різновідомчі, різносистемні, різнотипові навчальні установи, між якими не було ніякого взаємозв'язку. Навіть після закінчення народної початкової школи для вступу до будь-якого типу середнього навчального закладу потрібно було складати вступні іспити. Разом з тим викладання у всіх типах шкіл проходило російською мовою. Тому й постало завдання створення цілісної єдиної системи національної школи, яка б базувалася на чітко визначених принципах, завданнях та плані і відповідала інтересам українського народу.

Початок реформування системи освіти і розробки основ єдиної школи розпочинається вже з I Всеукраїнського учительського з'їзду (5-6 квітня 1917 р.). У постанові, прийнятій на ньому, зазначалось про необхідність подолання багатотиповості школи та «встановлення початкової школи одного типу, яка б з одного боку дала б дітям як найширшу початкову освіту, а з другого підготувала б до середньої школи»².

На з'їзді були прийняті окремі постанови про початкову, середню і вищу освіту. Так, у постанові секції початкової школи пропонувалось запровадити українізацію цих шкіл уже з 1917-1918 навчального року. З цієї метою планувалось вжити відповідних заходів до перевидання раніше виданих українських посібників і підручників та створення нових. Вищі початкові школи пропонувалось українізувати поступово, «відповідно вимогам педагогічного такту»³.

Секція середньої школи також пропонувала термінове відкриття на державні кошти українських середніх навчальних закладів і в першу чергу гімназій у великих містах, де населення було переважно зрусифіковане. А у тих населених пунктах, де переважало українське населення, пропонувалось українізувати існуючі гімназії, а також відкривати гімназії, спільні для навчання хлопчиків і дівчаток. Висувалася також вимога

обов'язкового навчання учнів середніх шкіл українознавчих дисциплін: української мови і літератури та історії України. Пропонувалося через два роки всі середні школи цілком перевести на викладання українською мовою.

Учасники з'їзду розуміли, що за відсутності підготовлених планів реформування шкільної освіти складно на самому з'їзді визначитись із головними принципами та напрямками їх здійснення. Ось тому з'їзд рекомендував Всеукраїнській шкільній раді в найближчому часі скликати з'їзд українських учителів та діячів освіти, на якому були б розглянуті й ухвалені основні засади і плани розбудови національної школи в Україні.

До скликання другого з'їзду учителів членами головної шкільної ради була проведена велика робота по розробці плану єдиної школи. 10-12 серпня 1917 р. на з'їзді було заслухано і обговорено доповіді О.Музиченко та П.Холодного, в яких вони визначили такі головні засади майбутньої школи: 1) головне завдання - це виховання дітей; 2) головний зміст навчального матеріалу для дітей молодшого шкільного віку повинен бути підібраний з оточуючого їх життя; 3) школа повинна бути єдиною і поділятися на дві частини: перша, де учні повинні навчатися сім років, друга - чотири роки.⁴

З'їзд визначив основні напрямки організації нової школи, яка повинна стати національною, змінити свій навчальний план і запровадити українську мову, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям. Усі громадяни України повинні «мати право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчем і т. ін.». Освіта повинна бути обов'язковою і світською. Хоч у примітці постанов вказувалося, що за бажанням батьків може бути введено і релігійне навчання.

Якою ж уявляли розробники проекту єдину школу в Україні?

Перш за все на початковому етапі навчання повинно здійснюватися на основі вивчення оточуючого життя. Народна земська школа повинна була стати семилітньою і методично побудованою на основі спостережень та уявлень з оточуючого життя. Вважали, що семирічне загальноосвітнє навчання зможе краще реалізувати можливості розвитку дитини. Але у зв'язку із складними економічними умовами та нерозвинутою мережею шкіл реалізувати завдання створення семилітніх шкіл і перетворення їх на загальні, тобто обов'язкові для всіх дітей, на той час було неможливо, тому тимчасово обмежувались створенням на основі однокласних земських шкіл чотирирічних шкіл, а наступні три роки навчання пристосувати до навчальних планів вищих початкових шкіл. Програми ж гімназій повинні були складатись із систематичних курсів наук.

Потрібно було внести і певні корективи до навчальних планів усіх типів шкіл таким чином, щоб після закінчення 7-літньої загальноосвітньої школи можна було вступати до професійних навчальних закладів, як їх тоді називали, технічних шкіл. Тобто до сільськогосподарських шкіл, учительських семінарій та інших.

Складовою частиною проекту єдиної школи були також і проблеми її українізації. З 1 вересня 1917 р. у нижчих початкових школах у всіх групах уроки мали проводитись українською мовою. Крім того, зазначалось, що українізація всіх типів середніх і нижчих шкіл повинна здійснюватись згідно з педагогічними вимогами, а також відповідно до рішень I Всеукраїнського учительського з'їзду. Учасники з'їзду звертались до Генерального секретаріату освіти з проханням прискорити вироблення детальної програми єдиної школи у відповідності з проектом, ухваленим з'їздом.

Для реалізації цих рішень з'їзду генеральним секретаріатом освіти було створено ряд комісій, куди увійшли члени Товариства шкільної освіти, учителі і просвітянські діячі. Вони і розпочали здійснювати планомірну, цілеспрямовану розробку навчальних планів та програм єдиної загальноосвітньої національної школи.

На перших порах роботи над проектом у комісіях працювали: О.Астряб, Л.Балінська, Л.Білецький, О.Богданович, С.Галеневич, Н.Григор'єв, А.Демський, Л.Добровольський, О.Дорошкевич, В.Дурдуківський, О.Іконнікова, С.Калиновський, О.Кисіль, Л.Коваленко, Г.Ковалевський, М.Козик, М.Кравчук, М.Крамаренко, Ф.Косицький, Я.Кульжинський, В.Левицький, М.Левитський, А.Лобода, Т.Лубенець, Н.Мірза-Явакянль, О.Ольшанський, В.Романовський, С.Русова, А.Синявський, М.Сімашкевич, П.Харченко, П.Холодний, М.Чернявська, Я.Чикаленко, В.Шарко, К.Щербина, Н.Шульгіна та інші.⁵

Важливу роль для розробки «Проекту єдиної школи на Україні» мала нарада в справі організації народної освіти в Україні, що проходила 15-20 грудня 1917 р. у м. Києві. В ході її роботи було розглянуто 16 питань, і більшість із них стосувалася

плану управління освітніми справами в Україні. А доповіді С.Русової «Національна школа» та А.Нюренбурга «Підвалини національної школи» порушували проблеми формування єдиної школи в Україні.⁶

Як підсумковий документ обговорення цих питань була ухвалена резолюція під назвою «Підвалини національної школи»⁷, де визначались основні принципи народної освіти: «економія в часі, зв'язок між сім'єю й школою і єдність школи». Крім названих, важливими також визнавалися принципи, що мали виняткову і вирішальну роль у справі виховання та навчання, - це рідна мова та знання укладу життя й дитячої психіки учнів певної національності. У резолюції вказувалося, що «школа повинна бути національною», а керівництво нею мали передати представникам певної національності. Планувалось також, щоб в інтересах єднання і солідарності представників усіх національностей в межах Української Народної Республіки «українська мова в школах національних меншин, починаючи з вищої початкової школи, обов'язкова для шкіл, але не обов'язкова для учнів». Тобто учні мали право вибору вивчати чи не вивчати її. Школи для національних меншостей мали свободу в організації навчально-виховної роботи, у прийнятті навчальних програм та у визначенні обсягів часу вивчення, але були зобов'язані виконувати «мінімальні вимоги для всіх шкіл УНР».

Робота над проектом завершувалась, коли міністерство народної освіти разом з Центральною Радою змушено було 26 січня 1918 р. залишити м. Київ і переїхати спочатку до Житомира, а потім до Кам'янця-Подільського, де робота знову була відновлена. До складу комісії увійшли нові члени, з боку галичан - А.Аліскевич, Я.Біленький, В.Бірчак, І.Боберський, О.Бойчук, Я.Борис, І.Брикович, А.Домбровський, В.Зубрицький, А.Крушельницький, К.Малис, В.Поговський, Д.Пігуш, І.Прима, з боку міністерства освіти і місцевої учительської спілки - А.Воронець, А.Григор'єв, В.Злобчинський, С.Іваницький, І.Пияшковський, С.Козинець, О.Козицький, С.Кондрацький, М.Ларченко, І.Майстренко, А.Мирович, А.Синявський, К.Тищенко⁸. Загальне керівництво роботою здійснював П.Холодний.

У зв'язку з приходом до влади уряду гетьмана П.Скоропадського і призначення міністром народної освіти М.Василенка педагогічні кола цікавило питання про долю законопроекту про єдину школу в Україні. І хоча сам міністр не відкидав ідеї використання реформаторських наробок попереднього уряду, але ж, як показують подальші його дії, робота над проектом була призупинена, комісія по розробці проекту не працювала. Але певні кроки в напрямку реформування шкільної освіти в цей час були зроблені. Так, 1 серпня 1918 року було встановлено обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх середніх загальноосвітніх, професійних, комерційних школах, учительських семінаріях та інститутах.⁹ Законом 6 серпня 1918 р. було об'єднано всі нижчі початкові школи в один тип шкіл.¹⁰ У своїй відозві до земств України міністерство освіти вказало, що «буде полегшено перехід з нижчої початкової школи до I класу вищої, а з вищої початкової школи до 5 класу гімназій та реальних шкіл».¹¹ Крім того, були розроблені і з 1 вересня 1918 р. введені тимчасово навчальні плани (як їх тоді називали, розклади лекцій) для чоловічих і жіночих гімназій,¹² вищих початкових шкіл¹³ на новий навчальний рік, в яких виділялось по 3-4 тижневих годин на вивчення української мови. До початку навчального року також «було розіслано до органів самоврядування, складені відповідно вимогам нової недільної школи, програми початкових шкіл».¹⁴

Таким чином, хоч робота по завершенню законопроекту про єдину школу в Україні за часів Гетьманату була призупинена, але ж певні реальні кроки в напрямку створення національної системи освіти було зроблено.

Робота над «Проектом єдиної школи на Україні» була довготривалою і здійснювалась у несприятливих економічних і соціально-політичних умовах, призупинялась за часів Гетьманату і лише за часів Директорії була остаточно завершена. Хоч керівник розробки проекту П.Холодний відзначив, що «треба ще багато прикласти праці до точнішої конкретизації ідей української школи, але можна бути певним, що український вчитель утворить школу таку, яку потрібно нашому народові».¹⁵

Розроблений проект мав чотири розділи: I - «Загальна частина», II - «Роль науки, релігії, мистецтва, руханки та розвинення громадського чуття у виховальній школі», III і IV розділи присвячені викладу змісту навчальних планів і програм єдиної загальноосвітньої школи.

У першому розділі розкривались основні принципи побудови єдиної загальноосвітньої школи в Україні та давалося визначення, що «єдиною школою ми будемо називати нормальну з педагогічного боку школу, через яку повинні проходити всі діти даної Держави»¹⁶, незалежно від соціального, майнового, станового положення, статі, релігійних, політичних переконань.

Головним завданням нової української школи було виховання дитини, що корінним чином відрізняло його від завдань школи за царизму, коли на першому місці було навчання дітей. Виховні ж завдання розв'язувались нібито самі собою в процесі засвоєння знань. Цими питаннями школа мало цікавилась і не проводила ніякої цілеспрямованої роботи. Ось тому нова українська школа повинна була відмежовуватись від цих негативних рис старої школи. Новими завданнями її повинно було стати керівництво процесом формування і розвитку дитини, і весь навчально-виховний процес повинен будуватись так, щоб у центрі його завжди була дитина. Тоді, як указувалось у проекті, сам процес навчання буде засобом виховання.

Здобуття знань у новій школі також повинне зайняти першорядне значення. На належний рівень потрібно поставити релігію, мистецтво, моральне виховання. Все це буде сприяти прояву інтелектуальних і духовних сил людини. У навчально-виховному процесі в центрі уваги повинна бути індивідуальність дитини, її природні здібності, задатки та її талант.

Нова школа повинна бути також національною. Це означало, що дитина перш за все мала познайомитися з природними та соціально-культурними умовами життя свого народу, а потім переходити до пізнання історії та культури інших народів світу. Найважливішим чинником такого пізнання і виховання мала стати рідна мова. На перших двох ступенях школи їй відводилось особливе значення. З іноземних мов перше місце повинна зайняти російська, вивчення якої варто було розпочинати з 3-4 року навчання.

Школа виховання також мала бути й «школою діяльною», тобто трудовою. Використання фізичної праці розширювало виховні можливості школи, тому праця повинна посісти в ній чільне місце. Вважали, що фізична та розумова праця в школі не повинна бути шкідливою для здоров'я дитини. Школа мусить готувати учнів до свідомої трудової діяльності, але в її завдання не повинно входити навчання дитини якогось ремесла.

Передбачалось, що єдина школа матиме три ступені: перший (початкова, основна школа) - 4 роки навчання (1-4 класи); другий (старша основна школа) - теж 4 роки навчання (5-8 класи) і третій (колегія) - 4 роки навчання (9-11 класи).¹⁷

Таким чином, нова українська школа повинна була стати єдиною, трудовою, загальноосвітньою, виховуючою і національною.

Другий розділ «Проекту» визначав роль, місце і значення наукових знань, рідної мови, іноземних мов, релігії, мистецтва, фізичного виховання у формуванні особистості учня. Були зроблені спроби дати визначення, що означатиме поняття «знання якоїсь науки» або навчального предмета. Зокрема зазначалось, що «знати якусь науку значить опанувати її метою і бути освідленим з можливо більшим науковим матеріалом». Разом з тим вказувалось, що учитель, який користується науковим матеріалом як засобом виховання, повинен спиратись на його методологію з метою піднесення душі і розуму дитини на певний рівень, що відповідав би вимогам часу. Це надзвичайно складне завдання педагог має вирішувати на основі копіткої, систематичної праці у перші вісім років навчання. Це матиме свій відбиток у подальшому, коли можна буде сподіватися, що в учнів пробуджуватиметься інтерес до системного вивчення наук.

Ці ж особливості в оволодінні навчальним матеріалом відносились і до вивчення мистецтва, зокрема малювання і співу. Але загальноосвітня школа не повинна переслідувати мети досконалого вивчення учнями різних видів мистецтва, а мати на увазі лише виховні завдання - формування творчих здібностей учнів та виховання волі.

Вказувалось також на роль гімнастичних вправ як необхідного елемента для фізичного гарту й виховання сили волі учнів.

Школа повинна була формувати громадянські стосунки між дітьми, причому не обмежуватись рамками лише класного колективу. Варто також залучити учнів до активного громадського життя школи і населеного пункту.

Третій розділ проекту єдиної школи був присвячений викладу навчального плану та

програм І ступеня основної школи. Головні принципи, на яких формувалася зміст освіти, зводились до такого: 1) він повинен базуватися на національній основі, відображати особливості і специфіку філософських, національних, релігійних та інших особливостей розвитку українського народу в його історичному розвитку; 2) містити в собі обширні знання про досягнення і здобутки всіх народів світу; 3) повинен забезпечувати свідоме та активне засвоєння знань, умінь і навичок, формування наукового світогляду; 4) мусить бути доступним для дітей певної вікової категорії, відповідати рівневі розвитку кожної дитини; 5) повинен забезпечувати зв'язок навчання з життям, теорії з практикою; 6) відповідати сучасному стану суспільства до освітньої підготовки молоді на певному етапі його розвитку.

У проєкті вказувалось, що програми з навчальних дисциплін І і II ступенів школи повинні містити переважно пропедевтичні курси, а з III - систематичні, побудовані на концентричній основі, з метою поступового розширення «формального розвитку учнів».

Навчальний план для І ступеня єдиної школи передбачився таким¹⁸:

Предмети	Кількість годин				
	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	Разом
Закон Божий	2/2	2/2	2	2	8
Рідна мова	10	10	8	8	36
Арифметика	6/2	6/2	4	4	20
Геометрія (наочна)	-	1	1	1	3
Природознавство	-	-	2	2	4
Географія	-	-	2	2	4
Історія	-	-	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Руханки	2	2	2	2	8
Разом лекцій для дітей	22	23	25	25	
Разом годин для учителя	18	19	25	25	

Примітка:

1) Числа, що під рискою, означають півгодинні лекції.

2) Лекції малювання не виділено в окремі години, вони входять як складова до предмета «рідна мова».

У пояснювальній записці до програми з рідної мови автори проєкту вказували на роль та значення її для населення України і школярів. Вони вважали, що «літературна мова в більшості своїх елементів є та ж сама народна мова»,¹⁹ що літературна мова до народної мови додає лише незначне число необхідних наукових термінів для виразу абстрактних понять. Тому «найперше завдання школи - дати гарну, яскраву, щиро народну українську мову дітям»,²⁰ зазначалось у «Проєкті». Ця загальна мета конкретизувалась у завданні «навчити читати й писати, точно і ясно висловлювати свої думки, почуття, враження».²¹

Передбачалось, що в перші два роки вивчення рідної мови повинно носити характер енциклопедичності, тобто учні повинні здобувати якнайбільше знань про навколишній світ, а починаючи з 3-4 років навчання більше уваги звертається на вивчення окремих предметів - рідна мова і література, природознавство, географія, історія, малювання та інше. Наголошувалось, що на першому ступені школи учні повинні отримати початкову грамоту - навчитися читати і писати.

У першому класі на вивчення рідної мови відводилося 10 тижневих годин. Програма передбачала проведення бесід з учнями на теми довідкілля, за навчальними картинками, читання букваря, відповіді на запитання, малювання.

У другому класі також виділялось 10 тижневих годин навчання рідної мови, але зміст програми розширювався. Рекомендувалось вивчення «з голосу» дитячих пісень, прислів'їв, а також виконання письмових вправ під диктовку. Пропонувалось виконання драматичних художніх творів та інше. Автори «Проєкту» вважали за необхідне дотримуватися дидактичних принципів, закладених у «Рідному слові» К.Ушинського, де, на думку авторів, подано зразковий план вивчення життя, починаючи від рідної хати й розширюючи пізнання дитини до знань про своє село (місто), повіт, край, країну, Всесвіт.²²

На вивчення рідної мови у третьому класі відводилося 8 годин. Програма передбачала використання бесід із складним змістом, у порівнянні з попередніми роками навчання, читання та переказ художніх творів, складання вільних творів (усних та письмових) на теми навколишнього середовища. З граматики потрібно було вивчити поняття про частини мови, детальніше знати іменник, прикметник, дієслово та засвоїти правила правопису.

У четвертому класі на вивчення рідної мови теж виділялось 8 тижневих годин. У контексті вивчення простого речення рекомендувалось ознайомити учнів із частинами мови, що не вивчались у 3 класі. Також продовжити читання художніх творів з їх переказом, вивчення тексту напам'ять, проведення виховних бесід, усних і письмових творів на вільні теми, особливо за картинами та малюнками, написання переказів тощо.

У процесі навчання учитель повинен проводити словникову роботу і пояснювати учням значення кожного слова, а також широко використовувати наочність. «Проект» застерігав не допускати перевантаження учнів механічним читанням та письмом.

Особливу роль автори «Проекту» радили звертати на розвиток самодіяльності і творчості учнів. З цією метою рекомендувалось для усних бесід підбирати теми, які б пробуджували цікавість і любов до рідної природи, національного побуту, звичаїв, викликали б пошану до національних діячів та героїв. Пропонувалось давати змогу дитині діяти творчо, «виявляючи як найвільніше ознаки своєї індивідуальності».²³

Курс математики основної школи повинен був сформувавши вміння розв'язувати різноманітні задачі, зміст яких пов'язаний з життям, розвитком техніки та виробництва. Крім того, потрібно було ознайомити учнів з основними геометричними формами та їх властивостями. Математика повинна була привчати до точності та логічності мислення, вибору потрібних даних для розв'язання того чи іншого питання, з'ясувати взаємозалежності між різними явищами. Досягти цього можна лише тоді, коли навчання буде цікавим і забезпечуватиме самодіяльність учнів, за умов дотримання принципу: від легкого до важкого, від відомого до невідомого, від зрозумілого до незрозумілого, а також широкому і вмілому використанню наочних посібників.

Автори радили звертати увагу вчителів на розвиток в учнів вміння усних обчислень, а також ознайомлення їх з деякими відомостями з історії математики.

Зміст задач у початкових класах рекомендовано черпати з оточуючого життя, поступово переходити до задач, що своїм змістом пов'язані з іншими навчальними дисциплінами - природознавством, географією, фізикою тощо. Задачі мусять бути не вигаданими, а життєво правдивими.

За перші чотири роки навчання діти повинні навчитись добре і свідомо рахувати, оперувати цілими числами, познайомитися з мірами довжини, ваги, площі і об'єму, а також грішми. Дії з числами вивчаються в процесі розв'язування прикладів та задач. На четвертому році навчання здійснюється систематизація матеріалу, вивченого протягом перших трьох років, звертається увага на формування вміння розв'язувати задачі різних типів на всі дії, даючи означення кожної дії, простежуючи зміну результату від зміни компонентів дії, перевіряючи їх результати.

У початковій школі відбувається поступове ознайомлення з дробовими величинами протягом усіх чотирьох років навчання. Дії з дробами здійснюються на основі логічних міркувань і висновків, а не за допомогою заучування правил. Необхідно домагатися, щоб на кінець четвертого року навчання діти змогли робити різні і навіть досить складні задачі з дробами. Автори «Проекту» не радили в курсі початкової школи захоплюватися розв'язанням задач, які вимагають надто докладних міркувань. Ці задачі, як правило, легко розв'язуються за допомогою рівнянь, з якими учні познайомляться в курсі алгебри.

Учні також повинні познайомитися з деякими геометричними формами та їх властивостями, що в комплексі повинні становити певну цілісну систему. Але логічних доведень ще добиватися не варто, учні повинні відчувати, як одні властивості предметів впливають на інші.

Викладання історії в єдиній школі планувалось розпочинати з третього класу. Вважали за необхідне спочатку вивчати історію власного народу з використанням бесід, розповідей, екскурсій, походів, відвіданням музеїв, ознайомленням учнів з усною народною творчістю та інше. Учителям рекомендувалось добирати матеріал, який нестиме дітям знання про їх національну належність, про спільність форм суспільного буття людей, їх проблеми та потреби.

У переліку головного змісту і понять, котрі потрібно засвоїти учням, значились роз'яснення: хто такі українці, звідки вони походять, як вони жили до прийняття християнства, що таке татарська доба, як українці боронили свою землю. Підкреслювалось, що перебування

кочівників і татар протягом кількох століть на значній території українських земель надовго затримало економічний і соціальний розвиток української нації і держави, знесило її і дало змогу в подальшому захопити Україну сильнішими державами.

У 4 класі, згідно з «Проектом», вивчення матеріалу розпочинається з часу перебування України під владою Польщі, а закінчується початком ХХ ст. - періодом нового національного відродження і боротьби українського народу за свою державність. На завершальному етапі в 4 класі рекомендувалося провести з дітьми бесіди про розселення українців у світі та про їх життя в еміграції.²⁴

Належне місце в єдиній школі мали зайняти уроки малювання і співів. Малювання - це графічна мова дитини, яку вчителів потрібно всляко розвивати. На першому ступені не передбачалось окремих уроків з малювання. Але учителю надавалася можливість у будь-який момент уроку запропонувати дітям намалювати певний сюжет, пов'язаний зі змістом уроку. Автори рекомендували не звертати увагу на техніку малювання, адже на цій проблемі буде зосереджена увага на другому ступені навчання, коли для уроків малювання буде виділено не менше 7 годин на тиждень,²⁵ а вже коли учні матимуть уявлення про тривимірний простір, здійснюватиметься викладання систематичного курсу малювання. На даному етапі діти будуть знайомитись із історією мистецтва та будуть малювати з натури. Наголошувалось на значенні малювання для школярів, яке, крім розвитку дитячої творчості, покликане виховувати високі естетичні смаки й уподобання.

Співи так само, як мова, є «фізичним виразом душевних емоцій»²⁶, вказувалось у «Проекті», а тому ці уроки повинні посісти чільне місце на перших двох ступенях школи. Колядки, щедрівки, веснянки є цінним матеріалом для співів. Вони мають високу художню цінність, широко вживані народом, забезпечують зв'язок школи з духовним життям суспільства. На уроки співів у початковій школі планувалось відвести по 2 години тижневих, починаючи з першого по четвертий клас.

Справі фізичного виховання повинні були сприяти уроки руханки, як їх було названо в «Проекті», тобто використання різних рухливих фізичних вправ. Хоч у переліку, вказаному в документі, значились: «дитячі народні ігри, танці, січові вправи, мандрівки, освітні гулянки, пласт, праця на верстатах рукоділля»²⁷ та інше. Тобто разом з фізичними вправами передбачалося формування трудових навиків. Автори сподівались, що незабаром наші педагоги вироблять власну систему шкільної гімнастики фізичного виховання, що матиме національну форму.

Четвертий розділ «Проекту єдиної школи на Україні» мав назву «II ступінь єдиної школи, або старша основна школа». Він включав навчальний план, програми з кожної навчальної дисципліни з пояснювальними записками та деякі методичні поради й рекомендації з їх викладання.

На II ступені основної школи пропонувався такий навчальний план:

№ п/п	Предмети	Кількість годин				
		5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	Разом
1.	Закон Божий	1	2	2	1	6
2.	Рідна мова	5	5	4	4	18
3.	Арифметика	3	3	3	3	12
4.	Геометрія	1	1	2	2	6
5.	Фізика	-	-2/1	2/1	6	
6.	Природознавство та с/г в Україні	2/1	2/1	2/1	4/1	14
7.	Географія	2	2	2	2	8
8.	Історія	3	3	3	3	12
9.	Малювання	2	2	2	1	7
10.	Рисування	-	-1	2	3	
11.	Співи	2	2	1	1	6
12.	Руханка	2	2	2	2	8
13.	Жива мова	6	5	4	4	19
14.	Разом лекцій для учнів	29,5	29,5	31	32	
15.	Разом годин для вчителя	30	30	32	33	

Примітка:

1) З «живих мов» може викладатись тільки німецька або французька.

2) У предметів, що потребують практичних вправ, години лекцій поділено на години теорії й практики. Одна година практичних вправ рахується для учня як 0.5 год., бо з поділом класу (40 годин) на групи для вправ (20 дітей) кожен учень матиме практичних вправ 1 годину на 2 тижні.²⁸

У пояснювальній записці до програми з рідної мови відзначалось, що в 5-8 класах уроки рідної мови цілком відокремлені від інших навчальних дисциплін і здійснюється ґрунтовне вивчення основ граматики. До змісту предмета також включається і рідна література.

Програма з математики вимагала здійснення послідовного формування в учнів поняття про числа й операції над ними. Потрібно було також сформувати уміння розв'язувати квадратні рівняння, забезпечення пропедевтичного курсу геометрії.

До програми з природознавства були включені і питання з біології, зоології, мінералогії, фізики, хімії, сільського господарства України. В пояснювальній записці наголошувалось, що при вивченні цього предмета «девізом учителя повинно бути: від книжки далі, до природи ближче; екскурсійний метод повинен тут виступати на перший план».²⁹

Вивчення географії тривало з 5 по 8 клас. У 5 класі пропонувалось знайомство з географією України, в 6 класі - країн Східної Європи, в 7 класі - позаєвропейських країн, у 8 класі - фізичної географії. В порівнянні зі шкільним планом царської Росії курс географії позаєвропейських країн перенесено на кінець навчального циклу.

Історія також вивчалася з 5 по 8 клас по 3 години на тиждень. У 5 та 6 класах пропонувалось вивчення історії України від найдавніших часів і до часу вивчення, а в 7-8 класах - коротка всесвітня історія.

Вивчення фізики мало розпочинатися в 7 класі і продовжуватись у 8 класі і разом із знаннями природничих наук повинно було забезпечувати такий обсяг знань, що сприяв би підготовці учнів до професійної школи.

Питання про вивчення релігії в школі було досить дискусійним. Розробники «Проекту» вважали, якщо розглядати її як навчальну дисципліну, то вивчення такого предмета не є справою школи, а якщо дивитись на релігію як засіб виховання дітей, то тут їй має бути відведено почесне місце в українській школі.³⁰

Перебуваючи у надзвичайно складних революційних умовах, працівники міністерства народної освіти продовжували розробляти плани реформування школи. Особливо це стосувалося роботи по завершенню проекту єдиної школи на Україні, перша частина якого була підготовлена ще за часів Центральної Ради. Але завершено роботу над рукописом і віддруковано першу книгу «Основна школа» в 1919 р. у Кам'янці-Подільському³¹. Друга книга проекту «Колегія» була передана до друку 6 квітня 1919 р., коли уряд Директорії знаходився у Вінниці. Однак під час термінової евакуації, що відбувалася у червні, рукописи проекту так і залишилися у вінницькій друкарні. Лише після кількох евакуацій, зупинившись у м. Тарнові (Польща), керівник комісії з розробки проекту єдиної школи П.Холодний провів значну роботу по відновленню втраченого тексту. На основі протоколів засідань комісії та деяких сторінок чорнових записів рукопис було відтворено. З прибуттям до м. Тарнова в евакуацію педагоги Л.Бачинський, В.Горбачевський, С.Донченко, В.Злотчинський, Л.Левицький, А.Чернявський, Л.Чекаленко закінчили розробку навчальних програм для третього ступеня шкіл з природознавства, гігієни, бухгалтерської комерційної арифметики, хімії та технології.

Основна школа мала однакові навчальні плани, а для третього ступеня «Колегії» було розроблено їх декілька варіантів: гуманітарний, реальний, економічний³². Передбачалося цей проект обговорити з фахівцями, а потім передати його на затвердження владі. Однак евакуація Директорії, встановлення в Україні радянської влади не дали змоги довести справу до кінця і втілити її в життя.

Ще одним документом, розробка якого була завершена за часів Директорії, був «Статут єдиної школи в УНР»³³. Він врегульовував багатогранну діяльність української школи, визначав її завдання, права та обов'язки, а також правові норми діяльності педагогічної ради та адміністрації, учителів, вихователів, обслуговуючого персоналу та учнів. У сімдесяти семи пунктах статуту визначались основні правові положення життєдіяльності реформованої школи. Передбачалось, що єдина школа буде дванадцятикласною і поділятиметься на три ступені: перший (початкова основна школа) становитиме чотири роки навчання (1-4 класи), другий (старша основна школа) - чотири роки навчання (5-8 класи) і третій (колегії) - чотири роки (9-12 класи). Навчання в школі здійснюватиметься «рідною мовою кожної нації, що живе на Україні». Розподіл шкіл

на національній основі здійснюватиметься міністерством народної освіти у погодженні з міністерством у справах відповідних національностей за рішенням губернських шкільних рад. Передбачалось, що кількість шкіл різних національностей буде відповідати процентному співвідношенню національного складу населення України. Навчальні плани і програми шкіл з неукраїнською мовою викладання повинні затверджуватись міністерством народної освіти у погодженні з міністерством відповідної національності. Українознавчі предмети повинні бути включеними до навчальних планів усіх шкіл національних меншин.

Таким чином, у період української революції розпочався активний процес розробки теоретичних основ реформування шкільної освіти. Основні напрямки освітніх радикальних змін були започатковані рішеннями двох всеукраїнських учительських з'їздів. Детальний план шкільної реформи був визначений двома документами - «Проектом єдиної школи на Україні» та «Статутом єдиної школи в УНР». За цими документами нова українська школа мала стати єдиною, трудовою, виховуючою, національною і загальноосвітньою. Крім того, у навчальних програмах, які були складовою частиною «Проекту», був визначений основний зміст шкільних навчальних дисциплін. Про те, як проходив процес обговорення принципів реформування і побудови змісту шкільної освіти та про долю цих документів, читачі дізнаються з наступного номера журналу.

Джерела та література:

1. Богуславська В.Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917 - 1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Донецьк, 2001.; Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917 - 1920 рр.); Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці, 1996; Телячий Ю.В. Реформа управлінської загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917 - 1920 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Чернівці, 2000.
2. Постанови в справі організації освіти //Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - Травень.
3. Там само.
4. Робота Другого Всеукраїнського учительського з'їзду //Вісник педагогічно-професійного з'їзду. - 1917. - 14 серпня.
5. Проект єдиної школи на Україні. - Кн. I.Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 3-4.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. 2881, оп. 1, спр. 10, арк. 48а.
7. Там само. - Арк. 48д.
8. Проект єдиної школи на Україні. - Кн. I.Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 5.
9. ЦДАВО України. - Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 5.
10. Там само. - Арк. 5зв.
11. Відозва міністерства освіти до земств України // Відродження. - 1918. - 30 серпня.
12. Новий шкільний 1918-1919 рік на Україні // Відродження. - 1918. - 28 серпня.
13. Відозва міністерства освіти // Відродження. - 1918. - 5 вересня.
14. ЦДАВО України. - Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 5 зв.
15. Проект єдиної школи на Україні. - Кн. I. Основна школа. - Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 6.
16. Там само. - С. 3.
17. Там само. - С. 9.
18. Там само. - С. 26.
19. Там само.
20. Там само. - С. 31.
21. Там само. - С. 28.
22. Там само. - С. 27-28.
23. Там само. - С. 30.
24. Там само. - С. 55.
25. Там само. - С. 17.
26. Там само. - С. 18.
27. Там само. - С. 19.
28. Там само. - С. 12.
29. Там само. - С. 14.
30. Там само. - С. 16.
31. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. - Кам'янець-Подільський.: Дністер, 1919. - Кн. I. - 172 с.
32. Статут єдиної школи в УНР // ЦДАВО України. - Ф. 2582, - оп. 2, - спр. 114, арк. 136.
33. Там само. - Арк. 1 - 17.

У ГЛИБ ВІКІВ

Інна Тарасенко

ЛОЇВ У ЛІТОПИСАХ І ХРОНІКАХ СЕРЕДИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст.

Історія міста Лоїв, одного з найважливіших на Сіверщині, у перші століття з часу його заснування залишається ще маловідомою та недослідженою, не виявлені ще всі основні джерела, котрі свідчать про нього. Дане повідомлення має на меті проаналізувати лише ті згадки про Лоїв, котрі зустрічаються на сторінках українських, частково й білоруських та польських літописів і хронік.

Отже, первісно Лоїв був відносно невеликим населеним пунктом, але швидко розвивався. Завдяки своєму вигідному стратегічному розташуванню при впадінні Сожу у Дніпро, на важливій переправі через Дніпро на відомих бродах, він, як і Любеч, був у полі зору державних і військових діячів Речі Посполитої та її сусідів. Особливо значимим Лоїв став після вибуху Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., оскільки від того, хто володів цим містом та його дніпровською переправою, залежав багато в чому результат протиборства між українськими повстанцями та Річчю Посполитою. Так, багато даних про Лоїв міститься у табірному щоденнику князя Януша Радзивила, польного гетьмана литовського, але оскільки ця фундаментальна пам'ятка тільки почала вивчатися і потребує окремої розвідки, ми до неї звертатися не будемо. Є свідчення про Лоїв і в документації українських повстанців, яка, на жаль, збереглася набагато гірше. Досить вказати на лист гетьмана Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея IV, писаний з Чигирина 26(16).04.1654 р. У ньому гетьман інформує свого союзника про ситуацію на фронтах і відзначає, що, згідно з отриманими ним даними, «ляхи...іше з більшою силою готуються до нового бою, а Радзивил наближається з військами до Любеча і Лоева». У зв'язку з цим, у разі, коли ці війська будуть просуватися далі, Хмельницький просив хана надати допомогу (1).

Якщо говорити про українські літописи, то на перше місце треба поставити класичну пам'ятку української історіографії, відому під умовною назвою літопису Самовидця. Її автором, за думкою переважної більшості дослідників, був Роман Ракушка - Романовський, учасник Національно-визвольної війни. Він пізніше став генеральним підскарбієм (у часи гетьманату Івана Брюховецького у 1663-1668 рр.), а на схилі життя - стародубським протопопом. Роман Ракушка-Романовський написав літописний твір, що охоплював події 1648-1700 рр. Саме ця пам'ятка вперше в українській історіографії містить згадку про Лоїв. Літописець подав відомості про битву під Ріпками у липні 1651 р., яка почалася під Лоевом, а закінчилася під Ріпками поразкою українських військ та загибеллю чернігівського полковника Мартина Небаби. Тут знаходимо оригінальну версію поразки повстанців. Самовидець, який взагалі, а особливо наприкінці життя, був досить критично налаштований щодо козацьких низів, поклав провину за поразку на самих повстанців, які мали контролювати переправу під Лоевом (там уже був Радзивил із своїми військами), стоячи на лівому боці Дніпра. Повстанці нібито злегковажили противника, не дбали про заходи безпеки, перебільшували свої сили, думаючи, що вони стали вже непереможними («зоставали безпечне, болшей бавячися

п'янством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжоними zostали»). Коли ж війська Радзивила форсували Дніпро і навпроти Лоева вийшли на лівий берег ріки та потіснили козацьку сторожу у напрямку на Ріпки, тоді ситуацію спробував врятувати Небаба, але вже було пізно. Сам полковник поліг на полі бою, а Радзивил взяв курс на Київ. (2).

Твір Самовидця був активно використаний іншим українським літописцем - гадяцьким полковником у 1730-1738 рр. Григорієм Граб'янкою (загинув у 1738 р.). У 1710 р. він написав власний історичний твір, присвячений козацькому минулому України, у котрому відстоював право українського народу на власну державу. Тут він згадав і про Лоїв у зв'язку з Лоївською (1649) та Ріпкинською (1651) битвами. (3). Слід відзначити, що твір Граб'янки був дуже популярним (відомо понад 50 списків різних його редакцій), його читали визначні представники української держави - Гетьманщини XVIII ст., його переписували та клали в основу інших історичних творів. З останніх найвідомішим є літопис «Короткий опис Малоросії» (1734), який зберігся ще в більшій кількості списків (4).

Не так щасливо склалася доля літопису військового канцеляриста Самійла Величка (1670-1728), але ця пам'ятка є найважливішим твором української історіографії XVIII ст. і вигідно вирізняється своєю фундаментальністю. Величко створив найгрунтовніший твір з історії України - Гетьманщини 1648-1700 рр. Саме він подав особливо детальне оповідання про Лоївську битву 1649 р. Літописець поставив цю битву в один ряд з Білоцерківською та Київською 1651 р. і підкреслює її кровопролитний характер, бо там пролилася ріка «дорогої людської крові», більша «за Дунай». (5). У детальному описі битви Величка знаходимо цілий ряд оригінальних деталей, і сама битва змальована реалістичніше, без відвертих перебільшень втрат українського війська, що є типовим для польської історіографії XVII ст.

У творі Величка є ще одна звістка про Лоїв. Автор повідомляє, що у 1700 р. за наказом гетьмана Івана Мазепи на підставі розповідей стародубських та чернігівських купців у Генеральній канцелярії Гетьманщини було складено опис торговельних шляхів. Цей опис мав дуже велике значення. Справа в тому, що традиційні шляхи українських купців до Західної Європи через Польщу були тоді або зовсім закриті, або ж були дуже небезпечними. Тому доводилось іти обхідним шляхом через Білорусь на Ригу й Кенігсберг (Крулевець). Якщо шлях починався у Чернігові, то купцям рекомендувалося насамперед дістатися до Лоева через Дніпрову переправу, а далі - до Речиці, Парич і т.д. («З Чернігова Крелевецький тракт земною дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці...»)(6).

Варто відзначити, що звістки про Лоїв час від часу трапляються у гетьманських універсалах. Так, 30(20). 06. 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, видав універсал-привілей вибельському сотникові Чернігівського полку Стефану Шубі на млин на р. Вир, що під Лоевом.(7). С.Шуба був сотником у 1659-1661 рр., мав значні заслуги у Війську Запорозькому, за що і отримав цей дар. Пізніше він став священником у Чернігові, і у такій іпостасі його права на млин були стверджені гетьманом Іваном Самойловичем 24.07.(3.08.) 1672 р.(8). Тут уточнюється, що річка під Лоевом називається Сухий Вир, і що на ній Шуба дістав право на будівництво своїм коштом греблі та млина з двома колесами. Очевидно, саме ці нерухомості (греблю на р. Вир «під Лоевом» та млин) мав на увазі гетьман Іван Мазепа, коли підтверджував своїм універсалом від 11(1).06.1699 р. права на них Єлеському монастиреві у Чернігові. Універсал свідчить також, що це володіння було передане монастиреві чернігівським жителем Никифором Калеником. (9). Слід вказати і на дипломатичну інструкцію від 25(15).06.1662 р., котру наказний гетьман Яким Сомко дав для передачі царю Олексію своєму послу, ічнянському сотнику Матвію Романовичу. Згідно з нею посол мав поінформувати царя про військово-політичну ситуацію в Україні, зокрема і про те, що Чернігівський полк несе прикордонну службу біля Лоева.(10). Це було дуже важливо з огляду на підготовку королем Речі Посполитої Яном Казимиром походу на лівобічну Гетьманщину у 1663-1664 рр. і те, що у поході мало взяти участь і військо Великого князівства Литовського (ВКЛ).

У зв'язку з цим шляхтич Вітебського воеводства і мемуарист Ян Антоній Храповицький відзначив у своєму щоденнику під 8.12.1663 р., що ним були отримані вісті про пересування військ ВКЛ на допомогу королеві. Тоді король стояв уже біля

Чернігова та Лоева. Піхота з артилерією ВКЛ залишалися на місці, а кіннота з литовським польним гетьманом Міхалом Казимиром Пацем пішла під Стародуб (11). Інший білоруський мемуарист теж залишив нотатки про Лоїв. Це - шляхтич з Новгородської землі Богуслав Маскевич (Мацкевич) (бл. 1625-1683), син відомого хроніста, який служив спочатку при дворі князя Богуслава Радзивіла, а потім - князя Яреми Вишневецького. З вибухом Національно-визвольної війни він разом з князем у складі його надвірного війська мусив тікати на Захід. Оскільки всі шляхи туди були вже перекриті повстанцями, то Вишневецький 11 травня рушив на північ і добрався до Брагіна через Чернігів та Любеч. Весь його шлях старанно нотував Маскевич у своєму щоденнику. У Брагіні князь із дружиною та військом пробув тиждень, 8 червня з огляду на наближення козаків пішов до Бабич під Мозир, а потім повернув на Овруч. Провоювавши з Вишневецьким майже все літо 1648 р., Маскевич повернувся на Білорусь і став під прапори князя Януша Радзивіла. В лавах цього війська він брав участь у придушенні повстання в південній Білорусі на початку 1649 р. Мемуарист особливу увагу приділив у щоденнику також подіям липня 1649 р. у Речиці та Лоеві, а насамперед Лоївській битві.

Він описав прибуття князя Радзивіла до Речиці 7 липня і його виступ через два тижні на Лоїв. Сам мемуарист був у складі хоругви полку смоленського воєводи, яка виступила з Речиці на Лоев на день пізніше князя. Маскевич ділиться деякими подробицями маршу війська, згадує про залишення гарнізону в Речиці, спалення речницьких передмість у зв'язку з появою повстанської армії Михайла Кричевського; про з'єднання всіх сил 21.07.1649 р. під Ізбимою (Зембіном), що за три милі від Лоева. Після денного перепочинку і військової ради князь вирішив послати піхоту і 1000 аркебузирів на чолі з В.К.Гонсевським водою на байдаках (там вони вже зробили гуляйгороди для висадки десанту), а решту війська послав на Лоїв суходолом. Там вони повинні були форсувати Дніпро. 23 липня в полудень Радзивил з військом підступив до Лоева і став під містом у лісі. Тут він почав чекати на байдаки, але ця частина війська несподівано спізнилася і прибула тільки надвечір. Після цього, за словами Маскевича, були здійснені спроби форсувати Дніпро, оволодіти укріпленнями повстанців, котрі стояли на лівих берегах Сожа й Дніпра і на півострові під Лоевом. Повстанці міцно трималися, і півторагодинний бій 29 липня не приніс успіху Радзивілу. Тоді князь вирішив обійти укріплення повстанців під Лоевом і форсувати Дніпро нижче за течією, а Сожа - вище за течією Лоева.(12). На цьому щоденник Б. Маскевича уривається. Деякі дослідники помилково думали, що їх автор загинув у генеральній битві під Лоевом 31 липня 1649 р. Але насправді він щасливо вийшов з цієї битви і разом з князем повернувся після її завершення до Речиці. Потім він вирушив у складі загону проти війська чернігівського полковника С. Подобайла на Чичерськ і взагалі прожив ще досить довго.

У центрі уваги польських хроністів XVII ст., котрі згадували про Лоїв, була виключно історія Лоївської битви 1649 р. Якщо говорити про хроністів, то початок даній традиції було покладено латиномовним твором придворного історика короля Яна Казимира, етнічного німця Йоахима Пасторія «Війна скифо-козацька» (Гданьськ, 1652). Майже одночасно були видані також 6-й том німецької хроніки «Театр Європи» та твір литовського хроніста Альберта Віюка Кояловича. Особливо популярним був твір Пасторія, розповідь якого про Лоївську битву 1649 р. лягла в основу свідчень таких польських хроністів, як Самуїл Твардовський(13), Самуїл Грондський, Веспасіян Коховський та ін., також французького автора П'єра Шевальє (14). У подібний спосіб описує Лоївську битву і литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивил (15).

Пошук даних з історії Лоева XVI - XVIII ст. нами тільки розпочатий, і ми сподіваємося на нові знахідки. Залишається чимало непроясненого і в історії міста подальшого часу, наприклад, є підстави вважати, що тут побував Тарас Шевченко. Думається, що й ці дані стануть у пригоді при написанні узагальнюючої історії міста Лоева, будуть корисними і краєзнавцям.

Джерела та література, примітки:

- 1) Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. - К., 1961. - № 243. - С. 339-341.
- 2) Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 61.
- 3) Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. - К., 1992.
- 4) Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. - К., 1983.

5) Літопис Самійла Величка. - К., 1991. - Т. 1. - С. 92. Детальний опис Лоївської битви поданий на стор. 350-351.

6) Там само. - Т. 2. - С. 601.

7) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). - К., - Львів, 2004. - № 109. - С. 159-160.

8) Там само. - № 443. - С. 649-650. Є ряд даних про Лоїв тієї доби і в документальних джерелах. Так, у відписці А.Солнцева з Рильська від 15 (5).08.1649 р. говориться, що козаки вночі напали на Лоїв і спалили його. Тепер там стоїть польська залога литовського гетьмана Кишки, але козаки знову хочуть переправлятися під Лоевом на правий бік Дніпра. (Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т. 2. - № 30. - С. 302.). Т. 8. - № 57 - С. 190

Цікавим є лист брагинського старости Миколи Омельського до чернігівського полковника Івана Лисенка, писаного з Брагина 22.05.1669 р. Тут повідомлялось про дії полковника Мурашка, котрий перебуває у Мозирі, а хліб бере у Лоеві, Речиці, в Любезчині (Любечі?). Забравши тут весь хліб, він хоче йти в Тиров, бо там обезцешено його «поборщиком» (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 57. - С. 190). 25.05.1669 р. уже Лисенко писав з Чернігова до гетьмана Дем'яна Многогрішного і повідомляв, що в цей день у Чернігів приїхав сотник Сибирецький з Лоївської пристані і засвідчив, що мурашківці беруть провіант у Лоеві, але на цей бік Дніпра не переходили. Сам Мурашко пішов у Случчину з іншими хоругвами, котрі стояли близько Дніпра. Він додав, що у Чорнобилі стоять Себастьян Маховський та Ян Пиво з 1000 вояків. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 63. - С. 205).

9) Універсали Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - № 287. - С. 326.

10) Там само. - № 151. - С. 207.

11) Chrapowicki J.A. Diariusz. - Warszawa, 1978. - Т. 1. - С. 437).

12) Pamietniki Maskiewiczow. - Wroclaw, 1961. - С. 268-269.

13) Про звістки хроніки С. Твардовського (1605-1661) «Громадянська війна» («Wojna domowa») (Каліш, 1683) щодо Лоївської битви нами доповідалось на V Довнарівських читаннях у Речиці (вересень 2005 р.) і тому немає потреби тут повторюватися.

14) Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1993. - С. 118-125.

15) Radziwill A.S. Pamietniki. - Warszawa, 1980. - Т. 3.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ (XI - XIII ст.)

Спілкування з розвинутими феодалними державами, що оточували Половецький степ (і його східну частину - Дешт-і-Кипчак) зі всіх сторін, сприяло швидкому переходу половців до класового суспільства. У другій половині XII ст. у степу кочували вже не аморфні родоплеменні об'єднання, здатні на будь-які військові авантюри, а очолені феодалними володарями орди. Вони об'єднували міцні осередки - аїли (коші), які були зацікавлені в різносторонніх відносинах і зв'язках із сусідами, а найбільше - з Руссю. То був період, коли розпочався новий етап історії половців у східноєвропейських степах. Він характеризувався ростом зв'язків із південними руськими князівствами, утворенням у степу міцних об'єднаних орд, а також відділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними державами (Угорщиною і Болгарією).

Структура політичного устрою половців була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірний спосіб кочування характеризувався достатньо розвинутими суспільними відносинами - військовою демократією [1]. З часом спорудження святилищ предків стало свідченням переходу кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої, як відомо, характерна перш за все певна стабілізація і упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовищ і літовок.

С.Плетньова вважає, що донецько-приазовські шари-кипчаки з'явилися на нові кочів'я десь у 20-х рр. XI ст., але про цей період кочування, становлення і формування як відповідного суспільства письмові джерела сусідніх країн нічого не повідомляють: сучасників не хвилювали події, що там відбувалися, аж поки вони не стали нападати на найближчих сусідів [2].

Орди

Половецькі орди - це стоянки кочівників, об'єднання декількох племен. У тюркомовних народів так називали військово-адміністративні організації. Консолідація розрізаних половецьких орд відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та в Приазов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Вважається, що зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, характерних високоякісними травами, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літовниках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [3].

Кожну орду, а також дрібніші її підрозділи - курені (об'єднання декількох, в основному патріархальних, поріднених сімей) в літописах називають родом. У кожному орду входили курені, які могли належати декільком етносам: від болгар до кипчаків і кимаків, хоча їх усіх разом називали половцями. Літописці в кінці XI ст. серед половців чітко виділяють «князів». До імен окремих із них вони прибавляють степовий еквівалент цього руського титулу - «кан» - хан: Тугоркан, Шарукан. Ханами були глави орд, однак слід пам'ятати, що одночасно кожний хан був і главою куреня, бо цього вимагала сама структура половецького суспільства і його економіка: хан кочував у межах прийнятого в степах суспільно-економічного поділу. Імена окремих глав куренів закінчувалися словами «опа», «оба», «епа», які походили від кореня давньотюркського слова, що означає «житло», «становище».

У літописах мова йде про масу половецьких воїнів (рядових учасників набігів), а також ще про дві соціальні категорії, що знаходилися на найнижчих ступенях кочового суспільства: «челядь» і «колодники». Челядь - це рядові, бідні, але вільні члени куренів; колодники - військовополонені (домашні раби), послугами яких користувалися кочівники євразійських степів до XIX ст. Організація набігів на Русь і більш далекі походи на Візантію і Болгарію вимагали постійних воєнних союзів ханів окремих орд між собою. Прагнення примножити свій військовий потенціал привело до утворення союзів орд - перших великих степових об'єднань. Вони фактично не мали ніяких державних установ, але хан, обраний на з'їзді аристократії таких об'єднань, мав необмежену владу.

Перші повідомлення про половецькі орди Боняка і Тугаркана XI ст. ми знаходимо у творах візантійської царівни Анни Камніної про життя і справи свого батька - імператора Олексія Камніна. Коли в 90-х рр. Візантійська імперія захиталася під ударами печенізьких орд, які відступили раніше на Балкани під натиском половців, Камнін звернувся за допомогою до половців. З царською розкішшю прийняв він половецьких воєначальників Боняка і Тугаркана, засипавши їх подарунками, намагаючись завітрити ханів у своїй вдячності і закріпити союзні відносини. Битва закінчилася цілковитим розгромом печенігів, а після бою візантійці перебили 30 тис. полонених (в основному жінок і дітей). Половці, налякани дикою жорстокістю цієї ночі, кинули своїх союзників, поспішно відступили до Дунаю, де були розбиті угорськими військами короля Ласла, і пішли в придніпровські степи, що стали для них уже рідними.

У 1093 р. помер князь Всеволод, який успішно відбивав від руських кордонів половецькі напади. Дізнавшись про смерть вороже налаштованого проти них князя, половці, зібравшись у черговий грабіжницький похід, вирішили укласти мир з Руссю і направили в Київ до великого князя Святополка Ізяславича послів, а той посадив їх у в'язницю. У відповідь половці пограбували Поросся, особливо головне місто прикордонної області - Торчеськ. Святополк почав збирати своє військо і звернувся за допомогою до двоюрідних братів. Володимир Мономах, який княжив тоді в Чернігові, намагався відмовити Святополка і Ростислава від битви з половцями у зв'язку з тим, що навіть спільних сил братів було замало для відкритої битви з половцями, але Святополк наполягав. Половці зі всією силою накиннулися на руські полки, а коли дружина Святополка була розбита, вони напали на військо обох князів і буквально зім'яли їх, після чого русичі почали переправлятися через повноводну річку Стугну (навесні), де Ростислав потонув. Святополк був поставлений перед необхідністю укласти мир з половцями в 1094 р., про що йдеться в літопису і згадується ім'я Тугаркана - найближчого соратника Боняка. Очевидно, що на той час обидва хани об'єднували під своєю владою декілька західних орд [4].

Після походу на Русь половці розпочали війну з Візантією, яку грабували, інтригували і нищили до весни 1095 р., поки у них дома не трапилася біда: два половецькі «володарі» Ітлар і Кітан прийшли в Переяслав до Володимира Всеволодовича для укладення миру і були вбиті за наказом князя ще до переговорів. Спочатку Володимир схилився до миру, а потім передумав. Повернувшись з далекого походу, Боняк і Тугоркан вирішили помститися русичам. Вони дотла розорили і спалили Юр'їв, пройшли з вогнем і мечем Поросся, не взяли, але пограбували околиці Києва, спалили князівський двір в Берестові і розорили околиці Переяслава. Невдовзі Тугоркан підійшов до Переяслава і сім тижнів тримав його в облозі. Володимир і Святополк наблизилися до міста з боку Дніпра. Відбулася битва, в якій удруге за два роки русичі перемогли, а Тугоркана, його сина та інших ханів було вбито. Святополк, незважаючи на політичну ворожнечу, знайшов на полі січі свого тестя і поховав його поблизу Берестова. Так закінчився для цього половецького хана сепаратний напад на руське князівство. Боняк у відповідь за смерть свого соратника напав на Київ, пограбував і спалив Видубецький і Печерський монастирі, розрушив багато церков. Після цього «шолудивий хижак» Боняк, як його часто називали літописці, неодноразово своїми ордами загрожував кордонам Русі. «Де ж знаходилися його орди?» - запитує С.Плетньова і сама відповідає так: «Джерела не дають можливості точно визначити їх місцезнаходження. Можна тільки припустити, що половці, які ходили у Візантію, кочували в районах ближче до Балкан, ніж донецько-приазовські кочів'я. Отже, це були, як уже говорилося, кочів'я куманів - західної половецької гілки» [5]. У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що Боняк у кінці XI ст. направляв свої удари на правобережну лінію оборони русичів - Поросся і далі - на Київ. Таким чином, від Дніпра до Бугу і Дністра тягнулися землі орд, які визнавали принаймні військову владу Боняка.

Щодо орд Тугоркана навіть цього сказати не можна - прямих доказів, де вони кочували, не збереглося. Єдиним літописним свідченням є похід Тугоркана, позначений 1095 р., коли він підійшов до Переяслава, тобто на лівобережні руські землі. Ця подія вважається непрямим підтвердженням того, що Тугоркан кочував у Лівобережжі.

Після смерті Тугоркана Боняк на початку XII ст. нападав не тільки на Поросся, але й Посульські землі (Лубни, Ромни, Вирь), укладав договори з донецькими половцями. Упродовж свого життя вороже ставлення Боняка до Русі було таким сильним, що він майже не брав участі в міжусобних війнах руських князів, хоча вони завжди були вигідні кочівникам.

Боротьба руських князів з половцями з кожним роком ставала все жорстокішою. Справа в тому, з одного боку, що внутрішні економічні зміни, упорядкування міст кочів'я, поява постійних поселень зміцнювали сили половців, а з другого - вони ставали доступнішими для своїх сусідів - ворогів. Кожний хан, навіть кожен «кошовий» мав певну територію, на якій його можна було наздогнати, вежі і скотину пограбувати, забрати в полон жінок і дітей, тобто відповісти половцям таким сильним ударом, якими тяжкими і болісними були їхні набіги і грабежі на землях русичів.

Об'єднання східних (донецько-приморських) орд очолював хан Шарукан. Він не брав участі в бурхливій діяльності західних родичів (куманів). Хани східних орд були в основному зайняті урегулюванням внутрішнього життя на власній території. На правих притоках Донця (Тор, Сухий Торець) оселилася орда, очолювана сином Шарукана Сирганом. Брат Сиргана Атрак (Отрок) пішов з берегів середнього Донця в південні області. У 1117 р. біля Білої Вежі він розбив об'єднані сили печенігів на торків і з 1118 р. поселився в прикавказьких степах. Звідти на запрошення грузинського царя Давида Строїтеля, згідно з грузинським літописом, Атрак на чолі 40 тисяч половців у т.ч. з 5 тисячним озброєним загonom, переселився в Грузію. Мудрий політик - Давид розселив їх по кордону і використовував у боротьбі як із зовнішніми ворогами - сельджуками, так і внутрішніми - грузинськими феодалами, які домагалися самостійності. Після смерті Володимира Мономаха, про що повідомив брата Сирган, Атрак знову повернувся до берегів Донця.

Літопис 1146 р. повідомляє про орду Ельтукова, до якої втік Ростислав Ярославич з Рязані від синів Юрія Долгорукого Андрія і Ростислава. С.Плетньова вважає, що то була найближча від Рязанського князівства орда, яка розміщлася між Доном і Хопром [6].

У 1147 р. у черговій князівській міжусобиці брала участь орда Токсобичів, яка

підтримувала Юрія Долгорукого, котра теж мешкала у межиріччі Донця і Дону. Дослідники визначеної проблеми вважають, що в тому ж регіоні, дещо на південний схід, знаходилася ще одна орда - Оперлюєва.

У літописах XII ст. неодноразово згадується орда Бургевичів, яка займала територію по р. Вовчій - притоці Самари (лівій притоці Дніпра). Назва орди походить від тюркського *boġi* - вовк (бургевичі - вовки). Вважається, що хан Боняк і його орда називали своїм тотемом (спільним предком) вовка-покровителя, до якого вони зверталися перед кожною битвою, з'ясовуючи її наслідки.

На захід від Придніпровських земель, крім орди «диких половців», у районі басейну Бугу локалізувалася велика куманська орда. Літописець зазначає, що в 1159 р. придністровський князь Іван Берладник ходив на «подунайські землі», взяв там «товаров много» [7]. Перша половина XII ст. для половецького суспільства була характерна поділом на розрізнені самостійні орди. Кожна орда мала певну територію кочування. На чолі орди стояв правлячий рід - курінь, у якому виділялася сім'я (аїл, кіш) головного хана. Найбільшим впливом і владою, як правило, в степу користувався найсильніший і діяльний у військовій справі хан - військовий предводитель. Однак у першій половині XII ст. у половців не було видатних ханів-воїтелів, яких би згадували літописці. Так, з 20-х по 1160 рр. у літописах фігурують всього три половецькі хани: Селук (1128), Боняк (1140) і Башкорд (1159). Розповідь про Сирчана і Атрака з'являється в літопису за 1201 р. [8].

У другій половині XII ст. історія половців характеризується ростом різносторонніх зв'язків з південно-руськими князівствами, утворенням у степу сильних об'єднаних орд та виділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними країнами (Угорщиною і Болгарією). Дослідження показують, що встановити місцеперебування степових угруповань, як правило, дуже важко. С.Плетньова фіксувала кінцеві пункти на руських кордонах, на які обрушувалися половецькі удари, а також імена князів, з якими стикалися кочівники. Якщо напад здійснювався на Чернігівське князівство, то вважалося, що робили це найближчі до кордонів донські половці. Коли ж від половців страждали Переяслав, міста Поросся чи Київ, а захищали їх київські, переяславські чи пороські князі з чорними клобуками, то можна з більшою чи меншою впевненістю говорити про орди придніпровських чи навіть буго-дністровських половців.

Чорні клобуки

Упродовж XI-XII ст. в історії печенігів, торків і половців спостерігалися випадки відкочівки певних племен на територію осілих держав. У межах цих держав такі групи кочівників перетворювалися у васальні загони, які виконували звичайні функції сторожових військ. Велика група печенігів і торків, розбитих половцями, оселилася в Київській Русі, поблизу таких міст, як Київ, Чернігів та ін. У XII ст. вони стали називатися «чорні клобуки». На відміну від половців, у чорних клобуків місце хана в політичному устрої займав руський князь, який отримував уділ у Пороссі. Таке становище вело до остаточного включення чорних клобуків у систему феодалної держави Київської Русі і значно прискорило в них процеси феодалізації.

З джерел відомо про існування у чорних клобуків «чаді» - великої патріархальної сім'ї. У цьому вбачається схожість з половецьким суспільним ладом. У чорних клобуків була родова аристократія, яку літописці називали «кращі мужі». Окремі племена чорних клобуків мали своїх ханів, васалів руського князя. Літописи називають їх князями. Між такими князями спалахували феодалні війни. Подібно половцям чорні клобуки, незважаючи на процес майнової диференціації, зберігали риси родоплемінного поділу. До 1140 р. у Пороссі існували три племінні групи: торків, берендеїв і печенігів. Після об'єднання цих племен у союз чорних клобуків поділ на племена не зник. Кожне плем'я зберегло своє ім'я і певну самостійність, виступаючи як окрема військова одиниця [9].

Суспільні відносини

На другій стадії кочування для половців стали характерні численні напади на сусідів і далекі походи, які приносили в степ великі багатства, але зазвичай вони потрапляли в руки керівників походу - аристократів, а рядові воїни обмежувалися нечисленними статками. При невдалому поході, смерті глави сім'ї, падежу худоби, врешті, набігу руських воїнів, грабіжницьких нападів кочівників один на одного рядове населення степу розорялося повністю і потрапляло в залежність до багатіїв. Різкий економічний

поділ суспільства, вважає С.Плетньова, неминуче приводив до перетворення родовой аристократії у феодальну знать. Кочування родовими куренями було замінено айльним, тобто сімейним. Айли багатіїв були інколи такими ж великими, як і раніші курені, але складався айл не більше, ніж з однієї сім'ї, в яку входило два-три покоління і численна «обслуга», до якої належали бідні родичі, розорені одноплемінники і військовополонені - домашні раби.

У літописах такі великі сім'ї іменувалися «чадами», а самі кочівники визначали їх словом «кош» - «коч» (кочів'я). С.Плетньова вважає, що від цього терміну потрапила у руський літопис і фольклор «казкова» назва «кощей» (ворог руського богатира). У XII ст. айл - кош став осередком половецького суспільства. Осередки не були рівновеликі, а глави їх не були рівноправні. В залежності від економічних причин усі вони стояли на різних ступенях ієрархічної градації. Одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан. (У похованнях воїнів XII - початку XIII ст. вчені знаходять немало кованих чи клепаних з мідних смуг казанків чисто символічного значення, бо практично використовувати їх було неможливо).

У першій половині XII ст. степами проїздив єврейський купець Петахья, який у своїх «записках» про половців підкреслював, що кумани не мають спільних володінь, а тільки князів і благородні прізвища. Як бачимо, він написав те ж саме, що й руські літописці, розділивши усіх степових аристократів на дві соціальні групи. Вважають, що в першій половині XII ст., коли половецькі об'єднання були сильно «пошарпані» руськими походами в степ, соціальні градації у половців дещо стерлися і не так впадали у вічі «стороннім спостерігачам». Для аналізу половецької ієрархії дещо пізнішого часу важливо використати таке джерело, як Половецький словник. У ньому титул «хан» відповідає латинською мовою - «імператор», а персидською - «шах». Наступний за ханом, відповідно до словника, титул «султан». Титул «бей» - нижчий у половецькій ієрархії. В літописах називали їх «меншими князями», «княжичами», тобто дітьми ханів, султанів і беків, які не стали ще главами власних айлів. На нижчій сходинці половецької ієрархії стояли глави невеликих кошів - «кощей» (рядові воїни) і прості пастухи, які не були «кощеями», тому що для цього потрібно було мати кіш - достатню для кочування кількість худоби і пасовище. Пастухи, як правило, потрапляли в економічну залежність від багатіїв-аристократів, які давали їм худобу «на випас», з умовою виплати половини приплоду (феодальний степовий закон). Нерідко кошові, розорившись, потрапляли у такий залежний стан. Вихідці з цього соціального стану ставали ремісниками і навіть займалися землеробством, розорювали невеликі ділянки землі біля зимових стійбищ. Невиконання пастухами зобов'язань приводило до того, що вони переходили в число «челяді» у великій сім'ї - коші. До челяді належали і «чаги» - жінки-служанки. І на самому низу стояли «колодники» - взяті в полон руські або інші домашні раби. Чаги з дітьми та інша челядь, потрапляючи у полон, фактично залишалися на Русі до кінця життя, вливаючись у число руської челяді як наймищки, няньки і т.п.

Основою суспільної організації половців у кінці XI-XII ст. був патріархальний рід. Про половецькі роди неодноразово згадується в руських джерелах. Так, під 1172 р. там названий Кончак «з родом своїм», а в «Житті чорноризця Никона» говориться про половчанина, який «хрестився і був чернець з родом своїм». Роди були об'єднані в племена, які дослідники часто називають ордами. Цей спеціальний термін у Половецькому словнику перекладається словом «курія». Найменування половецьких груп у руських літописах: Токсобичі, Улашевичі, Оперлюєвичі, Читєєвичі, Єлтуковичі, Бургєвичі (Вобургєвичі) і т.д., а також половецькі угруповання в арабських авторів ан-Нувайрі, ібн Кахбуна є назвами половецьких орд. Ан-Нувайрі ці угруповання перекладає терміном «плем'я».

Суспільний лад половців кінця XI-поч. XII ст. мало чим відрізнявся від соціальної структури печенізького населення. Головне, що їх зближувало, - це наявність чітко вираженого і сталого родоплемінного поділу суспільства. Соціальна майнова диференціація у кочовому стані добре ілюструється археологічними джерелами. Виділяються багаті поховання із золотими речами, що становлять близько 18%. Літописи свідчать про існування у половців рабів, челяді та інших категорій людей нижчих верств населення. Усі вони входили в основний осередок кочової спільноти - велику патріархальну сім'ю. Така сім'я часто іменувалася родом. Глави сімей - вільні половці іменувалися руськими літописами «кращі мужі», «господичі», за ними йшли «князі»,

«ліпші князі» (очевидно, хани і беки. - В.П.).

У «Сказанні о пленном половчанине» є свідчення про з'їзди половецьких «князів». У цьому ж джерелі вміщена інформація про значну індивідуалізацію господарства окремих аристократичних сімей, відособлення його від роду і племені. Так, ні рід, ні плем'я не присилали викуп за полоненого багатого половчанина. Майно його на тривалий час зберігалось відокремленим від родового надбання.

Союзи племен в історії домонгольського половецького степу ні разу не охоплювали все половецьке населення. Могутні хани Боняк і Тугоркан мали владу головним чином на західних половецьких землях. Хан Шарукан розпоряджався в донецьких степах. Найпоследовнішу об'єднавчу політику проводив хан Кончак - потомок Шарукана Старого. Г.Федоров-Давидов вважає, що Кончаку вдалося створити порівняно сильне об'єднання частини половців у рамках кочового державного утворення і передати владу над цим об'єднанням у руки свого сина Юрія, але воно не мало ні управлінського апарату, ні податкової системи і було при всій своїй значимості лише зародком держави [10].

В окремі періоди XII і початку XIII ст. поряд з напівдержавними об'єднаннями половців сучасники відзначали наявність племен без сильної ханської влади. Літописи повідомляють про аристократичні ради, з'їзди родової і племінної верхівки, подібні аристократичним радам печенігів. Характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань у кочівників став звичай, згідно з яким ханська влада зі схвалення племінної аристократії передавалася не сину, а племіннику або брату. В умовах переходу від воєнної демократії до класового ладу і ранньофеодальної держави окремі роди захоплювали владу і утримували її. Разом з тим сила родових традицій примушує розглядати державну владу саме як родовий здобуток і не дозволяє закріпитися на престолі окремих сімей чи династій в середині цього роду.

У Половецькому степу влада була роздібнена між декількома родами. В кінці XI-XIII ст. виділялися аристократичні роди Тугоркана, вбитого в 1096 р., і Боняка - предводителя дніпровських половців. До роду Боняка відносилися князі Таз (вбитий у 1107 р.) і Севенч, син Боняка (вбитий в 1151 р.). Серед донецьких половців виділявся рід Шарукана Старого (згадується в літописах з 1068 по 1107 рік). До цього роду належали його сини Атрак, який утік у Грузію від Мономаха, і Сарчан, брат Шарукана - Сугр (1107 р.), сини Атрака Кончак (згадується з 1172 по 1203 рік як глава донецьких половців) і Елтут, а також син Кончака Юрій, учасник битви на р. Калці (згадується з 1205 по 1223 рік).

Втім, крім щойно зазначених представників правлячих половецьких родів, у кінці XI-поч. XIII ст. проходить ціла низка «князів» і «ліпших князів» половецьких зі своїми дружинами і челяддю. Цю категорію Г.Федоров-Давидов називає класом феодалів, який тільки зароджувався. Серед них у літописах згадуються Болуш (1054 р.), Іска (1061 р.), Ілтар (1095 р.), Китян (1095 р.), Куря (1096 р.), Сакзь (1086 р.), Овчин (1086 р.), Азгулай (1086 р.), Балкатгін (1086 р.), Тугоркан (1096 р.), Саук і Белкатгін (1078 р.) та інші [11]. Про окремих половецьких князів можна впевнено сказати, до якого угруповання вони належали.

Об'єднання донецьких половців: Бургевичі, Аклан, Беглюк, Гза Білокович, Осолук, Кулобичі та Садвак.

Дніпровські половці: Багубарс, Асінь (брат Багубарса), Аспа (син Асіня), Кобяк Карлсевич, Данііл (син Кобяка).

Лукоморські половці: Бегбарс Акочаєвич (син Акума), Акуш, Ітилій та ін. [12].

Тенденція до повного об'єднання половців під єдиною ханською владою простежується тільки в кінці XII - поч. XIII ст. і пов'язана з діяльністю хана донських і донецьких половців - Кончака, який у 1185 р. заявив про свої претензії і на дніпровське об'єднання половців. Однак діяльність Кончака не увінчалася успіхом. Монголо-татарська навала застала половецький степ не спроможним до спільної відсічі завойовникам.

Соціальне розширення половецького суспільства яскраво відображене у місцях поховання. Кургани з каменю і землі насипалися над могилами померлих ханів, а потім там утворювали святилища з кам'яними статуями. Археологи стверджують, що половці хоронили померлого з тушею бойового коня або з його чучелом. Кінь був загнуданий і осідланий, а вершник - озброєний і зі всіма своїми відзнаками. Зразком захоронення

знатних половців вважається могила біля села Заможне Запорізької області. Могила була перекрита дерев'яним настилом. Покійник лежав у труні, яка мала відкидну ляду, закриту на 4 замки. Тут же знайдено в'язку з 4-х ключів. Гробовище було покрите шовковою тканиною, на ній лежав спис.

Поховано чоловіка 40-50 років, могутньої статури, росту до 180 см. Ступні ніг були зв'язані золотим ланцюжком. Одягнутий він був у багатий каптан з прикрасами. На безіменних пальцях - золоті персні, у правій руці затиснутий стержень з крученого золота - символ влади. Тут же знайдено три шовкові пояси. Ліворуч від покійника лежала його зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, костяне налуччя, ніж для правки стріл, щит, шолом, праворуч виявлені ще два бойові ножі. До складу поховального інвентаря входили також кресало в шовковому мішечку, срібна позолочена курильниця. Поховання датується 40-60 рр. XIII ст. і увійшло в літературу як «Чингульський хан» [13].

У 1993 р. біля с.Ботієво Приазовського району Запорізької області було розкопано ще два половецькі кургани висотою 1,6 м і діаметром 38 м. В одному з них захоронено воїна віком 35-40 років. Покійник лежав на спині, головою на північний схід. Біля нього були предмети озброєння: шолом куполоподібний, сагайдак берестяний, прикрашений костяними накладками, залізні наконечники стріл, залізні стремена з аркоподібними дужками, кільцями і наременними бляшками. Тут же знаходилися предмети побуту і прикрас: ніж, кресало, залізні пряжки, золоті сережки, гудзики-бубонці. Чоботи похованого прикрашені ремінцями із золотими обоймами і рамочними пряжками.

У другому кургані була похована жінка віком близько 65 років, орієнтована головою на північний схід. Поховальна яма - прямокутної форми, у ній стояла дерев'яна труна, скріплена залізними скобами. Могила пограбована, але окремі дрібні золоті речі (відбитки шовкової тканини, розшиті золотими нитками, срібні кільця, золоті підвіски, розшите золотом взуття) свідчать про високий соціальний статус похованої. Дослідники вважають, що розкопані кургани знаходилися десь біля стаціонарного поселення половців того часу [14].

Заслугує на увагу дослідження половецьких поховань у районі Посивашся. З 18 розкопаних могил 17 - впускні в кургани бронзового періоду. Поховані лежали на спині, головою на захід. Біля похованих були кільчаті вудила, срібні шийні гривни, срібні позолочені сережки, золоті візантійські і срібні татарські монети, котли, височні кільця. Поховання вчені датують XI-XIV ст. [15].

Вивчення курганних поховань у Донецькому степу показало, що вони розташовувалися на високих рівних і греблевидних майданчиках кряжу в лінію від 3 до 7 курганів, висотою 1-1,3 м і діаметром 10-13 м (на час дослідження). Якщо для чоловічих військових поховань були характерні захоронення коня зі зброєю, зброєю (шаблями, берестяними і шкіряними сагайдаками, луками з кістяними накладками, стрілами, списами), то для жіночих - із сережками, нагрудними прикрасами, підвісками, металевими дзеркальцями.

Жінки в половецькому суспільстві

Про важливу роль жінки в половецькому суспільстві свідчить велика кількість виготовлених у їх пам'ять статуй, яких було навіть більше, ніж чоловічих, принаймні, збереглося їх більше. Жінки, як і чоловіки, зображалися стоячими і сидячими. Слід зазначити, що стоячі, як правило, були одягнуті у розкішніші плаття і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що, безумовно, підкреслює їх високе становище в суспільстві. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала главою коша. В такому випадку після смерті її зображали у вигляді стоячої фігури, а звичайних жінок багатих і знатних кошових - сидячими. Характерно, що єдина статуя жінки-амазонки (з шаблею, сагайдаком, луком), яка дійшла до нас, зображена стоячою (як і стоячі чоловічі статуї).

Про високий статус жінки в половців можна судити також по унікальній статуї з дитиною. Жінка була зображена з підкресленими ознаками «продовжувачки роду», а на руках у неї був не хлопчик, як слід було чекати в патріархальному половецькому суспільстві, а дівчинка, що свідчило про рахунок спорідненості в окремих половецьких родах, який залишався матрилинійним (від матері до дочки).

Покажемо і достовірним виявився часовий інтервал між 1056 і 1200 роками, на яких обривається Київський літописний звід, що найкраще зберігся в Іпатієвському літопису. Така обмеженість виправдовується обставинами, пов'язаними з тісними родинними і

дружніми узами, внаслідок яких найрадикальніші в оцінках половців історики з обережністю починають говорити про «симбіоз». Справді, як можна інакше розцінювати обстановку, якщо відомий новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат «буй Тур» Всеволод по крові були на 3/4 половцями? Літописи зберегли повідомлення про те, що з половчанками були одружені Олег Святославич, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговичів мати була половчанка; в Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і баба (по батьку). Отже, вже на початку XIII ст. у всіх князів «чернігівського дому» і більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров. Половців приводили собі на допомогу руські князі 28 разів і, що характерно, за виключенням Давида Ігоревича, який найняв Боняка із загоном, про що йдеться в літопису, усі інші князі виявилися родичами половців - синами, внуками і чоловіками половчанок.

Простежена закономірність дозволяє нам зрозуміти справжній механізм тієї «високої політики», на яку досі посилаються окремі історики, намагаючись виправдати дії того чи іншого князя, щоб звинуватити його противника в «непатріотичності» або «користолюбстві». Звідси ж витікає спроба моральних оцінок звернення князів за допомогою до половців, показуючи це як зраду по відношенню до своєї країни і народу і ставлячи це в один ряд з розправами московських князів зі своїми тверськими чи нижньгородськими противниками, спираючись на допомогу каральних ординських загонів. Насправді все було простіше й патріархальніше, а головне - природніше, але для цього потрібно було знати, якою була Русь у XII ст. [6].

Відомо, що територія Русі була розділена на великі і дрібні «уділи», але вони не відособлювалися один від одного, бо їх територія і підпорядкованість постійно змінювалися. На відміну від інших держав Європи й Азії Русь була в цей період великим «сімейним князівським підрядом»: на всіх без винятку престолах сиділи тільки далекі й ближні родичі, і всі їх війни, як вважає А.Нікітін, розбрати визначалися не якимись «високими ідеями», а постійним поділом спільної спадщини і чварами за загальним сімейним столом. Причому поділ цей здійснювався по чоловічій лінії, а скільки проблем було б зразу вирішено, якби літописці зберегли нам інформацію про жіночу половину князівських родин. Складні переплетіння родинних зв'язків у XII ст. потягнулися в Степ, а для степняків закони рідні були куди більш зобов'язуючими, ніж для руських князів. Ось чому князі постійно посилали за допомогою «къ воемъ своимъ», тобто до дядьків по матері, шуринів, а ті регулярно відповідали: «Запитуємо здоров'я твого, а чи не потрібно нам з силою прийти?» [17].

Звичайно, на основі такої допомоги вважати половців «агресорами» не можна. Неодноразово степові родичі схиляли князів до встановлення миру на Русі і відмови від усобиць. Мир між Руссю і Степом порушували як колективні походи руських князів на половців, так і напади половців на Русь.

Династичні або дипломатичні шлюби

Між руськими князями і половцями укладалися не тільки воєнні і мирні, а також і шлюбні угоди. Причому шлюби укладали не тільки чернігівські (з династії Ольговичів) князі, які проявляли симпатії до половців, але й великі київські князі. Святополк київський у 1094 р. одружився з дочкою могутнього половецького хана Тугоркана. Володимир Мономах, тоді ще переяславський князь, у 1107 р. одружив свого сина Юрія (Долгорукого) з дочкою хана Аєпи, а другого сина Андрія - з онучкою Тугоркана. Одночасно з одруженням Юрія відбулося також весілля сина чернігівського князя Олега Святославича і дочки ще одного хана по імені Аєпа. Літописець називає цих половчанок за іменами їхніх дідів. Першу - Осенева внучка, а другу - Гурченова.

Про одруження сина великого князя Ростислава Рюрика з дочкою хана Бєлука літопис сповіщає під 1163 р. У 1187 р. на Русь з половецького полону повернувся син Ігоря Святославича разом з молодою дружиною - дочкою хана Кончака і дитиною. Весілля справляли в Новгороді-Сіверському. Князь Мстислав Мстиславич Удалой був одружений з дочкою хана Котяна.

Літописець зазначає, що кожного разу весілля збігалося із підписанням миру. Одруження синів Мономаха і Олега Святославича також стало можливим після укладення миру з ханом Аєпою. Академік П.Толочко вважає, що «шлюбні союзи руських князів з дочками половецьких ханів були своєрідною клятвою вірності укладеним мирним

договором» [18]. На жаль, далеко не завжди вони були надійною гарантією від нових протистоянь.

Анна Комніна, як і інші середньовічні автори, вважала, що «непостійність і зрадливість» були, «так би мовити, їхніми природними рисами», що вони «були схильні до обману». Зазначимо, що далеко не завжди відзначалися благородством і руські князі. Взаємні образи, яких було достатньо, легко могли розрушити досягнуті угоди. Родинні зв'язки не завжди накладали взаємні обов'язки між князями і половецькими ханами. Хан Башкорд, дружиною якого стала мати князя Мстислава Володимировича, привівши до Белграда 20-тисячний корпус на підтримку свого пасинка Ізяслава Давидовича, не став ризикувати своїм військом через неудачливих родичів. Яскравим прикладом у цьому плані був Ігор Святославич, який, незважаючи на те, що в його жилах текла половецька кров (мати половецька), пішов, як переконує більшість дослідників цієї проблеми, походом на половців у 1185 р.

Разом з тим у шлюбних зв'язках руських з половцями була така особливість. Князі залюбки брали дружинами половецьких і не віддавали заміж за половецьких ханів своїх дочок. На думку П.Толочка, це пояснювалося, по-перше, невизнанням рівноправного з половцями становища, навіть по відношенню до окремих князівств, а по-друге, несприйняттям ними язичництва. Обернути в християнство «невірну» половецьку вважалося справою не тільки природною, але й богоугодною, прийняти ж їх віру руській князні уявлялося зовсім неможливим.

У літописах зберігся лише один випадок, коли мати Мстислава Володимировича після смерті чоловіка Володимира Давидовича втекла до половців і вийшла заміж за хана Башкорда, але цей випадок, як пише П.Толочко, тільки підтверджує правило [19].

Династичні шлюби принципово не впливали на русько-половецькі відносини, разом з тим вони сприяли зближенню обох народів, і роль їх була помітна. У літописах згадується десять випадків одруження руських князів з половецькими, хоча було їх значно більше. Дослідники вважають, що від цих шлюбів, враховуючи багатодітність князівських сімей, могло народитися 40-50 синів і дочок, а в другому поколінні змішані шлюби могли дати 200-250 внуків і правнуків, в жилах яких текла половецька кров [20].

У повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими. Як правило, з половецькою принцесою прибували її подруги, які теж знаходили собі чоловіків серед боярського оточення князя. Немало половецьких дівчат потрапляли в полон під час переможних походів у Степ. Звичайно, мав місце і зворотний процес.

Половці і монголо-татарські завоювання

На початку XIII ст. над Східною Європою нависла загроза монголо-татарської навали. Половці, хоча й займали по відношенню до монголів двоїсту позицію, все ж таки вбачали в них своїх ворогів і боролися з ними. Монголо-татарські завоювання несли половецьким не тільки велике лихо, але й руйнували суспільну систему, яка склалася на той час, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами, племенами і ордами, сприяли поваленню племінної аристократії, місце якої займали монгольські феодалі.

Перші серйозні сутички половців з монголо-татарами на чолі з Джебе і Субудеєм розпочалися в 1222 р. Як пише Ібн-аль-Асір, монголи прийшли в «область алан», а вони звернулися за допомогою до половців. Відбулася битва, в якій ніхто не переміг. Тоді монголо-татари пообіцяли половецьким багато золота й одягу, переконали, що вони з ними один народ, з одного племені, а алани - чужі. Тільки половці повернулися на свої кочів'я, монголо-татари напали на осілих аланів, розбили їх, а потім взялися за кочівників. Половці не витримали натиску монголо-татар, відступили і звернулися за допомогою до руських князів. У битві на р.Калці (1223 р.) руські війська виступали разом з половецькими ханами Котянном, Бастією та ін. Хоча половці, першими не витримавши натиску монголо-татар, залишили поле бою, їх поведінка свідчить, що вони намагалися подолати монголів, які для кочівників були жорстоким ворогом, небезпечнішим і непримиримішим, ніж осілі народи Північного Кавказу та Русі. Половці тікали від монголо-татар, рятуючись і знаходячи притулок на службі у руських феодалів [21].

Як пише Г.Федоров-Давидов, глибокі протиріччя суспільного порядку розділили два масиви кочівників. З одного боку - широка форма феодалізації під прикриттям родоплемінного укладу у половців, з елементами осілости і з комплексним тваринницько-землеробським господарством. З іншого боку, у монголів - військово-диктаторська

держави Чінгісхана, з кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, суміщеного з найжорстокішою військовою дисципліною у війську. Зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення вело до ломки всієї суспільної структури половців, яка зберігала зовнішні форми суспільно-родового укладу. Родам і племенам (ордам) половців загрожувало знищення як соціальним організаціям. Разом з тим на службі в київських князів чи інших осілих сюзеренів у рамках сильної держави кочівники б довго зберігали свої племінні та родові ознаки [22].

Історія кочівників Східної Європи X-XIII ст. свідчить про зіткнення інтересів примітивних у суспільному розвитку етносів з розвинутішими на шляху феодалізації класоутвореннями. У X ст. кочівники-печеніги з архаїчними формами суспільного життя перебували на стадії воєнної демократії і ворогували з розвинутішими гуузами Приаралля і хозарами Поволжя, в яких кочове скотарство суміщалося з осілим сільським господарством, з елементами осілості і зародками міст, державної влади, з ремеслом і торгівлею.

Така ж картина повторилася у кінці XI ст., коли печеніги й торки стали жертвами половецької навали. Половці вбачали в торках і печенігах своїх васалів, і походи на Русь мотивували тією обставиною, що руські князі покровительствували торкам і печенігам. Тільки під егідою Києва печеніги, торки і берендеї зберігалися як племінні масиви [23].

Події 1220-х і 1230-х років, коли монголо-татари громили половців, відрізнялися від описаних вище. Монголи мали єдину феодальну кочову систему, змінену жорстокою військовою дисципліною, не відчували ознак відцентрових тенденцій, вони виявилися сильнішими за половців своєю дисципліною, єдиною владою, відсутністю розладу під час завоювання між аристократією. Чінгісхан, - писав Г.Федоров-Давидов, - здійснив у Монголії те, що не зміг зробити в Половецькому степу Кончак у кінці XII ст. Монгольська навала застала Половецький степ, охоплений внутрішньою боротьбою, суперництвом окремих князів і предводителів племен (орд). Монголо-татари мали перед собою слабкого і роз'єданого противника, тому вони не тільки відірвали їх від аланів і руських, але й розділили самих половців, використовуючи їх внутрішній розбрат і суперництво.

Перше нашествя монголів на Дешт-і-Кипчак не викликало великого економічного занепаду в Степу. Нова монгольська навала мала тяжчі наслідки. Вона відбулася в 1228-1229 рр. за наказом Угедея після обрання його великим кааном. 30-тисячний загін на чолі з Кутаєм і Субудей-бахадуром вирушив у похід у бік Саксина, булгар і кипчаків, що викликало часткову відкочівку половців у межі осілих країн.

Завоювання Дешт-і-Кипчака, що привело до утворення в Половецькому степу ядра Золотої Орди, розпочалося в 1235-1236 рр. Арабські автори Джувайні і Рашід ад - Дін повідомляли, що завоювання західних земель було доручено дітям Тулуй-хана - старшому сину, Мангу-хану, його брату - Бучеку; із роду Угедея - старшому сину, Гуюку і його брату - Кадену; із дітей Чагатая - Бури і Бадару і синам Джучі - Бату, Орді, Шибану і Тангуту; з емірів - найповажнішому Субудей-бахадур [24]. З того часу Судебей-бахадур став серед монголо-татарських воєначальників справжнім «спеціалістом» по західних походах, без яких не обійшлася жодна воєнна акція проти західних народностей.

Наступне повідомлення про сутички монголо-татар з половцями відноситься до 1237-1238 рр. Після походів у руські землі Бату розпочав воєнні дії проти кипчаків. Менгу поступився Бату полем діяльності в Дешті-і-Кипчаку, пішовши в Передкавказзя. Новий наступ Бату розпочався в 1239-1240 рр., під час якого були підкорені народності «чорних клубуків», розпочався наступ на південно-руські землі, а після їх підкорення монголо-татари захопили Київщину і зруйнували Київ.

Німецький імператор Фрідріх писав королю Англії про напад монголо-татар на половців, а потім на Русь і Угорщину. Слух про розгром кипчаків дійшов до країн Західної Європи, а слідом за ним там з'явилися монголо-татари. Половці, які відкочували в Угорщину на чолі з ханом Котяном у 1241 р., напали на монгольське військо Сончура, сина Джучі, і Кутана-баходура. Відбулася велика битва, в якій кипчаки зазнали поразки. Про цю подію угорські джерела повідомляють, що Бату послав через суздальського князя угорському королю листа з погрозами і висловлюванням незадоволення: «Дізнався я зверх того, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїх покровительством, тому

наказую тобі далі не тримати їх у себе, щоб із-за них я не став проти тебе. Команам же легше тікати, ніж тобі, бо вони кочують без будинків у шатрах, зможуть і втекти, а ти, проживаючи в будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї» [25].

У 1242 р. монголо-татарське військо отримало звістку про смерть Угедея і повернуло на схід. Воно було знесилене в жорстоких битвах з Руссю. Героїчний опір русичів знекровив ворожі полчища й полегшив боротьбу з ними польських, угорських, чеських та інших військ. Значною мірою послабленню монголо-татарських загонів сприяв опір половців, хоча вклад їх у боротьбу з ворогом був значно меншим, ніж русичів і волзьких булгар.

Джерела зберегли інформацію про відхід половців зі своїх старих пасовиськ в інші регіони, головним чином у межі осілих країн, під захист сильніших покровителів, які уціліли від монголо-татарських погромів. Частина половців попросилася на постійне місце проживання до Валахського господаря Унус-хана. Він визначив їм місце для постійного проживання, а коли кочівники, переправившись через «Судакське море», сховалися там від монголо-татар, він порушив обіцянку, розбив їх раптовим нападом і багатьох забрав у полон [26].

Інші половецькі племена пішли в Закавказзя. У 1241 р. частина монголо-татарських військ направилися слідом за ними і дійшла до Дербента, а потім повернулася. Після того, як у 1242 р. Бату створив на території нижньої Волги державу Золота Орда, половці увійшли до її складу як один з підкорених нею народів. З того часу ім'я половецько-кипчаків фігурує у списках завойованих народів поряд з аланами, черкесами, булгарами і русичами. Останні монгольські завоювання стали вельми тяжкими для Східної Європи. Монголо-татари намагалися перетворити завойовані землі в пасовиська для своїх стад. При спустошенні Русі монголо-татари діяли відповідно зі своїми засобами виробництва, кочовим скотарством, головною умовою для якого були неосаянні простори.

Великі руйнування нанесли монголо-татари економіці осілих країн Середньої Азії, Волзької Булгарії, Закавказзя, Ірану, Русі та ін. Звичайно, для кочового степу цей ушкодження був значно меншим, але вони несли з собою поневолення, зменшення поголів'я худоби, руйнування родоплемінних відносин. Нерідко монголам вдавалося спровокувати половців ілюзорністю спільних інтересів кочівників («ми і ви одного роду»), що позначалося на подвійній поведінці окремих половецьких ханів по відношенню до руських князів. Сталося так, що монголо-татари були для половців більшими ворогами, ніж осілі сусіди. Монголо-татарська навала загрожувала знищенням родо-племінної структури половецького суспільства, вона змішала роди і племена, в той час, як на службі в київських князів вони зберігали свою суспільну структуру. Крім того, монголо-татари порушили комплекс кочового скотарства і зародкового осілого скотарсько-землеробського господарства, яке склалося в XII ст. у ряді місць Половецького степу. Завоювання обірвало мережу торговельних шляхів, що проходили через половецькі землі. Монголо-татари найбільше загрожували саме цьому комплексному господарству, яке склалося в кочівницькому степу перед їх навалою.

Минув тривалий час, і лише в XIV ст. цей комплекс було відновлено як своєрідне поєднання нових торгово-ремісничих золотоординських міст з їх степовою периферією. Втім, у першій половині XIII ст. монголо-татари несли з собою знищення усіх видів землеробства і осілості в Степу, перетворення його у «великі неозорі простори». Саме про порушення цієї комплексності господарства половців, про знищення землеробства, припинення торгівлі через кипчацькі землі і писали сучасники, намагаючись передати наслідки монголо-татарських війн для степів Східної Європи.

Важким наслідком монголо-татарських завоювань для половців, як і для осілих народів, був вивіз рабів, переселення і продаж їх в інші країни. Звичайно, як пише Г. Федоров-Давидов, половецькі раби не представляли для монголів такого цінного людського матеріалу, як руські, середньоазіатські, кримські чи закавказькі ремісники, яких монгольські аристократи залишали у своїх ставках, але вони знаходили попит у мусульманських країнах, де їх використовували як гулямів (слуг). Значна частина половецького населення була насильницьки переміщена в Центральну Азію. Сюди ж нерідко вивозили й представників половецької аристократії. Великим лихом для виробничих сил Дешт-і-Кипчака стала втеча великих груп половців в інші землі [27].

Дослідники золотоординських володінь у Східній Європі стверджують, що в Половецькому степу кількість монголо-татар була незначною. Археологічні дані

свідчать, що значно більше їх проживало в Поволжі і Заволжі. Решта степової території зберігала старе кочове населення, яке замінило свою родоплемінну аристократію на нових господарів - ханів Золотої Оди та їх емірів.

Корінне населення степів, що увійшло до складу Золотої Орди, складалося головним чином з половецьких, кимакських, гуузьких та чорноклобуцьких племен, під час золотоординського періоду своєї історії зазнавало суттєвих змін. Монгольські завоювання знищили оболонку племінного поділу, яка прикривала розвиток суспільства по шляху феодалізації, і поставили населення у рамки улусної системи як форми феодального розвитку в Степу.

Зник характерний для етнографії половців звичай - ставити кам'яні скульптури на честь предків. Культ предків у народностей, які стояли на грані переходу до класового суспільства і створення держави, перетворювався в культ племінної аристократії та родоплемінної знаті. Порушення родових і племінних традицій, змішування племен і родів викликали і зникнення культу, пов'язаного з цією аристократією. Місце половецьких беків, ханів та їх жінок, яким ставилися статуї, зайняли монгольські хани, нойони, оглани. Разом з тим, втративши таку важливу етнографічну рису, як обряд ставити статуї покійним вождям і знаті, половці зберегли інші свої етнографічні особливості. Вчені простежили спадкоємність курганного обряду поховання кочівників епохи Золотої Орди від домонгольських номадів (кочівників).

Мусульманізація Золотої Орди і переміщення племен кочівників істотно не вплинули на збереження основних рис домонгольських поховальних обрядів, а також їх матеріальної культури. Заслугує на увагу те, що збереження половцями, як і іншими кочівниками, своїх характерних рис, сприяло поділу Золотої Орди по лінії традиційних кордонів, що склалися між цими етносами у домонгольсько-татарський період. І все це відбувалося, незважаючи на те, що в умовах Золотої Орди розпочалася трансформація самих кочівників, їх асиміляція, утворення нових об'єднань, які з XIII ст. продовжувалися до XV ст. З XV ст. нові утворення кочівників, пройшовши улусну систему Золотої Орди, зникли в старому розумінні слова. Тепер поряд з родовою єдністю цих груп велику роль в об'єднанні відігравав їх вхід в один «улус», тобто один соціально-економічний осередок, підпорядкований одному хану. Це вже об'єднання, яке хоча й мало багато пережитків родоплемінного характеру, але в основі своїй було новою золотоординською структурою. Відбулася трансформація половецького кочового населення зі втратою ним визначальних етнічних рис.

Характерно, що в нових умовах кочові племена половців, а в більш ранньому періоді торки і печеніги, зберігали свій поховальний обряд як етнічну ознаку тільки в складі всієї своєї орди, всього об'єднання племен, у складі великої маси споріднених кочівників. Як тільки ці кочівники потрапляли окремою групою в чуже для них етнічне середовище, їх етнічні ознаки, і перш за все курганні обряди поховання, зникали. У XIII ст. значні маси половців переміщалися у Малу Азію, Єгипет, Рум, але археологи не зафіксували там їх поховального обряду. Там вони втрачали свої характерні риси, у той час, як у половецькому степу, навіть ставши міським населенням, половці зберегли пережитки обряду поховання і деякі етнічні визначальні деталі прикраси.

Історики, вивчивши археологічні пам'ятники кочівників Східної Європи, які потрапили під владу золотоординських ханів, стверджують, що улусна система була особливою формою кочового феодалізму і окремим видом історичного співіснування двох стихій - золотоординських міст і степових кочівників. Перед ученими стоїть завдання дослідити особливості цього синтезу, двох крайніх полюсів суспільного розвитку: кочового побуту і централізації влади до найнижчих сходинок системи державного устрою, що сумісне лише з державотворенням, характерним для існування Золотої Орди.

Джерела та література:

1. Плетнёва С.А. Половцы. М., 1990. - С. 16.
2. Див.: там само. - С. 41.
3. Там само. - С. 44-45.
4. Там само. - С. 49.
5. Там само. - С. 52.
6. Там само. - С. 97.
7. ПСРЛ. - II. - С. 497.
8. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 106.

9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 227.
 10. Там само. - С. 223.
 11. Там само. - С. 224.
 12. Там само. - С. 226.
 13. Отрошенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. - К., 1986. - Вип. 53. - С. 14.
 14. Болтрук Ю.Ф., Фіалко О.Є. Кургани доби бронзи та розвиненого середньовіччя біля гирла ріки у Приазов'ї // Археологічні дослідження в Україні. - 1993. - К., 1997. - С. 15.
 15. Кубышев А.Н. Новые погребения средневековых кочевников XI-XIII вв. в Степном Присивашье // Международные связи в средневековой Европе. - Запорожье, 1988. - С. 44.
 16. Там само. - С. 48.
 17. Там само.
 18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 146-149.
 19. Там само. - С. 151-152.
 20. Там само. - С. 154.
 21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. - С. 228.
 22. Там само. - С. 229.
 23. Там само. - С. 230.
 24. Там само. - С. 231.
 25. Там само. - С. 232-233.
 26. Там само. - С. 233.
 27. Там само. - С. 235.
-

Юрій Сутий

МІСЦЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ КАХЛІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Під час археологічних досліджень другої половини ХХ ст. накопичився значний за обсягом матеріал XIV-XIX ст., який дозволяє простежити певні закономірності в появі цегли та кахлів на територіях сучасної України, Білорусі, Прибалтики та Росії. У різні часи ставлення археологів до матеріалів XIV-XIX ст. було різне. Знахідки пізнього середньовіччя в кращому випадку фіксувалися у звітах і зрідка публікувалися. Зміни у ставленні до пізньосередньовічних археологічних матеріалів відбуваються у 80-х роках ХХ ст. Майже радикально ситуація змінюється після 1991 року. Ці процеси знайшли відображення у кількості публікацій, присвячених розкопкам пізньосередньовічних пам'яток, та публікаціях досліджень більш раннього часу, де б зверталася увага на матеріали XIV-XIX ст. Дослідження витоків національних культур широко розгортаються у Литві, Білорусі, Україні. Публікації останніх двох десятиліть ХХ ст. дозволяють скласти уявлення про розвиток рівня кахлярства окремих міст, територій, країн, розвиток технології їх виготовлення [1].

На прикладі Чернігівщини ці процеси виглядають так. Кахлі, знайдені під час археологічних розкопок 40-50-х рр. ХХ ст. в Чернігові, згадуються у звітах і потрапляють до колекції Чернігівського історичного музею. Кахлі, знайдені у 80-х рр. під час роботи Новгород-Сіверської експедиції, публікуються Л.І.Виногородською. Дослідниця присвятила статтю кахлям, які зберігалися у фондах музейних установ Чернігова. В останньому десятилітті ХХ ст., у зв'язку з набуттям незалежності, підвищується увага до матеріалів пізнього середньовіччя, з'являються публікації та замітки, присвячені знахідкам кахлів та залишкам кахляних печей на території Лівобережної України. Зазначимо, що на сьогодні існують колекції кахель у музеях Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Коропа, Мезина, Ніжина, Любеча.

Появі кахлів майже завжди передують поява цегли. Тому спробуємо з'ясувати час появи цегли на Русі.

Перша цегла на Русі (брускова) - романська за походженням. Вона значно вужча

та товща за плінфу і на постелі з одного боку часто має повздовжні боріздки. Поява брускової цегли в Києві та Переяславі у першій половині XIII ст. (між 1230-1240 рр.), на думку П.А.Раппопорта, стала можливою у результаті запрошення майстрів із Польщі. Скоріш за все цей тип цегли був досить поширений і тому потрапив до конструкції печей у будинках киян [2].

Будівництво з цегли - «пальчатки», як її часто називають, було значно поширене на території Польщі вже з другої чверті XIII ст., де в цей час вона використовувалася при будівництві замків, ратуш, кам'яниць, костьолів.

Для XIII-XIV ст. характерна так звана вендська система кладки цеглин, коли в одному ряді чергувалися дві цеглини, покладені ложками, а одна тичком. Ця система кладки простежується на територіях, які не постраждали від монгольської навали. Дослідники архітектури Західної Русі відзначали подібність цегли та засобів будівництва до традицій будівельної справи Лівонії та Литви, а будівництва Литви до будівництва Польщі та Німеччини [3]. Найвища активність будівництва XIII-XIV ст. у Східній Європі спостерігається в Литві. Це зумовлено процесами, які відбувалися в цій державі. Зокрема із середини XIII ст. починається консолідація земель навколо Литовського князівства, хоча входження земель (Волинської - в 1340 - 1569 рр.; Київської - в 1363 - 1569 рр.; Подільської - в 1363 - 1430 рр.; Чернігово - Сіверської - в 1360 - 1490 рр.; Полоцької - в XIV ст.; Вітебської - в кінці XIV ст.) розтяглося в часі [4].

Значні дослідження, проведені в 1988 - 1993 рр. на території князівського палацу Вільнюського Нижнього замку, виявили залишки великого будинку, побудованого у другій половині XIII ст. чи на початку XIV ст., який міг бути резиденцією правителя XIV ст. Окрім залишків великого будинку, досліджені фундаменти значної кількості цегляних споруд - забудови князівського двору. Усі фундаменти цього періоду зроблені з брускової цегли в системі вендської кладки.

У шарах кінця XIII-XIV ст. знайдені уламки горшкоподібних кахлів. Дослідники вбачають зв'язок між будівництвом палаців та появою таких керамічних виробів, як черепиця, кахлі та декоративна плитка. На місці князівського палацу, зруйнованого в першій половині XV ст., будується палац, який проіснував до пожежі 1610 р. і остаточно був зруйнований у 1800 - 1801 рр. Матеріали XIV ст. є показові як етапи розвитку архітектури, кахлярства та побуту [5].

Будівництво XIII - першої половини XIV ст. у замках Медининкай, Крево, Ліда, першому Каунаському подібне до споруд Нижнього князівського замку Вільнюса за цеглою та характером використаних засобів.

Під час археологічних досліджень Лідського замку [6], на дитинці Новогрудка [7], Полоцька [8], на території замків України [9] археологи фіксують появу кахлів у кінці XIV - початку XV ст. Простежується певна закономірність: - з появою будинків із брускової цегли в шарах, пов'язаних з існуванням цих споруд, з'являються перші кахлі. Усі випадки виявлення кахлів кінця XIV - початку XV ст. пов'язані з житлами феодалів високого рангу. На думку дослідників, кахлі вироблялися ремісниками, яких запрошували володарі замків.

Різниця в часі між появою будівель з брускової цегли та датуванням шарів, у яких знаходять перші кахлі, становить приблизно 50-70 рр. Винятком є результати досліджень Вільнюського Нижнього замку, де дослідникам вдалося зафіксувати кахлі у шарах будівництва князівського палацу, але основна частина кахлів з печей палацу потрапляє в культурний шар після їх руйнації, а не під час їх побудови.

У XV ст. замість посудоподібних кахлів з'являються гратчасті та мискові кахлі, які є перехідними типами до коробчатих кахлів кінця XV-XVI ст. (на території України). Найбільша колекція кахлів другої половини XV-XVI ст. відома з розкопок у Вільнюсі, де знайдені розвали печей і зроблена реконструкція їх зовнішнього вигляду. З удосконаленням конструкції виробів відбувається їх поширення в старих та новозбудованих замках [10] та на території монастирів [11].

Протягом XVI ст. гратчасті кахлі виходять з ужитку і з другої половини XVI ст.

набувають поширення коробчаті кахлі. Виникають майстерні, розташовані у великих містах та при великих монастирях [12].

У Росії в кінці XV - XVII ст. кахлі використовуються як матеріал для зовнішнього оздоблення мурованих споруд. Той факт, що в царських палатах у другій половині XVII ст. піч була зроблена на польський зразок і мала кахлі зеленого кольору [13], свідчить про певне відставання у використанні кахляних печей для обігріву приміщень. Цікаво, що документи фіксують серед кахлярів «Исполита, старца... из польские Украины» [14]. Судячи з документів, на території Росії кахлярі виконували у другій половині XVII ст. роботи по зовнішньому оздобленню церков та палаців на замовлення царя. Для цього використовувалися кахлі з багатокольоровою поливою, а майстри з України мали великий досвід у цій галузі.

З розвитком конструкції кахлів зменшується вартість виробів і збільшується їх збут, простежується розширення географії знахідок кахлів. Налагоджується збут виробів в інші міста, про що свідчать знахідки однакових кахлів у різних містах, розташованих на значній відстані одне від одного. У першій половині XVII ст. кахлі з'являються на посадах замків (міст) [15] та подвір'ях феодалів у селах Білорусії [16], причому на сусідніх подвір'ях селян кахлі відсутні.

У містах України, де кахлі з'явилися у раніший час (у першій половині XVII ст.), вони набувають поширення серед інших (менш заможних) верств населення. Наприклад, у Києві на Подолі в житлах XVII ст. кахлі є невід'ємною частиною знахідок [17]. З'являються кахлі і в будинках феодалів у сільській місцевості [18]. У XVI - XVII ст. кахлі поширюються в місцевостях, де їх раніше не було, наприклад, у Латвії, Естонії [19].

У першій половині XVIII ст. кахлі виробляються у козацькому невеликому «городку» на Луганщині [20].

За часом появи та поширення кахлів можна виділити кілька етапів:

1. Поява перших кахлів у замках князів (верхівка суспільства Великого Литовського князівства).

2. Поширення кахлів у замках феодалів - володарів міст та менших за князівство територій.

3. Поширення серед верхівки суспільства: в помешканнях дрібних феодалів та в монастирях.

4. Поява кахлів на території укріплених посадів міст серед представників заможного міщанства.

5. Поява кахлів у житлах феодалів у селах.

6. Поява в невеликих містечках та селах серед вільного населення.

7. Поширення в сільській місцевості серед більш-менш заможного населення.

За рівнем розвитку кахлярства можна виділити такі етапи:

1. Привнесення традиції разом із запрошенням ремісників кахлярів та цеглярів.

2. Поява місцевих кахлярів та процес підвищення їхньої майстерності.

3. Виникнення майстерень у великих містах із збутом невеликих партій виробів на значні відстані в інші міста.

4. Поява майстрів та майстерень у нових регіонах, де з'являється попит на продукцію, але регіон збуту значно зменшується у порівнянні з попереднім періодом за рахунок збільшення ємності ринку.

5. Поява майстерень, пристосованих до смаків та фінансових можливостей замовника (орієнтація на селянина).

Здешевлення вартості цегли та кахлів, ріст заможності різних верств населення - ось двигун нової моди, що задовольняла потреби людини в збільшенні площі житла.

На Чернігівщині процеси поширення кахлів та цегли реконструюються таким чином: Л.І.Виногородській вдалося на матеріалах дитинця Новгород-Сіверського зафіксувати, що перші кахлі з'являються наприкінці XVI - початку XVII ст. [21]. Слід зазначити, що в матеріалах дитинця Новгород-Сіверського є небагаточисельні кахлі кінця XVI - першої половини XVII ст. і досить значна група

кахлів, що датуються XVII-XVIII ст., при цьому на матеріалах розкопок зроблений висновок, що «... у кінці XVII ст. попит на кахлі значно збільшився. Кожний заможний мешканець хотів мати в себе кахляну піч» [22].

Чому саме наприкінці XVII ст. збільшився попит на кахлі? Відповідь на це запитання спробуємо знайти, розглянувши еволюцію печі в житлах Чернігівщини.

За етнографічними дослідженнями можна простежити долю глиняної печі (грубки): неможливість поліпшення її конструкції при потребі збільшення площі житла зумовила шлях збільшення кількості приміщень, кожне з яких опалювалося додатково піччю з глини. Цей шлях екстенсивного розвитку призвів до появи кількох поверхів (у місті) та до розширення житла в селі (так звана хата на дві половини).

Нові можливості збільшення опалювальної площі могли дати лише нові матеріали, використані в опалювальному пристрої, оскільки можливості глини були вже остаточно вичерпані.

Судячи з археологічних матеріалів, нові конструктивні можливості на Чернігівщині були пов'язані з появою цегли та кахлів.

Питання часу появи кахлів визначене для матеріалів із Новгород-Сіверського та Чернігова. В той же час слід зазначити, що кахлі кінця XVI - початку XVII ст. досить поодинокі й знайдені лише на дитинцях міст. Це може свідчити про те, що кахляні печі з'являються в будівлях лише найзаможніших представників верхівки феодального суспільства. Зазначимо також широкі аналогії зображень на ранніх кахлях, що може вказувати на їх привезення з досить віддалених міст.

Масова поява кахлів пов'язана із широким розповсюдженням цегли. В літературі існує думка, що на Чернігівщині перші цегляні споруди почали будувати в кінці XVI ст. Однією з найраніших (кінець XVI ст.) дослідники вважають залишки фундаментів будівлі, яка є нижньою частиною вежі - дзвіниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [23]. Ще дві споруди знаходяться в Чернігові: це північний палатний корпус Єлецького монастиря [24] та двоповерхова основа дзвіниці Борисоглібського монастиря [25], на думку дослідників, побудовані наприкінці XVI - початку XVII ст. [26]. Слід зазначити, що поява цегли в містах Сіверщини не є чимось унікальним. Так у Києві, судячи з документів середини XVI ст., виробництво цегли мало масовий характер [27]. Відомі цегляні споруди Чернігівщини XVI - початку XVII ст. дозволяють дійти висновку, що будівництво в Чернігові та Новгороді-Сіверському було зумовлене політичними потребами і не набуло широкого розповсюдження. Скоріш за все для виконання робіт були запрошені майстри зі сторони, які після завершення робіт повернулися додому.

Наступний етап, судячи з датування пам'яток та письмових документів, розпочався у середині XVII ст. і пов'язаний з підтримкою православної церкви верхівкою українського суспільства. Так, уже в 1649 р. на кошти Стефана Подобайла здійснюється ремонт Іллінської церкви в Чернігові, починається будівництво цегляних соборів (церква Преображення Господня в Максаківському монастирі).

Підтримка православної церкви після подій Хмельниччини в таких містах, як Чернігів, виливається, в першу чергу, в їх ремонт, а у великих містах, де не існувало древніх соборів, будуються нові цегляні собори (наприклад, Миколаївський собор Ніжина) [28]. У невеликих містах та селах зводяться дерев'яні церкви. Потрібен був час для зростання заможності населення і відповідно фінансових можливостей для побудови цегляних (і відповідно значно дорожчих, ніж дерев'яні) церков. Наприкінці 60-х-початку 70-х рр. XVII ст. починається розбудова монастирів Чернігова за рахунок пожертв козацької старшини. Підйом економіки знаходить відображення в активному будівництві на території монастирів.

Датування пам'яток архітектури вказує на початок масового мурованого будівництва - 80-і рр. XVII ст.

Саме розмах будівництва церков свідчить про поширення досвіду у сфері виробництва цегли та будівельної справи. Здешевлення цегли, як результат великих

обсягів будівництва, та ріст заможності мешканців знаходить відображення у появі цегляних громадських споруд - будинків гетьманів, полковників, облаштуванні цегляних скарбниць і т. ін.

За матеріалами Батурина появу перших цегляних будинків можна віднести до 70-80-х рр. XVII ст. У Чернігові та Седневі з'являються будинки полковників (90-і рр. XVII ст.). Якщо гетьмани та полковники могли собі дозволити будувати значні за розмірами будинки, то менш заможне населення (у першу чергу в містах) стає спроможне встановити кахляну піч.

Саме періодом останніх десятиліть слід датувати масову появу цегли та кахлів у житлах міщан Чернігова, Батурина, Новгорода-Сіверського, Любеча. Під час археологічних досліджень Батурина зафіксована наявність цегли та кахлів у заповненні споруд, які загинули в пожежі 1708 р., а в Чернігові - у житлах, що загинули під час великої пожежі міста в 1718 р. Спостерігається закономірність співіснування цегли та кахлів в одних археологічних комплексах і їх відсутність у комплексах, що датуються ранішим часом.

Якщо простежити час появи кахлів та цегли в селах, то можна дійти висновку про поширення кахлів в інтер'єрі сільської хати після появи ще дешевших виробів у XVIII-XIX ст. Поява кахлів у сільській місцевості збігається з часом будівництва мурованих церков на селі.

Таким чином, можна дійти висновку про появу нової конструкції печі з використанням кахлів на дитинці (Замку) Новгорода-Сіверського одночасно з появою цегли (кінець XVI ст.). Безперечно, в цей час лише представники верхівки суспільства могли дозволити собі купувати дорогі кахлі в інших містах і запрошувати до себе майстрів.

Кяхляна піч давала можливість збільшувати розмір житла, і тому при розширенні виробництва цегли мода на кахляні печі в останній чверті XVII ст. захоплює всіх заможних мешканців міст Гетьманщини. Широкий попит на продукцію кахлярів сприяє наближенню виробництва до місць збуту. В цей час виникає виробництво кахлів у Батурині та Чернігові.

У XVIII ст. кахлі поширюються в інтер'єрі сільської хати, виникає виробництво дешевших кахлів у сільській місцевості (ічнянські кахлі).

У поширенні цегли простежуються певні закономірності; спочатку з цегли будувалися церкви, дещо згодом починається будівництво цивільної архітектури та келій у монастирях. Можна простежити етапи появи цегляних споруд у різних місцевостях і з'ясувати, на чий замовлення відбувалося будівництво. При цьому поява кахлів та мурованої (цегляної) архітектури значною мірою зумовлені фінансовими можливостями жителів, і поява кахлів дещо відстає від появи цегляних церков.

Загалом процес поширення кахлів на Чернігівщині відповідає всім тенденціям, які простежуються на матеріалах Східної Європи. Винятком є лише відсутність на цій території найбільш ранніх форм кахлів. Це може бути наслідком недостатньої вивченості ділянок культурного шару XV-XVI ст. замків чернігівських князів.

Джерела та література:

1. Л.І.Виноградська. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV - XVII ст. // Історія Русі - України (історико-археологічний збірник) - К., 1998. - С. 265 - 272.
2. Раппопорт П.А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. № 4, 1989. - С. 207 - 211.
3. Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII - XIV в. // СА № 4, 1989. - С. 212 - 222.
4. Пашуто В.Т., Флора Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. - М., 1982. - С. 70 - 71.
5. Vilniaus Zemumines pilies rumai (1988 metu tyrimai) - Vilnius, 1989. - С. 87 - 107; VZPR (1989) - Vilnius, 1991. - С. 109 - 133; VZPR (1990 - 1993) - Vilnius, 1995. - С. 205 - 251.
6. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // Археологические открытия 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Трусов О.А. Раскопки в Лидском и Гродненском замках // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 425 - 426.

7. Малевская М.В. Раскопки гражданской постройки XIV в. в Новогрудке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 420 - 421.
8. Булкин В.А., Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1976 года. - М., 1977. - С. 400 - 401; Булкин В.А., Раппопорт П.А., Шолохова Е.В. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 410 - 411.
9. Л.І.Виногородська. Вказ. праця. - С. 265 - 272
10. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Ткачов М.А., Королев А.И. Работы днепро-двинского отряда // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 424.; Кос А.И. Крепостные стены Львова XIV - XVII вв. // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 337; Рожко М.Ф. Раскопки наскальной крепости Тустань // АО 1982 года. - М., 1984. - С. 323; Харламов В.А. Исследования на Замковой горе в Киеве // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 396.
11. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 267; Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997 - 1998 рр. - К., 1998. - С. 79 - 80.
12. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 268.
13. Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Книга первая. Государев двор, или дворец. - М., 1990. - С. 143.
14. Изразцовое и гончарное производство XVII - XIX вв. // Из истории русской керамики и стекла XVII - XIX веков. Сборник трудов. - М., 1986. - С. 62.
15. Штыхов Г.В., Сობоль В.Е. Исследования в Минске и его окрестностях // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 428 - 429
16. Шаблюк В.В. Изучение средневековых селищ на р. Зельвянке // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 364 - 365.
17. Сагайдак М.А. Работы Киево-Подольской экспедиции // АО 1985 года. - М., 1987. - С. 405 - 407.
18. Горішний П.А., Кучера М.П. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Старожитності Русі-України. - К., 1994. - С. 234 - 235.
19. Апала З. Раскопки Цесисского замка // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 440; Мандель М. Раскопки в Кейла // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 460 - 461.
20. Красильников К.И., Кудавев А.М., Тельнова Л.И., Дземан Л.В., Тодорова Н.П., Филоненко А.Н. Поисково-разведывательные работы на старом казачком поселке «Луганский» // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. - К., 1997. - С. 74.
21. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. - 1988. - Вип. 61. - С. 47 - 57.
22. Там само. - С. 56.
23. Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К., 1999. - С. 126.
24. Карнабіда А.А. Чернігів. - К., 1980. - С. 41.
25. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 87.
26. Зазначимо також тенденцію безпідставного передатування більш раннім часом тих чи інших робіт, наприклад, в Іллінській церкві (Руденко В.Я. Тайни монастырских подземелий. - Чернигов, 2003. - С. 12).
27. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI ст. - К., 1989. - С. 118.
28. Морозов О. Козацький Миколаївський собор у Ніжині (до питання про час будівництва) // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. - Чернігів, 2002. - С. 98 - 105.

Олена Пономаренко

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ XVII ст.

Проблема специфіки політичної думки в Україні XVII - середини XVIII століття актуалізується як з точки зору необхідності розуміння історії політичних процесів України, так і врахування сучасних державно-політичних явищ.

Йдеться передусім про своєрідний «політичний плюралізм», прикмету сучасного буття, зміст якого утворюють не тільки взаємини численних політичних партій (нині їх, як відомо, понад 100), але й релігійних організацій, котрі прямо або опосередковано виконують певні політичні функції і тим самим впливають на державну владу, а також світських формально неполітичних організацій, передусім профспілок, які також

активно впливають на державну владу та політику.

У зв'язку з цим виникає потреба не тільки знайти способи корисної для української самостійної держави взаємодії різних суб'єктів-сучасників державно-політичного процесу, які нерідко перебувають у зтяжних конфліктах між собою, але і дослідити ті ситуації в історії політичної думки України, котрі деякою мірою наближені до структурно-функціональних взаємодій українського політичного сьогодення.

Вважаємо, що такою наближеністю характерна ситуація часів існування Гетьманщини, що являла собою гетерогенне, протодержавне утворення, яке так і не переросло в самостійну державу. Зокрема, від переможних визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького до скасування Гетьманату Катериною II спостерігається «плюралізм» думок у політиці, де основним суб'єктом виступали влада козацької старшини, очолюваної гетьманом, і влада православних ієрархів в Україні, які головним чином діяли незалежно одна від одної.

Формально гетьмани Лівобережної України вважалися гетьманами війська Запорозького. Але Запорозьке військо проводило свою політику, а гетьмани свою. Полковники на місцях також були наділені значними повноваженнями: керували цілою округою в усіх військових і адміністративних справах, ухвалюючи судові постанови, роздаючи землі навіть у спадок своїм підвласним, закріплюючи все це власними універсалами. Окрім козацької та місцевої, була ще й влада міщанська та ремісничя. Автономія козацької державності зменшувалася й через те, що поряд з козацьким урядом здійснювалася ще й центральна влада, уособлена воєводством.

Підкреслюючи наукову та практичну важливість дослідження політичної думки Гетьманщини, врахуємо і проблемний характер даної теми, адже з приводу взаємодії різних суб'єктів політики цього періоду в наукових публікаціях висловлюються точки зору, які часто суперечать одна одній.

Особливо це стосується взаємодії між гетьманами і православно-церковними проповідниками. В літературі, зокрема, підкреслюється провідна роль гетьманської влади, а церковна влада розглядається як допоміжний засіб реалізації гетьманської політики. Так, наприклад, М. Грушевський, А. Колодний, С. Плохій, В.А. Смолій, В.С. Степанков, М. Харишин, Т. Яковенко¹ стверджують, що гетьман виступав видатним і проникливим політиком, який за допомогою гнучких соціально-економічних важелів об'єднував для досягнення мети зусилля різних груп українського суспільства, вміло використовуючи при цьому духовенство зокрема і релігійний фактор у цілому. А Зенон Когут взагалі наголошує на тому, що роль духовництва в політичному житті була незначною.²

З іншого боку, існують погляди, згідно з якими в першу чергу діячі православ'я в Україні виступали ініціаторами багатьох політичних акцій, в тому числі підписання домовленостей між козацькою владою і московським царем. Таких поглядів дотримуються, зокрема, С. Величко, І Власовський.³

У зв'язку з цим постає питання про взаємини між козацько-гетьманською і церковно-політичною владою, оскільки і та, й інша відігравали нерідко самостійну політичну функцію.

Відомо, що релігія, як одна з форм суспільної свідомості, тісно пов'язана з суспільними процесами і сама є їх витвором. Внаслідок цього вона протягом всього часу існування прямо й опосередковано відбивала політичні інтереси різних верств і ніколи не була поза або над політикою, хоч і завжди прагнула виявляти себе такою.

Мета даної статті полягає в тому, щоб бодай трохи внести ясність в аргументацію взаємодій між церковною і гетьмансько-старшинською владами в XVII ст., дослідити деякі аспекти політичної думки в Україні XVII - XVIII ст., визначивши в кінцевому підсумку їх основну тенденцію.

До того ж слід зауважити, що абсолютне розмежування ідеологічного та політичного аспектів дещо умовне, оскільки в премодерну і в першій половині модерної доби політичне мислення зберігало теологічне забарвлення, а релігійні концепції, так само, як і фактори політичного характеру, визначали легітимність війн і соціальних рухів.⁴ Однак спробуємо визначити роль влади духовенства та козацтва часів оформлення української державності.

Методико-методологічним орієнтиром є дослідження політичної, релігійної та соціально-філософської думки А. Колодного, М. Михальченка, Ю. Левенця, Л. Филипович, В. Шевченка, О. Шуби, Н. Яковенко, П. Яроцького, М. Юрія тощо.⁵

Ще з XII - XIII ст., тобто часів впровадження християнства, на Русі утверджується цезарепапізм, запозичений разом з християнством у Візантії, коли духовна і світська влади розумілися рівними. Патріарх Константинопольський був підданим базилевса, тобто імператора, а імператор у свою чергу був підданим патріарха через свого духовника. І цей тип духовної влади переноситься на Русь. Відносини влади і віри зводилися з боку релігії до освячення влади (рідше її оскарження), а з боку політики - до патронату над релігією.

У середині XVII століття, коли Україна була охоплена війною за національне визволення, вже існувала відповідна база взаємодії між православ'ям і козацькою старшиною. Цю базу заклали взаємини гетьмана Конашевича-Сагайдачного і відновленого з його ініціативи в 1620 році керівництва православ'ям в Україні, коли були вибрані і висвячені єпископи. Даний союз, хоч і не зовсім прямо, проголосила «Протестація», підписана митрополитом Й. Борецьким та іншими православними владиками в 1621 р. У документі козаки звуться «останками старої Русі»⁶ та наголошується, що саме вони виступають носіями державних традицій Київської Русі.

Даний крок сприяв підвищенню рівня згуртованості козацтва, селянства і міщанства, що найвиразнішою формою єднання проявилось саме у визвольній боротьбі Б. Хмельницького. Як зазначає М. Грушевський, «досі козаки стояли в тіснішій зв'язку тільки з українським селянством, що в козацтві шукало визволення від панської кормиги, а козаччина в своїх інтересах ішла назустріч сій селянській течії ... Інші верстви, хоч би й українські, дивилися на козаччину... скоріше ворожо - як на елемент руїний».⁷ Але вже після встановлення союзу козацтва з церквою, завдяки сприянню у відновленні ієрархії останньої, ще донедавна верства, котра сприймалася суспільством як розбійнича, перетворилася на визволителів з-під лядської політичної та ідеологічної неволі.

У взаємодіях між гетьманською владою і владою церковною можна розрізнити кілька періодів, починаючи від останньої чверті XVI ст. і до кінця XVII ст.

Перший етап закінчується в першій половині XVII ст. Цей період розвитку відносин держава - церква і нація - релігія визначається формуванням національної релігії. «Найхарактерніша риса, що відрізняє православну церкву від католицької, це її національність - кожна православна церква - національна, тоді як католицька церква інтернаціональна в самій засаді своїй», - писав І. Огієнко.⁸ Особливої актуальності цей процес набув саме в даний період. Нерівне політичне становище Московії, України і Білорусії, коли перша була впливовою політичною державою, а останні входили до складу Речі Посполитої, диктувало відносини аж ніяк не на рівні державної політики, а переважно лише у сфері релігії, культури.

За часів литовсько-польської окупації, через відсутність власної держави православна церква була для українців чи не єдиним інститутом - політичним і релігійним, який уособлював інтереси населення. Поки родовита українська шляхта поступово залучалася до процесу колонізації і покатоличення, непривілейовані верстви зазнавали постійно зростаючого релігійного і соціального тиску, виправдати який вони не могли. Чужа релігія була непридатним засобом для сакралізації чужої влади. Тому не сакралізація влади, а її релігійна критика відрізняє цей період розвитку української духовності.

Поява козацтва, інтереси якого збігалися з прагненнями церкви легалізувати своє становище в суспільстві, підштовхнула ці два різні вектори до своєрідного союзу. Причинами даного об'єднання стали, по-перше, активність з боку духовенства (насамперед таких діячів, як Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Ісайя Копинський) у пошуку соратників для боротьби за забезпечення належних умов існування церкви; по-друге, прагнення козацтва легітимізувати свою владу шляхом сакралізації її з боку церкви, бо світоглядний вимір релігії містить у собі трансцендентний зміст. Отже, модерне переконання суспільства в тому, що будь-яка влада від Бога, знаходило своє ідеологічне оформлення в легітимності політичної влади. Якщо гетьман був символом незалежності України в політичному відношенні, то фігура Київського митрополита, підпорядкованого формально лише далекому Константинопольському патріархові, була синонімом самостійної України в духовному і культурному відношеннях.⁹

Перша половина XVII ст. - це період постійної внутрішньої боротьби за землю і просування у незаселені та рідкозаселені райони Малоросії. Головними учасниками цих подій були воеводи київські, старости і підстарости, шляхтичі, козаки і церква, яка відчувала потужну підтримку.

Однак висвячена патріархом Єрусалимським Феофаном ієрархія з митрополитом на чолі кардинально відрізнялася від попередніх ієрархів: ті ієрархи були шляхтичами за походженням і в силу своєї вишості, не тільки духовної, але і родової, мали значні амбіції щодо маєтностей. Їхня залежність від короля, в компетенції котрого було як призначення ієрархів, так і всі бенефіції, не сприяла зацікавленості в питаннях віри та обмежувала коло інтересів лише економічними проблемами. Тому унійна політика, що проводилася Польщею, знаходила підтримку і серед даної верстви. Але «новосформована ієрархія «Феофанового освячення» в політичному плані була в іншому становищі порівняно зі своїми попередниками минулих століть»,¹⁰ бо ця ієрархія, оголошена в королівських універсалах державними зрадниками, вже не могла розраховувати на підтримку ні короля, ні князів, ні татар, тому вслякю вітала владу козаків як захисників Русі і православної віри.¹¹ До того ж вона в більшості своїй мала народне коріння і була консервативною за своєю суттю. Отримавши великі права - право призначення митрополита самими єпископами у разі неможливості зносин з Константинопольським патріархом, контроль над ставропігійальними церквами, монастирями і братствами, вона підтримувала ортодоксальне православ'я, переймаючись питаннями віри і власного утвердження.

Однак союз православної церкви з козацтвом був доволі суперечливим. Так, ще П. Куліш зазначав, що видима злагода між церквою та козацтвом на початковому етапі утримувалася лише силою зброї останнього, оскільки воно потребувало збереження цього ілюзорного альянсу як релігійної санкції.¹² Зв'язки з козацтвом часто завдавали значної шкоди (пам'ять про спалення Могильова в 1596 році була ще свіжа в устах очевидців).¹³ Гетьмани вступали в союзи з Москвою, Волзькою ордою, кримським ханством, Польщею, калмиками тощо, керуючись передусім інтересами Січі, до того ж положення самого козацтва, особливо в 30-і роки, було доволі хитким внаслідок його внутрішньої незгоди і різновекторності зовнішньої політики. Православна церква в Україні прагнула перш за все забезпечити належні суспільні умови для існування духовенства і мати стабільні відносини з владою. Тому спостерігаємо негативне ставлення вищого духовенства, принаймні у першій половині XVII століття, до антиурядових виступів і зближення з лояльними до уряду лідерами, одним з яких був Сагайдачний.

Але з часом духовенство стає досить помітним у руському житті. Утиски православ'я зробили з нього свого роду національний символ, який об'єднав усі верстви населення. Боротьба з унією стала тією ідеєю, навколо якої об'єдналося все українське суспільство. І хоча православна церква України знаходилася у стані розколу і була поділена на ставропігії, які незалежно від Київського митрополита були пов'язані із Константинопольською патріархією, вплив релігії, особливо внаслідок реформаторської діяльності Петра Могили, значно зростає.

Як відомо, у кризові періоди релігійні ідеали і гасла часто виходять на перший план. В умовах відсутності національної держави церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, причому митрополит зберігав значний авторитет. Зміцнюючись ідеологічно, церква намагається активно впливати на політику. До того ж подальшому посиленню релігійного чинника в Україні сприяли тісні зв'язки зі шляхтою, яка в нових обставинах прагнула вже не тільки економічного утвердження, але й політичного. Серед представників вищої духовної аристократичної культурної еліти вихідці зі шляхти - архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенєцький, єпископ Михаїл Копистенський та брат його Захарія, архімандрит Києво-Печерської лаври Гедеон Балабан, митрополити київські Петро Могила і Сильвестр Косів. На особливу увагу заслуговує думка П. Могили, який, керуючись політичними інтересами України, в своїх поглядах щодо співвідношення церковної і світської влади розглядав їх у двох часових площинах - сучасності і майбутності. Щодо майбутності, то перевага віддавалася сильному православному володареві, при якому духовенство може виступати в ролі радника. Для сучасності, коли державна влада належала польському королю, верховенство повинна була мати церква.¹⁴ Однак такого розквіту церква змогла досягнути саме при потужній підтримці козацької влади.

Отже, за відсутності централізованої державної влади, що протегувала б церкві, взаємини між церквою України і козацькою владою носили характер рівноправності. Обидві верстви - козацтво і духовенство, в силу історичних обставин потребуючи одна одної, реально впливали на політичний процес і прагнули одного - звільнитися від

польського панування, фізичного та ідеологічного. І хоча відносини іноді носили конфліктний характер, церква і козацтво міцно трималися одне одного, бо відчували взаємну потребу. Таким чином можемо стверджувати, що церковна влада і козацька існували паралельно.

Наступний етап, який розпочався з 1654 року, коли козацька влада отримала визнані Росією права на існування, можна охарактеризувати як період поступового одержавлення церкви, перетворення її на складову частину владного механізму, виконання нею ряду державних функцій тощо. І хоча активність духовних кіл як в релігійному, так і в політичному житті була досить високою (деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 рр.,¹⁵) нова політична ситуація внесла певні корективи у відносини козацької та церковної влади.

Визвольна війна 1648-1654 рр. дещо змінила відносини церкви і молодій державності. Релігійні гасла, яким надав політичного змісту Б. Хмельницький, щоб залучити до повстання всі прошарки руського суспільства, зробили православ'я домінуючою конфесією на території новоствореної козацької державності. До того ж, розуміючи роль релігійного чинника, і Б. Хмельницький, і його наступники допомагали церкві низкою універсалів, надаючи монастирям багато маєтків.¹⁶

Уже за часів Хмельницького після 1654 року українське вище православне духовенство, поставши перед альтернативою вибору між підпорядкуванням московській владі на чолі з патріархом чи гетьману, вибрало останнє через те, що гетьман, маючи потужний політичний вплив, міг розв'язувати конфлікти між московськими воєводами та київським духовництвом,¹⁷ і саме це надавало можливість останньому здійснювати своє право патронату над церквою, яке раніше належало королю.

Тому хоча ідея домінації духовної влади, котру київські церковні верхи пропагували напередодні повстання Хмельницького, а іноді і після нього (червоною ниткою проходить у творчості П. Могилы, Л. Барановича, С. Яворського), справляла значний вплив на суспільство, концентрація необмеженої військової та адміністративної влади в руках гетьмана суперечила їй. Держава, що формувалась внаслідок вдалого для козацтва повстання, розглядалась як особлива форма власності, котра проявляється у володінні (гетьманом, царем) певним народом разом з його матеріальними багатствами.¹⁸ Тому після ряду конфліктів Хмельницького з митрополитом Київським Сильвестром Косовим, який не сприйняв Переяславської угоди і не склав присяги на вірність московському цареві, церква зазнала поразки. Як зазначає Н. Яковенко, «... гетьманові вдалося не лише перебрати на себе верховний патронат..., але й нав'язати церковній верхівці тісні контакти зі східними патріархами..., і за їх посередництвом - досягнути визнання Церквою законності своєї політичної влади».¹⁹

Але обмеження політичної діяльності православного духовенства не могло відбутися відразу через те, що Православна церква в Україні як спеціальна національно-духовна інституція, була вкрай потрібна козацькій еліті,²⁰ адже новий суспільний лад потребував ідеологічно-правової легітимності існування. Тому в даний період церква політизується, використовуючись як аргументація козацької влади.

Після смерті Сильвестра Косова Україна характеризується наявністю митрополита на Правобережжі і «місцєблюстителя» на території Гетьманщини. Релігійні діячі беруть участь у створенні політичних документів, а гетьмани і старшина у своїх діях заручаються благословінням церкви. Так, наприклад, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, який певний час обіймав посаду місцєблюстителя Київської митрополії (1659 - 1661, 1670 - 1685) і брав участь в обранні майже всіх гетьманів післяхмельницької доби, виступав за національну і релігійну самостійність України, підтримував автономістичну політику Д. Многогрішного, обстоював автономію України при входженні до Московської держави. Баранович був активним співавтором «Глухівських статей», широко пропагував їх, тому з повним задоволенням писав: «Нині нашим правам є розгляд, вольності такі дані, про які ми молились. Ніколи бусурманин їх не дасть. Я свої вівці чернігівські з полками тогочасними (лівобережцями. - О. П.) звернув до царя».²¹

Однак політизація церкви була небезпечна передусім тим, що зводилися нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії. Це проявилось, зокрема, в тому, що церква стала так би мовити «негласно» виступати на боці тих чи інших політичних сил. Так, наприклад, патріархи могли накладати і знімати анафему залежно від розстановки

політичних сил. Зокрема, у 1670 році протопіп Романовський, що представляв інтереси Дорошенка - союзника султана, вимагав анафема Многогрішному, яку і отримав від патріарха (Константинопольського. - **О.П.**). Коли ж через деякий час з Москви приїхав посол з проханням видати прощальну грамоту Многогрішному, Константинопольський патріарх теж її надав.²² Численні конфлікти між ієрархами українського православ'я - Й. Тукальським та Л. Барановичем, В. Ясинським та Л. Барановичем тощо - свідчили про те, що православної церкви в Україні як організації, що могла б проводити загальну світоглядну тенденцію, вже не було.

Так відбувалося ще й тому, що гетьмансько-старшинська влада знаходила військову підтримку з боку царизму. Через це гетьмансько-старшинське бачення проблеми України відскакало від проблеми ідейного згуртування, яке було в руках духовенства. Стан останнього був специфічний. Підпорядкування Константинопольському патріарху, яке через віддаленість і не впливовість останнього носило формальний характер, сприяло тому, що вища православна ієрархія в Україні намагалася встановити свою владу. Так, Л. Баранович на території Чернігівської архієпископії створив таку організацію, якої не мала навіть гетьманська влада, розділивши архієпископію на протопопії, населення яких у світоглядно-релігійному плані було підпорядковане архієпископу.²³ Однак ці протопопії не збігалися з полковим поділом. Це породжувало нерозуміння між гетьманською владою і владою духовенства. Вже Самойлович забороняє будь-яке спілкування українських ієрархів Гетьманщини з Московією.²⁴

Дані процеси носили не тільки двозначний, але й суперечливий характер. Це призводило до того, що світська влада не явно, а іноді і відверто, конфліктувала з владою духовною, що вносило відповідну дезорганізацію.

І хоча пізніше, в період політичної кризи, що в історії був влучно названий «Руїною» (1657 -1687 рр.), духовна влада вищих ієрархів, котра сприймалася населенням як вища трансцендентна сила, мала досить-таки потужний вплив: духовні лідери часто виступають як активні політичні діячі (М. Филімонович, Л. Баранович, Протопоп Романович), ідея захисту православ'я, яка так успішно спрацювала на початку XVII ст., в період українсько-польської війни 1648-1654 років, виявилася недостатньою для побудови власної державності, що формувалася. Це тому, що релігія, як правило, виступає лише моральною основою держави, хоча, за умов катастрофічного занепаду старих інтеграторів, може стати чи не єдиним дієвим консолідуючим чинником, каналом вкорінення потрібних ідей.

Переймаючись вузькими, переважно територіальними і матеріальними інтересами, козацька влада не врахувала цей фактор. Як зазначає проф. В.І. Шевченко, світоглядний аспект діяльності уряду Гетьманщини був досить обмежений. Низький рівень освіченості більшості гетьманів і претендентів на гетьманство (І. Брюховецький, І. Сомко, І. Самойлович, Д. Многогрішний), військове оформлення влади (гетьмани та їхні урядовці були перш за все людьми військового стану) сприяло тому, що владні кола мало чи зовсім не вникали у тонкощі політичних тенденцій, котрі відбувалися як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному житті.²⁵ Освіченість, високий рівень інтелекту - необхідність, без якої жодна особа чи група не здатна піднятися над масою, не в змозі організувати її, не може перейти від сьогочасних тактичних завдань до далекоюсяжних стратегічних планів. Тому козацтво на чолі з гетьманом замість того, щоб боротися за об'єднання усіх земель Русі-України, спираючись на підтримку Росії і православної церкви, було зорієнтоване на задоволення дрібних, поверхових, сьогоденних інтересів. Отже, саме влада в новосформованій державності давала демонстраційний матеріал церковним колам.

Через те, що церковна і світська політика цієї доби тісно переплітались (так, наприклад, церковна ієрархія Київської митрополії-єпархії, поступово стаючи потужним власником і усвідомлюючи свою роль, намагалася реалізувати багато власних суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не збігалися з позицією офіційної влади), конфлікт інтересів призводив до того, що козацька влада свідомо відштовхувала церкву в бік Московії. Так, наприклад, І. Брюховецький, добившись гетьманської булави, з метою послаблення впливу духовенства, зокрема Мефодія Филімоновича, який в той час займав посаду місцєблостителя Київської єпархії, пропонував Московії прислати на Київську єпархію великороса з Москви: «Щоб в Київ на митрополію, по указу державному, руського святителя з Москви було направлено ...».²⁶

А в 1675 році, коли помер митрополит Тукальський, гетьманська влада вже не порушує питання про обрання нового митрополита, залишаючись при місцеблостителі Л. Барановичі.²⁷ Ці дії були на руку московській владі, яка намагалася використати церковну політику в напрямку денаціоналізації (русифікації) українського народу, щоб досягти більш релігійно однорідного суспільства.

Фактор, який значно полегшував поглинання російським православ'ям церкви в Україні, полягав у релігійній, культурній і мовній близькості між українцями та росіянами. І хоча, як зазначав І. Огієнко, «тридцять два роки (1654 - 1686) боронило духовенство незалежність своєї Церкви»,²⁸ зупинити політичні тенденції було вже неможливо.

Таким чином, політика внутрішньої незгоди, яку не змогли подолати ні гетьманська, ні релігійна влада, як ніщо більше сприяла повному поглинанню молодого української державності. Тому як при Хмельницькому, так і після нього не було створено сильної держави. Отже, доля України залежала від політичних комбінацій Росії, Польщі, Туреччини. Православне духовенство, не знайшовши надійного гаранту свого існування з боку козацтва, за допомогою ж останнього підштовхувалось до потужної централізованої Московської держави під конкретні царські руки, що остаточно оформилося внаслідок зміни патріархату Константинопольського на Московський. Мрії гетьманів про самостійницьку роль в політиці по відношенню до Росії були приречені через відсутність методу об'єднання в цілісну територію. Все це разом призвело до того, що населення зневіривалося у владі і більше симпатизувало Московії, а, як відомо, будь-яка державність може існувати, насамперед, завдяки підтримці значних верств суспільства, кровно зацікавлених в її існуванні.

Отже, специфіка політики в Україні XVII ст. полягала у відсутності спільної мети, спільного розуміння України, що могло б об'єднати не тільки владну еліту та духовенство, а і рядове населення.

На жаль, і на сьогодні, незважаючи на освіченість суспільства і його меншу схильність до стереотипів, теж відмічається внутрішня різноорієнтація як владної еліти (президент і прем'єр), так і церковних кіл (УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ...), що посилює дезорганізацію українського суспільства і підриває авторитет як влади, так і церкви. Лімітрофність нашої країни сприяє постійному інтересу з боку як європейських, так і азійських країн.

Отже, неусвідомлення основ національної історії призводить до того, що в політиці і тепер переважають «посередники», які бавляться грою в партії. Спираючись на певну філософську аргументацію, одні політики в Україні тяжіють до того, щоб бути «мостом» між Києвом і Москвою, інші - між Києвом і столицями Заходу; всі вкупі вболівають за народ, а результат - політична, регіональна, релігійна криза. Тому лише власний шлях, побудований на знаннях українського суспільства, може сприяти утвердженню нашої держави, а основним засобом цього може виступити тільки релігійна, політична, національна єдність, яка можлива при наявності власної церкви і професійної далекоглядної політики.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К. 1992. - С. 282 - 310; Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К., 2005. - С. 165 - 167; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1679). - К., 1999. - С. 114 - 117; Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. - К., 1995. - С. 35 - 39; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К., 2005. - С. 432.
2. Когут З. Коріння ідентичності. - К., 2004. - С. 47.
3. Величко С. Літопис.: У 2 т. - К., 1991. - Т. 1. - С. 123; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. - Репринтне відтворення від 1977 р. - К., 1998. - Т. 2: XVII ст. - С. 71.
4. Блок М. Апологія історії. - М., 1986. - С. 10.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. - К., 1996. - Т. 2: Українське православ'я. - 367 с.; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: Проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX - поч. XX ст.). - К., 2001. - 584 с.; Филипович Л. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення. - К., 2000. - 333 с.; Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - 232 с.; Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України:

- Політологічний аналіз. - К., 1999. - 323 с.; Юрій М. Етногенез та ментальність українського народу. - 2-е вид., доп. - К., 1997. - 237 с.
6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. - К., 2001. - Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. - С. 295.
 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1992. - С. 249.
 8. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. - К., 1993. - Т. 1. - С. 7.
 9. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793 гг.): Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915. - С. 95.
 10. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К., 2005. - С. 166.
 11. Там само. - С. 167.
 12. Кулиш М. Отпадение Малороссии от Польши: В 3 т. - М., 1890. - Т. 3. - С. 161.
 13. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т.- М., 1877. - Т. 3. - С. 64.
 14. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. - К., 1997. - С. 127.
 15. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793 гг.): Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915. - С. 95.
 16. Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. - Репринтне видання. - К., 1997. - С. 244.
 17. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К, 2005. - С. 169.
 18. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - С. 187.
 19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К., 2005. - С. 432.
 20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К., 1994. - Кн. 3: Кінець XVI-середина XIX ст. - С. 82.
 21. Письма преосвященного Л. Барановича. - Чернигов, 1865. - С. 69.
 22. Архив Юго-Западной России. - К., 1872. - Т.V. - Ч. I. - С.63
 23. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - С. 13.
 24. Архив Юго-Западной России. - К., 1872. - Т.V. - Ч. I. - С.67.
 25. Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI - поч. XVII ст.) - К., 1999. - С. 97.
 26. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 - 1687). - К.; Л., 2004. - С. 270.
 27. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. - Репринтне відтворення від 1977 р. - К., 1998. - Т. 2: XVII ст. - С. 327.
 28. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. - К., 1993. - Т. 1. - С. 132.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Леп'явко

●

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДИНІ XIII – СЕРЕДИНІ XVII ст. *

Темні віки

Після татарського погрому і мученицької смерті в Орді Михайла Всеволодовича життя в Чернігові завмирає. Наступили так звані «темні віки», оскільки ми майже нічого не знаємо про події наступних трьохсот років історії міста, Сіверщини і значної частини українських земель. Адже письмових джерел цього часу майже не збереглося.

Новим чернігівським князем став молодший син Михайла Роман. Спустошений Чернігів був незатишним місцем для князівського двору, тому Роман переніс свою резиденцію до Брянська. З цієї причини він згадується у літописах то як чернігівський, то як брянський князь. Перша згадка про Романа досить пізня, відноситься до 1263 р., коли він був уже досить впливовим правителем. Йому, як й іншим князям, довелося визнати залежність від татар і прийняти ярлик на княжіння з ханських рук. З іншого боку, новим сильним суперником руських земель стали литовці, і Роман неодноразово виступав проти них, власне, як і проти своїх родичів - інших руських князів. Посилення Романа не могло подобатися татарам. Вони проводили політику збереження роздробленості Русі і часто навмисне натравлювали князів один на одного. Так само вони неодноразово знищували потенційно сильних суперників. Коли Роман став небезпечним для татар, з ним розправилися так само, як і з його батьком. Він загинув в Орді десь після 1288 р.

Наступним і останнім з достовірно відомих чернігівських і брянських князів тієї епохи був Олег, ще один син Михайла Чернігівського. Однак він правив недовго і постригся в ченці у монастир, який збудував у Брянську. Він помер у 1307 р. і згодом був канонізований. Про його наступників на князівських престолах у Брянську і Чернігові згадок не збереглося, і залишається робити лише припущення. Адже, згідно з літописом, Олег віддав «чернігівське і брянське княжіння» своїм брату і племіннику, але яким саме - невідомо. Втім, добре відомо, що нащадки Михайла Святого зберегли свої дрібні уділи на півночі Сіверщини. Вони розмножилися в брянській землі і після її приєднання до Московії стали служилими князями у московських правителів. Це такі відомі аж до нової історії Росії князівські роди, як Воротинські, Мосальські, Новосильські, Одоєвські, Оболенські, Рєпніни, Серебряні, Щербатови, Долгоруки та ін.

Наприкінці XIII - на початку XIV ст. сіверські землі перебували під владою татар, про що відомо завдяки достовірному факту залежності від Орди брянських князів, які володіли і Черніговом. Відомо також, що в долині Сейму татарські баскаки збирали данину, однак навряд чи це стосувалося Чернігова. Населення регіону катастрофічно зменшилось, але не можна говорити про його повну загибель. Частина жителів Сіверщини, які пережили монголо-татарську навалу, поступово перебиралися подалі на північ. Зокрема, чимало місцевих бояр переселилося в північно-східну Русь. Однак і у самому Чернігові та його околицях життя продовжувалося, хоч і ледь теплилось.

Розділ книжки з історії Чернігова, що готується до друку

Непрямым свідченням того, що в Чернігові продовжували діяти церкви, є згадка в Галицько-Волинському літописі. Волинський князь Володимир Василькович любив робити щедрі дарунки церквам по всій Україні. До Чернігова він послав багато оздоблене Євангеліє, срібний оклад якого був прикрашений емаллю та перлинами з образом Спаса. Очевидно, що цей подарунок був надісланий до Спаського собору. А сталося це десь у 1270-1280-х рр. Отже, Спасо-Преображенський собор не тільки пережив монголо-татарську навалу, але і був у такому стані, що у ньому продовжувалися церковні служби. А сам факт богослужінь свідчить про існування жителів міста.

На території дитинця також виявлено сліди житла і ремісничого виробництва другої половини XIII - початку XIV ст. Одна з таких садиб ремісника була біля підніжжя Верхнього замку (поблизу гармат на Валу). В ній проживали і працювали ремісники, які виробляли предмети з кісток і каменю - гребінці, хрестики, ручки для інструментів та ін. Тут же було знайдено багато побутових речей - циліндричний замок, сокиру, ножі, голки, скляні браслети, кераміку та ін. У приміській місцевості сліди житлової і господарської забудови періоду після татарської навали зафіксовані біля сіл Петрушин, Льгов, Шестовиця, Анисів.

На давній густозаселеній території між Черніговом і Любечем виявлено 16 поселень другої половини XIII - початку XIV ст. Однак характер поселень тепер принципово змінився. Люди намагалися селитись у важкодоступних місцях, у густих лісах чи на болотах. Отже, вони були змушені ховатися від можливих нападників. Зрозуміло, що при цьому втрачалися навички землеробства і ремесла, а основними заняттями стали мисливство і рибальство.

У другій половині XIV ст. Сіверщина, як і все українське Придніпров'я, переходить під владу Литви. Литовська держава виникла в середині XIII ст. і протягом наступного сторіччя пережила період швидкого піднесення. В історіографії не припиняється суперечка про її національний характер. Литовці вважають її своєю, звертаючи увагу на те, що правлячі князі та знать, яка їх оточувала, були етнічними литовцями. З іншого боку, багато білоруських учених вважають її білоруською. Ця держава офіційно називалася Великим князівством Литовським і Руським. Державною мовою була «руська» - тогочасна писемна білоруська та українська мова, законодавство країни базувалося на давньоруському праві, а провідною церквою була православна, оскільки литовці ще довго були язичниками і хрестилися за католицьким обрядом лише наприкінці XIV ст.

Литовські князі змогли здійснити те, що свого часу не вдалося зробити князям давньоруським, - створили централізовану державу, об'єднавши в одне ціле розрізнені литовські, білоруські та українські землі. Процес об'єднання проводився здебільшого не силою, а продуманою політикою щодо місцевої еліти. Литовські князі керувалися принципом: «Ми старини не рушимо і нового не вводимо». Вони гарантували місцевому населенню збереження давніх прав, традицій і звичаїв. Тому після переходу під владу Литви місцева населення не почувало особливого дискомфорту. Реальні зміни стосувалися тільки верхівки князівського прошарку - замість князів давньоруських династій удільні престולי займали князі литовського походження. Однак і ця проблема здебільшого не була гострою, оскільки на багатьох землях князів просто не було або вони були занадто слабкими. Водночас, оскільки перехід українських земель під владу Литви вів до звільнення від татарського панування, це викликало підтримку місцевого населення.

У 1362 р. великий литовський князь Ольгерд зайняв Київ, потім розбив татар у битві на Синіх Водах і зайняв Поділля. На місцеві престולי він посадив свого сина і племінників. Владу Ольгерда визнала і Волинь, де правив його брат. Таким чином більшість українських земель опинилася під владою Литви. Десь у 1360-70-і рр. Ольгерд приєднує до Литви і Сіверщину. На початку 1370-х рр., десь напередодні литовського панування чи в перші його роки, в літописах згадується останній місцевий князь - Роман Михайлович, тезка свого попередника і, напевно, один з представників династії Ольговичів. Очевидно, він визнав владу Литви, оскільки після Чернігова опинився у Смоленську як намісник литовського князя, де й загинув у 1401 р.

Нам нічого не відомо про перших князів литовської династії на чернігівському престолі. Серед можливих князів кінця XIV ст. згадуються невідомий Дмитро чернігівський і Дмитро-Корибут - новгород-сіверський князь, який міг тримати також і Чернігів. Можливо, що це була одна й та ж особа. Є також припущення, що Чернігів

був володінням Костянтина Ольгердовича, а потім перейшов до Федора Любартовича. Такою ж незрозумілою була ситуація з чернігівськими князями і в перші роки XV ст.

Найвідомішим чернігівським князем литовської доби став Свидригайло. Він був наймолодшим сином великого князя Ольгерда і рідним братом польського короля Ягайла. Свидригайло мав неспокійну вдачу і мріяв про престол Великого князівства Литовського, через що постійно конфліктував з тодішнім литовським правителем, своїм двоюрідним братом Вітовтом. До речі, за одним із літописів, Вітовт, який займався укріпленням південних кордонів своєї держави, у 1380 р. «зарубив Київ і Чернігів». Тобто, ймовірно, з його наказу тут було збудовано замок. Свидригайло спочатку був удільним князем у Вітебську, потім на Поділлі, але знову і знову сварився з великим князем. Тому після чергового примирення Вітовт надав йому слабке і віддалене від державних центрів Чернігівське князівство. Свидригайло князував у ньому з 1404 до 1408 р., потім виїхав до Москви, повернувся до Литви, відсидів дев'ять років ув'язнення у замку Кременець на Волині, втік за кордон. Однак потім, за посередництвом імператора Священної імперії, знову помирився з Вітовтом і знову отримав володіння на Сіверщині, до якого входили Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Цього разу Свидригайло правив тут довго - з 1420 по 1430 р. Однак, на жаль, про його життя під час перебування в Чернігові нічого не відомо. Це не виняток, адже період з кінця XIII і аж до початку XVI ст. вважається «найтемнішим» періодом історії Сіверського краю, власне, як і значної частини українських земель.

У довгій боротьбі за владу Свидригайло шукав підтримки як ззовні, так і всередині країни. Він знайшов її в середовищі української і білоруської знаті, яка була незадоволена новою політикою литовських князів і обмеженням своїх прав наприкінці XIV ст. Свидригайло обіцяв православним князям і боярам, що в разі перемоги «піднесе їх віру і за їх радою буде правити». У 1430 р. доля нарешті йому усміхнулася. Після смерті Вітовта Свидригайло покинув Чернігів, де прожив багато років, і рушив на Вільно, де був обраний великим литовським князем. Раніше вже згадувалося, що у давньоруські часи чернігівські князі багато разів ставали великими київськими князями. А тут чернігівський князь, хай і з литовської династії, став правителем ще однієї великої держави.

Ставши великим князем, Свидригайло продовжував утримувати за собою чернігівський уділ. У 1432 р. розпочалася збройна боротьба між Свидригайлом, якого підтримували білоруські та українські землі, і Сигізмундом, котрий опирався на етнічних литовців і поляків. Перемогу здобув Сигізмунд. Свидригайло втратив литовський престол і разом з ним Сіверщину. Свидригайлу було залишено Волинське князівство, а Сіверщина перейшла під владу Сигізмунда. Однак тепер вона вважалася не удільним князівством, а частиною державних земель.

Наступник Сигізмунда Казимир спочатку управляв Сіверщиною через своїх намісників і роздавав феодалні земельні володіння боярській знаті. Намісники великого князя займалися управлінням краєм - забезпеченням громадського порядку, контролем за збиранням податків і мита, впорядкуванням земельних справ. Намісники були зобов'язані дотримуватися «старовини», тобто керувати за ustalеними місцевими звичаями. У своїй діяльності намісники спиралися на «урядників» - конюшого, ловчого, скарбника та ін. Ці «уряди», як називали всі державні посади, перебували в руках місцевих бояр, і вони отримували за це плату з прибутків від місцевих земель. Для впорядкування оплати бояри «тримали» посади і окремі волості по черзі. У Чернігові відомі два намісники другої половини XV ст. - князь Олександр Чорторійський і князь Іван Борисович Глинський. Можливо, таким намісником був також Борис Глинський, якому великий князь Казимир пожалував «Домислин двір» у Чернігові. Це єдине відоме з литовських часів пожалування земельної власності у Чернігові. Сама назва двору, очевидно, вказує на його попереднього власника, якогось чернігівського боярина Домисла. Також цікаво, що в Чернігові збереглася назва «Чорторійський яр», можливо, вона якось пов'язана з князем Чорторійським.

Поступово литовські князі відмовилися від державного управління Сіверщиною і почали роздавати її окремими частинами своїм новим васалам - московським князям, які внаслідок міжособної боротьби втекли з Московії. Новгород-Сіверський і Рильськ були віддані Івану Шем'ячичу. Стародуб, Гомій і Брянськ дістались Івану Можайському. Далі настала черга Чернігова. У 1496 р. новий великий князь Олександр Казимирович

пожалував Чернігів Семену Можайському, а потім додав до нього ще і Любеч. Здійснюючи ці надання, литовський князь розраховував на вірність своїх нових підданих, але, як виявилось незабаром, помилився.

З цих надань відомо, що Сіверська земля поділялася на окремі повіти і волості. Дещо пізніший документ, так званий «Реєстр чернігівських границь», 1527 р. засвідчує тогочасні межі і найбільші поселення Чернігівського повіту. Його межа з територією Любецької округи проходила через Плохово і Кувичичі. Північний кордон з Гомелем проходив північніше від Великого Листвена, а із Стародубом - північніше Гореська на річці Снов. Кордон на сході з Новгородом-Сіверським пролягав східніше Сосниці, а південний - від Морівійська на Десні і поза річкою Остер. Однак Задесення залишалися практично незаселеними, тоді як найбільша кількість поселень була понад Десною і Сномом.

У найближчих околицях Чернігова були названі Шостовичі і Слабин понад Десною, Свibriж (Сибереж) і Межируд (Рудки?) понад Білоусом, Велика і Мала Вісь на річці Свинь (Замглай), Перекоп (Брусилів?), Клочков і Сновеськ (Седнів) понад Сномом. Найбільшими поселеннями Чернігівської волості були Чернігів, Сновеськ і Хоробор (поблизу Сосниці). Однак насправді вони були невеликими - у найбільшому з них Хороборі було всього 100 домів, а у Сновеську - 50. Вчені вважають, що в кожному «домі» проживало приблизно шість чоловік. Більшість поселень у Чернігівській волості були так званими «городовими». Це означало, що вони управлялися з Чернігова і не належали якомусь землевласнику, на відміну від сіл, власники яких були вказані. Так, наприклад, Шостовичі названо боярським селом, Хоробор належав князю Глинському, а Ушня була власністю одного з монастирів.

На жаль, безпосередньо щодо Чернігова за все XV ст. інформації практично немає. Відомо, що тут сиділи князівські намісники, які управляли краєм, відомі імена двох таких намісників, відомий «Домислів двір» і його власник - це майже все. З деяких свідчень також знаємо, що у XV ст. через Чернігів проходив один із шляхів міжнародної торгівлі - з Візантії і Кафи - до Московії. Товари везли Дніпром через Київ, потім вгору Десною до Брянська, а вже звідти до Москви. Традиційні східні товари - прянощі, ладан, коштовності, якісна холодна зброя, шовк - коштували дорого. На Сіверщині московські купці закупляли місцеву продукцію, насамперед предмети лісових промислів - мед, віск і хутро. Про Чернігів як про центр торгівлі цього часу не згадується, тоді як у Путивлі і Брянську торгівля йшла жваво. Водночас є згадка, що в Чернігові була митниця, де за провіз товару брали по 3 гроші з воза. Існує також скарга московських купців про те, що їм чинять утиски в містах Сіверщини, у тому числі в Чернігові. Тому можна припустити, що Чернігів виконував роль транзитного торгового міста на купецькому шляху по Десні.

Наприкінці 1480-х рр. розпочалася довготривала вперта боротьба між Московською державою і Великим князівством Литовським за прикордонні території. Активною стороною у цій боротьбі виступала Московія, яка намагалася приборкати до своїх рук землі колишньої Київської Русі, які входили до складу Литви. Уже в 1494 р. Литва визнала втрату східних окраїн сіверських земель, де були дрібні вотчини давніх князів чернігівської династії - Одоєвських, Воротинських та ін. В останні десятиріччя XV ст. Литва знаходилась у скрутному міжнародному становищі, оскільки склався направлений проти неї союз Московії і Кримського ханства. Хан Менглі-Гірей з ордою майже щорічно здійснював спустошливі напади на українські землі. Є згадки, що у 1482 і 1497 рр. від таких нападів постраждав і Чернігів.

У 1500 р. московський правитель провів таємні переговори з сіверськими князями Семеном Можайським, Василем Шемячичем і Семеном Бельським. Він пообіцяв забути давні образи, причинені один одному їхніми батьками, зберегти у володінні за ними Сіверщину та ще й придати до неї нові «многії городи і волості». В обмін за це тогочасні сіверські князі повинні були перейти на бік Москви разом з підвладними землями. Можливо, що було укладено якусь попередню угоду, і тогочасні сіверські князі принесли присягу московському правителю. Семен Можайський на той час володів пожалуваними йому литовським князем Черніговом, Гомелем, Стародубом і Любечем. Тому ці міста перейшли під владу Московської держави.

Однак поведінка князя, який всього кілька років правив у регіоні, зовсім не відповідала настроям місцевого населення, насамперед боярства. В літописах є повідомлення, що на Сіверщині московські війська «многії гради і волості і села

полонивши, людей многих мечу і огневі передаша та інших в полон поведоша». Московитам довелося брати силою Брянськ, Почеп, Радогощ, Путивль і Любеч. Обставини переходу Чернігова до Москви невідомі, однак відомо, що значна частина місцевого боярства покинула свої землі та переселилася за Дніпро в межі Литовської держави. Є точні дані щодо Брянська, де з 25 боярських родин 13 виїхали до Литви. Всі вони були місцевого походження, але влади Москви визнати не хотіли.

Порівняно легке відібрання Сіверщини у Литви пояснювалось також загальною неготовністю останньої до війни. Серед вчених-істориків продовжується дискусія - чи насправді сіверські князі зрадили Литві, чи були змушені визнати владу Москви під тиском, коли московські війська вже рушили на їхні землі. Вони добре знали, що Литовська держава зовсім не готова до збройного конфлікту і не може захистити Сіверщину. Минуло всього кілька місяців, і московське військо швент розгромило литовсько-руські війська на річці Ведроші на Смоленщині. Цікаво, що один з літописів подає перехід Сіверщини до Московії як наслідок поразки на Ведроші: «Того ж року московський государ побрав війною всі сіверські міста і всю Сіверу в головах міста Брянськ, Стародуб, Новгородок Сіверський, Трубчевськ, Чернігів та інших 60 міст». Як події відбувалися насправді, достеменно невідомо. Війна між Литвою і Московією продовжувалася ще кілька років, і в ній брали участь татари та німецькі рицарі. Зрештою, у березні 1503 р. було укладено перемир'я на шість років, за яким Литва вперше визнала втрату Чернігова і всіх Сіверських земель.

Незабаром відбулося ще кілька московсько-литовських війн. Під час військової кампанії 1507 р. литовський загін спалив Чернігів, але Литва змогла повернути собі тільки Любеч з околицями. У війні 1512-1514 рр. Москва завоювала також Смоленщину і закріпила своє володіння Черніговом. Що стосується долі Семена Можайського і Василя Шемячича, то московська влада не виконала своїх обіцянок: незабаром вони позбулись удільних престолів, а Шемячич навіть потрапив до в'язниці.

За московського панування Чернігів став стратегічно важливим прикордонним пунктом. Адже кордон між Литвою і Московією проходив неподалік від міста, на півдорозі в бік Любеча на заході і в бік Остра на півдні. У 1531 р. з наказу московського князя Василя Івановича в Чернігові було збудовано потужну дерев'яну фортецю. Тут постійно перебував великий гарнізон стрільців. Змінився і характер життя міста. З провінційного князівського центру воно стало прикордонною фортецею, де все життя було зосереджене навколо військових справ.

Околиці міста заселяли «дітьми боярськими» - дрібними військовими слугами з-під Москви. До Чернігова та інших міст Сіверщини регулярно надсилалися все нові загони стрільців. Крім власне воєнних цілей, переселення військового люду було основним засобом московської колонізації краю. Відповідно, змінилось етнічне обличчя міста. Фактично, більшість місцевого населення або втекла за Дніпро, або була виселена. Колишні чернігівські землевласники, які сиділи тут ще з давньоруських часів і добре почували себе за литовського панування, зникли з регіону. У 1527 р. було складено спеціальний опис їхніх давніх володінь на Сіверщині. Це означало, що навіть через кілька десятиріч чернігівські бояри все ще сподівались, що їм вдасться повернутися.

Москва намагалася використовувати Чернігів як плацдарм для можливого наступу на Київ. Московський князь неодноразово висловлював свої претензії на володіння Києвом. Чернігів був найближчою до Києва московською фортецею і нависав над ним з півночі, становлячи постійну загрозу. Московські воеводи, які стояли в Чернігові, робили неодноразові спроби просунути по Десні вниз, поближче до Києва. Так, у 1532 р. у Литві було отримано тривожну звістку, що московський князь надіслав до Чернігова чимало кінних і піших людей, наказав їм готувати дерево і хоче поставити замок на Острі. У відповідь українська влада зайнялася укріпленням Києва.

У 1534 р. Литва розпочала війну за повернення Сіверщини, яка дістала назву Стародубської війни. Однак литовсько-руській державі вдалося повернути собі лише Гомель з околицями. Московити змогли утримати Чернігів та інші міста Сіверщини завдяки тому, що виселили з них майже все давнє місцеве населення. Адаже воно прагнуло повернутися під владу Литви, як це сталося в Гомелі, де місцеве населення чисельно переважало московитів. У наступні десятиріччя литовці неодноразово порушували питання про повернення Чернігова. Так, у 1542 р. посла литовського князя під час переговорів у Москві погоджувалися повернути знатних московських полонених в

обмін на Чернігів. Посли нагадували, що Чернігів та інші волості перейшли до Москви «изменой». Таку ж вимогу литовські послы поставили і під час переговорів у 1550 р. Однак, зрозуміло, що молодий московський цар Іван IV не погодився.

Чернігівська фортеця була віддалена від інших московських володінь досить широкою смугою лісів і фактично була відірвана від економічного життя інших частин Сіверщини, які втягувалися в економічні відносини з московськими землями. Основним регіональним центром Сіверського краю в період московського панування став Путивль, де зосереджувалось управління і забезпечення оборони всього південного кордону Московії від татар. Московити намагалися використати для оборони кордону і місцевих жителів - севрюків, які прекрасно знали місцевість. Однак московські воєводи зрештою відмовилися від цієї ідеї, вважаючи севрюків недисциплінованими. Насправді можна припустити, що севрюкам були просто байдужі інтереси московських воєвод, а московська влада не мала змоги контролювати їх через слабку заселеність краю, лісові хащі та особливості прикордонного життя.

Севрюки жили в лісовій місцевості по невеликих селах і хуторах. Їхнім основним заняттям з давніх часів залишалися мисливство, рибальство і бортництво - збирання меду та воску диких бджіл. З XVI ст. відомі численні, так звані бортні, знаки севрюків на деревах. Тодішні бджолярі шукали дерева, в яких жили дикі бджоли, і мітили їх своїми знаками. Хто перший знайшов і помітив дерево з бджолиною сім'єю, той вважався її власником, а значить мав право вибирати мед. Водночас севрюки почали поступово освоювати не тільки лісостепову, але і степову зону на півдні вздовж лівого берега Дніпра. Тут вони були відомі як промисловики-уходники - рибалки і збирачі меду, які прибували в степ на літній сезон. Існує цікаве припущення, що севрюки взяли участь у становленні запорозького козацтва і нового козацького стану, який формувався протягом XVI ст. на степовому Придніпров'ї значною мірою зі степових промисловиків.

Для Москви постійні заходи по зміцненню чернігівської фортеці не були даремними, оскільки Литва не полишала намірів повернути Сіверщину. Так, під час великої Лівонської війни, яка з перервами велася з 1559 по 1581 р., українські війська робили неодноразові походи на Сіверщину, але так і не змогли взяти московські замки в Чернігові та Новгороді-Сіверському. Для прикладу наведемо військові дії у 1562 р. Тоді чернігівський московський воєвода з великим загоном зробив спробу захопити Остер. Однак остерський староста Філон Кміта, маючи під рукою кількасот чоловік, у тому числі козаків, розбив воєводу, перейшов у наступ, спалив чернігівські передмістя і відійшов до Любеча. Там він отримав підмогу в двісті козаків від князя Острозького і знову рушив назустріч противнику. Десь під Черніговом він розбив ще один московський загін, який очолював князь Мещерський, і повернувся до Остра. Знову поповнивши свої сили, Кміта рушив через всю Сіверщину до Стародуба, де знову розбив кількатисячне військо московитів. Такого ж роду військові дії продовжувались на Сіверщині до кінця 1560-х рр., але вони обминали безпосередньо Чернігів і велися в околицях Новгорода-Сіверського і Стародуба.

Потім Лівонська війна затихла на кілька років, але у 1579 р. спалахнула з новою силою. Однак ситуація принципово змінилась. Тепер війну проти Москви вела нова держава - Річ Посполита, яка об'єднала Польщу і Литву. Польсько-литовський король Стефан Баторій розпочав наступальну війну за повернення втрачених колись Литвою земель і досяг великих успіхів у Білорусії і Прибалтиці. Основний фронт військових дій знаходився на півночі, однак у невеликих масштабах боротьба продовжувалась і на Сіверщині. Наприкінці 1579 р. у наступ на Чернігів вибрався найбільший український магнат кийський воєвода князь Костянтин-Василь Острозький. В його кількатисячному війську були і реєстрові козаки під проводом князя Михайла Вишневецького. Однак князі не мали достатньої кількості гармат і тому не наважились штурмувати чернігівський замок, що само по собі свідчить про його потужні укріплення. Військо Острозького рушило далі на північний схід Сіверщини. Через рік, восени 1580 р., похід на Сіверщину повторив і полк реєстрового козацтва на чолі з Яном Оришовським, але й він обійшов місто стороною. Цікаво відзначити, що українське козацтво, яке швидкими темпами формувалося в ті десятиріччя, було активним учасником боротьби проти Московії.

З часами Лівонської війни пов'язана і важлива для Чернігова подія. У 1578 р. московський цар Іван Грозний звернувся з листом до Михайла Святого і його боярина

Федора. Лист був адресований до них як до живих осіб і містив прохання погодитись на переїзд з Чернігова до Москви. У такій своєрідній формі цар засвідчив своє рішення перенести останки святих з Чернігова, де вони покоїлись у Спаському соборі. Незабаром вони були переправлені до Москви. Їх декілька разів переносили з одного храму в інший, а зараз вони зберігаються в Архангельському соборі Московського кремля. Що ж стосується Чернігова, то місто втратило одну зі своїх святинь.

Після закінчення Лівонської війни Сіверщина залишилася в складі Московської держави. Однак ситуація на московсько-польському кордоні і надалі була нестабільною. Основними порушниками спокою тепер виступали українські магнати і козаки, які своєю колонізаційною діяльністю намагалися відсунути московський кордон на схід. Населення Київщини починає активно заселяти прикордонні території - від Ніжина і Прилук на північ. Цьому порівняно безуспішно намагалася протидіяти московська влада. Так, у 1589 р. московський цар наказав ратним людям із сіверських замків йти в степ проти козаків-«черкас». До цього об'єднаного загону прибуло сімдесят «дітей боярських» з Чернігова. Вони мали з собою дев'яносто трьох коней для далекого походу.

Загалом Москва тримала в Чернігові принаймні тисячу чоловік військового люду, і життя невеликого міста зосереджувалось довкола їхніх проблем. Водночас військові потребували певного середовища для проживання і відповідного обслуговування. На історичному дитинці поблизу замка археологи виявили майстерню XVI ст. з виробництва взуття. Унікальність знахідки полягає у тому, що в чернігівських ґрунтах шкіряні вироби практично не зберігаються. Тут же було виявлено близько двохсот шкіряних деталей. Майже всі вони від взуття, але трапляються також ремені, деталі від сумок, рукавиць та гаманців, які називали «мошнами» або «калитами». Шкіряні деталі дають добре уявлення про конструкцію тогочасного взуття. Воно було різного типу - туфлі, черевики, «башмаки», чоботи; м'яким і твердим, високим і низьким, з закругленими або гострими носками. Серед найцікавіших знахідок - деталі від чобота з надзвичайно довгим, близько 30 сантиметрів, носком, який був непрактичним при носінні, але, очевидно, відповідав смакам якогось замовника. Як свідчить історія моди, такі чоботи на той час траплялися в різних країнах Європи. В цілому ж аналіз фасонів взуття засвідчує, що воно було подібним до того, яке вироблялося в інших містах Московської держави.

Про власне міське життя Чернігова московської доби нам майже нічого не відомо. Можна припустити, що поряд з фортецею основним осередком місцевого життя був Єлецький монастир. У цілому ж місто майже не розвивалось як центр ремесла і торгівлі. У 1602 р. Чернігів платив до царської казни всього 7 рублів оброчного податку та ще 17 рублів з довколишніх земель. Це була мізерна сума, яка відображала стан економіки міста і його роль в Московській державі лише як військового форпосту. Однак уже незабаром місто чекали великі зміни.

Польська доба

У 1569 р. відбулась одна з найважливіших подій в історії Центрально-Східної Європи. Між Великим князівством Литовським і Польською Коронаю було укладено Люблінську унію. Ці дві раніше самостійні країни об'єдналися в одну федеративну державу, яка дістала назву Річ Посполита або, якщо точно перекласти повну назву, «Республіка двох народів». Під двома народами мались на увазі політичний польський і політичний литовський народи, хоча значну частину населення нової країни становили українці і білоруси. Обидві складові частини Речі Посполитої зберегли попередні назви. Вони користувалися широкою автономією, але мали спільних короля, сейм, кордони, грошову одиницю та інші ознаки єдиної держави. За чисельністю населення і територією Річ Посполита стала найбільшою європейською країною. Під час Люблінського сейму була визначена і подальша доля українських земель. Вони відійшли від Литви і були інкорпоровані до складу польської частини Речі Посполитої.

У переході українських земель до складу Польщі історики вбачають як негативні, так і позитивні риси. Безумовним негативом було створення умов для різкого поширення землеволодіння шляхти не тільки українського, але і польського походження. Це призвело до закріпачення частини сільського населення. Негативним було також створення умов для релігійної конфронтації, оскільки на українські землі прийшов католицизм, що сприймався тоді українцями як «польська віра». З іншого боку, Річ Посполита була

відкритою країною, яка рівнялася на європейські стандарти політичного, економічного і культурного життя. Тому перехід під владу Польщі по-своєму наблизив Україну до Європи. Обидві тенденції розвитку України в складі Речі Посполитої - позитивна і негативна - виявляли себе одночасно. Після Люблінської унії життя на українських землях ускладнюється, але водночас і різко поживається. Це виявилось у всіх сферах - економічній, культурній, соціальній і політичній.

У зовнішній політиці Річ Посполита виступила спадкоємцем Великого князівства Литовського і не відмовлялася від ідеї повернення Сіверщини. Під час Лівонської війни вона не змогла цього зробити і чекала нагоди для продовження наступу на Московію. Така нагода трапилась на початку XVII ст., коли в Московії розпочався період Смути. Це була довга боротьба за царський престол між різними боярськими угрупованнями.

Початок Смуті було покладено походом на Москву Лжедмитрія I. Цікаво, що ще перебуваючи в Московії, майбутній Лжедмитрій, якого тоді знали як Григорія Отреп'єва, був ченцем і казав, що збирався жити в чернігівському монастирі. Потім, перебравшись через Новгород-Сіверський у польську частину України, він видав себе за сина царя Івана Грозного і знайшов підтримку в середовищі польських магнатів та українського козацтва.

У 1603 р., готуючись до походу на Москву, Лжедмитрій засилав до Чернігова та інших міст Сіверщини своїх людей з агітацією за себе як законного царя. Таку грамоту він направив і чернігівському воеводі. Згодом це дало свої результати. Жителі Сіверщини і московські стрільці, які були відірвані від основної території Московії, повірили доказам Лжедмитрія. Як вказує тогочасне джерело: «В Сіверській країні мужики севрюки люди прості... почали приставати до вора». З іншого боку, цар Борис Годунов наказував чернігівським воеводам збирати інформацію про поведінку Лжедмитрія в Польщі. Таким чином Чернігів на короткий час потрапив в орбіту великої політики.

У листопаді 1604 р. самозванець з тритисячним військом рушив з Київщини в межі Московської держави, тобто на Сіверщину. До нього відразу приєдналися 3 тисячі місцевих мешканців. Один з прикордонних острогів, Моровськ, з гарнізоном стрільців без бою здався козакам. В оточенні Лжедмитрія були впевнені, що такий потужний замок, як Чернігів, буде неможливо взяти штурмом. За тогочасними джерелами, чернігівська фортеця мала міцні оборонні споруди, які складалися з валів, ровів, частоколів, башт і дубових стін, засипаних всередині землею. Тут було 27 великих і багато малих гармат, поставлених на баштах і стінах. Однак штурмувати місто не довелося.

Коли військо Лжедмитрія підійшло до Чернігова, по ньому почали стріляти з гармат. Однак коли чернігівці дізналися, що Моровськ здався, вони вступили в переговори, пов'язали воевод і перейшли на бік новоявленого царя. Ця подія сталася 1 грудня 1604 р. і була першим великим успіхом Лжедмитрія. Воевода Воронцов-Вельямінов, який не визнав самозванця, був страчений, тоді як три інші воеводи присягнули йому як царю. Лжедмитрій був невдоволений грабунками міста і околиць, які почали його люди, і наказав повернути награване. Водночас з міської казни було взято гроші для виплати жалування війську. 12 листопада на підмогу самозванцю до Чернігова прибули 9 тисяч донських та 3 тисячі запорозьких козаків, що значно зміцнило його сили. 14 листопада, після двох тижнів перебування в місті, Лжедмитрій рушив на Новгород-Сіверський. Через деякий час у Путивлі він офіційно проголосив себе царем, створив свій двір і став проводити відповідну політику.

Згодом, утвердившись на московському престолі, Лжедмитрій дуже тепло поставився до Сіверщини. Очевидно, що він також не забув про Чернігів, як перше місто Московії, котре визнало його владу. Населення Сіверщини на десять років було звільнене від будь-яких податків. Місцеві служилі люди отримали значні земельні пожалування, а просте населення мало змогу вільно користуватися державними землями. За словами іноземця, жителі Сіверщини отримали від Лжедмитрія найбільші пільги та привілеї. Тож не дивно, що тут його справедливо вважали своїм царем.

Однак правління Лжедмитрія було недовгим. Його вбили, і в Московії розпочалася нова хвиля міжусобиць. Після його загибелі чернігівці і севрюки відмовлялися присягати новим царям і підтримували численні виступи проти Москви. У цих умовах і так досить слабкі зв'язки з центральною московською владою тепер майже перервалися. Водночас фактична ліквідація державного кордону сприяла відновленню традиційних зв'язків з

Києвом і українським Придніпров'ям.

Скориставшись Смутою, у московські справи втрутилися поляки. Частина московської знаті підтримала ідею проголошення царем польського короля. Тому Річ Посполита розпочала військові дії вздовж усього кордону. У березні 1610 р. загін ротмістра Горностая захопив і спалив чернігівську фортецю. Виною в цьому стала так звана «придуха» на Білоусі - так буває, коли риби не вистачає кисню під льодом, і вона лізе у будь-яку щілину, щоб дихнути повітря. У такому випадку рибалкам залишається лише робити великі ополонки і вибирати рибу мало не руками. Чернігівці скористалися цією легкою здобиччю і їздили на Білоус за рибою. У свою чергу цю ситуацію використав ротмістр польського війська Горностай, який із своїми жовнірами стояв на той час у Пакулі. Його люди сховалися на возах, на яких нібито везли до міста виловлену рибу. Схоже, тут не обійшлося без допомоги когось із жителів міста, що знав місцеві звичаї. В темряві вони під'їхали до міських воріт і на запитання сторожі, хто вони, відповіли, що свої і везуть рибу. Їм відкрили ворота, а далі все вирішив короткий бій. Судячи з джерел, Горностай спалив Чернігів, і на кілька років місто перетворилося на пустку. Оскільки жовнірів було небагато, вони не утримували місто, а відступили. Горностай намагався вивезти з собою дзвони Єлецького монастиря, але вони були занадто важкими. Цікаво, що польський король Сигізмунд III, який тоді претендував на московський трон і перебував під Смоленськом, був невдоволений діями Горностая. Він розраховував на мирний перехід регіону під його владу і вже думав про своїх майбутніх підданих. Однак ще кілька років Чернігів залишався фактично без будь-якої влади.

У 1618 р. Чернігово-Сіверські землі перейшли під владу Речі Посполитої. Це сталося внаслідок тривалої і виснажливої боротьби. З польського боку активну участь у ній взяли козаки. Саме після успішного походу на Москву козацького війська Петра Сагайдачного розпочалися переговори між двома ворогуючими сторонами. Втомлені противники уклали Деулінське перемир'я, за яким Москва визнала втрату сіверських і смоленських земель. При цьому Сіверщина увійшла до польської частини Речі Посполитої, а Смоленщина - до литовської. Однак характер угоди був тимчасовим, і юридичний статус Сіверщини ще довго залишався невизначеним. Тому на початку польського панування адміністративний устрій Сіверщини відрізнявся від устрою інших земель Речі Посполитої. Тут було створене так зване Сіверське або Чернігівське князівство.

Адміністратором Сіверського князівства став син Сигізмунда III королевич Владислав. У Чернігові першими урядниками польської влади стали Василь Солтиков, який походив з місцевих бояр, і Томаш Липчинський. Згодом було введено посаду чернігівського капітана, яким став шляхтич Ян Куновський. Він відповідав за військові та адміністративні справи, а також міг судити людей із залежних станів. Поступово на Сіверщину почала поширюватися правова система, характерна для всієї країни.

Першочерговим завданням нової влади стало відновлення чернігівського замку, заселення краю і вирішення земельних питань. Представники королевича отримали право роздавати землю в місті для нових поселенців. Скільки чоловік скористалося цією можливістю у перші роки, невідомо. Зберігся лише один документ з таким наданням. 20 листопада 1619 р. Яроним Полуботок отримав землю для зведення будинку на вулиці Стародубській. Водночас у цьому наданні було обумовлене право Полуботка бити звіра, ловити рибу і бути звільненим від податків на двадцять років. Як правило, такі права надавалися жителям сільської місцевості, тобто на початку польського панування Чернігів був малозаселеним. Місто, очевидно, покинула більшість московських служилих людей, однак інші мешканці після війни повернулися. У документах згадується священик Воскресенської церкви Стефан Григорович, який народився ще в московському Чернігові, жив тут за часів Польщі, а помер уже в козацькі часи. На службу королю перейшла і частина московських бояр, за що вони отримали королівські привілеї на досить значні володіння в околицях міста. Серед таких бояр відомі Борис Грязний, Василь і Павло Солтики. Нашадки першого з них згадуються в Чернігові протягом усього XVII ст.

Заходи по відновленню міського життя досить швидко стали давати результати. На початок 1623 р. у Чернігові вже було відбудовано замок і почав заселятися посад. Однак темпи розвитку міста не задовольняли державну владу, і для їх пришвидшення Чернігову було надано магдебурзьке право. Це право походить з Німеччини, де ще у XII ст. його вперше отримало місто Магдебург. Потім цей приклад перейняло більшість європейських

міст. Магдебурзьке право визначало відносини міста з державною владою, внутрішній устрій кожної окремої міської громади, повноваження місцевих органів влади, регулювало права і обов'язки громадян, форми та обсяги місцевих зборів і платежів та ін. Містам було вигідно мати таке право, оскільки вони отримували самоуправління, формували власний бюджет і цим покращували своє фінансове становище. Міста з магдебурзьким правом платили державі невеликий податок, водночас могли самостійно встановлювати досить значні місцеві збори, які залишалися в їхньому розпорядженні. З XIV ст. магдебурзьке право почало поширюватись на українських землях, які на той час перебували під владою Польщі і Литви. Ним користувалися насамперед найбільші міста тогочасної України - Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

27 березня 1623 р. король Сигізмунд III надав Чернігову привілей на магдебурзьке право. У вступі до тексту привілею було дано історичне обґрунтування прав польського короля на Чернігів і Сіверську землю. Тут було згадано про війну Речі Посполитої проти Москви, участь у ній самого короля і королевича Владислава. Завдяки перемозі над противником, зрозуміло, що «за поміччю Божою», до короля перейшли замки, міста і волості, які свого часу «неприятель москвитин» відібрав у його предків. Король мав на увазі події початку XVI ст., коли Москва відібрала у Литви Сіверську і Смоленську землі. Річ Посполита була політичним спадкоємцем Литовського князівства, а Сигізмунд III - нащадком литовських князів по материнській лінії.

Король підкреслив важливість Чернігова для країни, зокрема, його оборонне значення на московському прикордонні. На його думку, Чернігів, будучи на місці оборонному, у валах, міг не тільки сам стримувати неприятеля, але і бути заслоном границям держави. Король висловив побажання, щоб місто якнайшвидше «кріпилося і помножалось» та всіляко прикрашалось, щоб до нього збиралися люди, насамперед купці та всілякі ремісники. Тому король урочисто проголосив: «прикладом інших міст наших привілейованих... надаємо магдебурзьке право» Чернігову, яке поширюється «на вічність» на всіх нинішніх і майбутніх мешканців міста.

Далі було подано перелік прав, якими могли користуватися міщани згідно з цим привілеєм. Насамперед чернігівці отримували власне самоуправління: «Всі міщани чернігівські, купці, ремісники, шинкарі, перекупники і будь-якої міської застави люди не мають і не повинні будуть жодній іншій юрисдикції, крім вїята і магістрату міського Чернігівського підлягати і відповідати». У даному випадку поняття юрисдикції означало адміністративну і судову підпорядкованість міщан тільки власному органу влади - магістрату на чолі з вїйтом. Символом юридичної незалежності міста стала печатка з наданим королем гербом - зображенням святого Владислава «в зброї» з червоним прапором.

Надаючи Чернігову цей герб, король таким способом нагадував про свого сина, королевича Владислава, який був управителем Сіверщини. Що ж стосується самого святого Владислава, який волею випадку потрапив на перший міський герб Чернігова, то він мав польсько-угорське походження і відомий як один з перших християнських правителів Угорщини другої половини XI ст. Згодом його ім'я носили кілька польських королів. Серед них найбільше прославився польсько-угорський король Владислав III, який загинув у 1444 р. у битві проти турків. Через цю обставину образ святого Владислава ототожнювався з образом воїна-рицаря, захисника християнства. Така символіка була близькою і зрозумілою українцям, які сторіччями боролися проти турецько-татарської агресії. Тому не випадково, що зображення рицаря залишилося гербом Чернігова в наступну козацьку добу і збереглося до кінця існування міського самоуправління наприкінці XVIII ст.

Своїм розпорядженням король призначив першого вїята міста. Ним став уже згаданий капітан-комендант чернігівської фортеці Ян Куновський. Це був відступ від класичного магдебурзького права, за яким вїйт був виборною особою. У даному випадку це пояснювалося тим, що місто лише починало заселятись, і король тимчасово зосередив всю владу в місті в одних руках. Значно серйознішим порушенням принципів магдебурзького права було положення привілею про те, що у майбутньому вїйтом могла призначатися чи обиратися лише особа католицького віросповідання. Такий підхід означав дискримінацію православних міщан. Всі інші члени магістрату - бурмистри, радці і лавники - повинні були обиратися міщанами щороку на новий рік «з людей добрих і цнотливих». Ці особи могли бути як католиками, так і православними. Після

принесення присяги вони мали вирішувати всі міські справи, карати винних і чинити все по справедливості. Однак у випадку неправомірних дій міської влади у важливих справах міщани мали право звертатися прямо до короля.

Владі магістрату повинні були підлягати і приїжджі «міської забави люди, які б з інших міст наших до міста нашого Чернігова приїхавши, збиток або проступок який вчинили». На утримання міської влади призначалися прибутки з приміських земель, які звільнялися від оподаткування. На уряд віта відводилося 20 волок землі, на всіх бурмистрів - 12 і на міських писарів - 4. Іншими словами, зарплата цим службовцям виплачувалась у вигляді доходу з названих земель, відповідно до посади. Крім того, окремо надавалась земля для «ратушного фільварку» - ще 30 волок (1 волока - приблизно 21 гектар).

Привілей також визначав економічні права чернігівських міщан. Їм дозволялася будь-яка діяльність у ремісничій чи торговій сфері. Відповідно до європейських традицій, особи, які займалися одним ремеслом, могли об'єднуватись у цехи. Очевидно, що на той час у місті було порівняно багато пекарів і різників, оскільки серед ремісників у привілей згадуються тільки вони. З інших видів діяльності кілька разів згадуються купці, шинкарі і перекупники. При цьому майже всі види економічної активності, а також нерухоме майно городян (будинки, городи і земельні наділи - «грунти») звільнялися від державних податків. Малося на увазі, що місто може самостійно встановлювати податки з майна і з підприємництва і таким чином поповнювати міський бюджет. Король лише визначав загальні принципи оподаткування - по кілька грошей на рік від міського жителя відповідно до «пожитків».

Приїжджі купці, ремісники та перекупники в економічній сфері мали також повністю підкорятися міському магістрату. Чернігів став користуватись і так званим складським правом. Це означало, що іногородні та іноземні купці, які бажали вести торгівлю в регіоні, були зобов'язані прибути до міста, покласти свій товар на збереження у вказаному місці, заплатити за складування і сплачувати податок від проданого чи придбаного товару. Крім того, приїжджі купці могли продавати товар тільки оптом, тому роздрібна торгівля міста залишалася в руках місцевих купців. Це робилося для захисту міщан від іногородніх конкурентів і для збільшення податків.

В економічних питаннях міській владі підлягали навіть місцеві шляхтичі, хоча вони і належали до привілейованого прошарку суспільства. Ще одну статтю доходу міста мав складати податок від переправ через Десну. Кожен міщанин також мав право вільно ловити рибу у Десні на дві милі вище і нижче від міста. Король також дозволяв збудувати десять міських цегельень для кам'яного будівництва, громадські бані, а також два готелі - «гостинні будинки». Один мав бути в межах міста для купців з Речі Посполитої, а другий в передмісті - для московських купців. Прибутки від цих закладів теж мали йти в міську «скарбничку».

Король зобов'язувався за себе і за своїх спадкоємців ніколи не «відбирати» у міста доходів і водночас вказував на необхідність їхнього використання лише на потреби Чернігова. Обов'язки збирання податків покладалися на міських податківців (шафарів), а звіт за бюджет мав відбуватися наприкінці кожного року. Державна влада залишила за собою лише один прямий податок - зі спиртних напоїв. Привілеєм дозволялося виготовляти і продавати спиртні напої всім городянам: «Буде вільно кожному міщанинові чернігівському вічними часами мед і пиво варити, солоди робити, горілку курити і всілякі такі трунки домашні і привізні, так само з вин мальмазєї та алеканту та інших справедливим гарнцем або львівською квартою шинкувати, без жодної перешкоди на вічні часи». Водночас кожний, хто займався виробництвом чи продажем спиртних напоїв, мав один раз на рік сплатити спеціальний податок, так звану «капщизну».

Король також визначив, що всі міщани повинні були молоти зерно тільки на королівських млинах. Іншими словами, було встановлено державну монополію на цей вид діяльності. Фактично таким чином встановлювався непрямий податок на переробку зерна, оскільки плата за користування млином йшла до королівського скарбу. Міщани мали сплачувати податок і за користування землями поза межами міської території, а у надзвичайних випадках за рішенням сейму на них накладалися додаткові виплати. Поза цим чернігівці мали обов'язок виконання ряду робіт: ремонтувати греблі і млини, перевозити будівельні матеріали та ін. У випадку необхідності за розпорядженням короля або його комісарів міщани повинні були надавати коней і підводи для перевезень.

З огляду на прикордонне становище Чернігова його мешканці були зобов'язані утримувати в належному стані міські укріплення, насамперед вали. Кожен міщанин ніс військову повинність по обороні міста і повинен був мати зброю. Крім того, місто також мало утримувати спеціальну сторожу, котра виконувала як військові, так і поліцейські функції. Цікаво також, що в привілеї було також визначено першочергові справи, які потрібно зробити місту: збудувати ратушу з годинником, а також завести при ратуші трубача, який би трубив щогодини, щоб всі знали час. Це вважалося важливими символами міського самоуправління.

Таким чином, привілеї короля Сигізмунда III був досить докладним. У цілому, за окремими винятками, Чернігів отримав такі ж права і обов'язки, які мала більшість міст Речі Посполитої. Інша справа, що особливості життя України вносили до юридичних документів свої, іноді досить значні корективи. Реальні можливості міського самоуправління Чернігова були значно обмеженішими, ніж в економічно розвинутих містах Західної Європи. Незважаючи на це, Чернігів вперше отримав європейське законодавство і почав жити за європейськими нормами міського самоуправління.

4 квітня 1623 р. король розіслав по всій території Речі Посполитої спеціального листа з повідомленням про надання Чернігову магдебурзького права. Це було зроблено для інформування посадових осіб - «кому те належить відати», а також всіх, кого це могло зацікавити, наприклад, купців та ремісників різних міст. Того ж 1623 р. спеціальне розпорядження щодо Чернігова зробив адміністратор Сіверського князівства королевич Владислав. Він заборонив переселення євреїв на Сіверщину і до Чернігова. У 1624 р. королевич видав ще один універсал, який стосувався міста. Він вказав, що має інформацію про велику торгівлю, яка ведеться по селах і лісах в таємних місцях, а через це Чернігів несе збитки і не має бажаного добробуту. Тому Владислав забороняв всі незаконні торги і наказував вести оптову торгівлю тільки в Чернігові.

Того ж року було проведено кропітку роботу по визначенню меж міських земель, тобто території самого міста і земель, які йому підлягали. Підготовлене розмежування було затверджене спеціальним привілеєм короля Сигізмунда III від 25 березня 1625 р. У привілеї вказувалось, що місту Чернігову надається земля для ведення господарства: під вигони для худоби, сіножаті, для землеробства, у тому числі в фільварках - спеціальних господарствах. Цією землею могло користуватись як місто в цілому, так і міські урядники, відповідно до визначених для них норм землі, а також міщани. Інша річ, що поза визначеним попереднім привілеєм розміром земель, які не обкладалися податками, з усіх інших податок мав сплачуватись.

Отже, межа міських земель була проведена навколо Чернігова по лінії Шестовиця - річка Козел - селище Пльохів - річка Рудки - селище Жукотки - річка Білоус - селище Мохнатин - Сибереж - річкою Стрижень вверх - через діброву до річки Свинь (Замглай) - по Свині до Десни - за Десною озеро Пчельськ - Муравейка - річка Вздвиг - і до Десни навпроти Шестовиці. Цей опис надзвичайно цікавий для істориків тим, що зберіг багато тогочасної мікропоніміки, дрібних місцевих назв, які тут наведені неповно. Надана місту територія була досить значною і включала в себе чимало сіл, які мали перейти під управління чернігівського магістрату. Жителі цих сіл, наприклад, Петрушина, мали виконувати певні повинності або сплачувати податки на користь міста.

Водночас всередині цієї території були землі, які вже мали власників, і тому вони не могли стати міською власністю. Таким чином склалася своєрідна «черезполосиця», коли володіння міста перемежувалися з землями інших власників, і насправді місту дісталася лише частина позначеної королем території. З іншого боку, з метою вирубки дерев для будівництва міщанам дозволялося користуватись великим лісом - «слабинським бором», який був поза міськими володіннями. Цей же привілеї містив дозвіл короля на проведення шороку трьох ярмарків. Кожний з них мав тривати по два тижні. Все це надавалося і дозволялося місту для того, щоб воно «помножалось і кріпилось». Розглянуті привілеї 1623 і 1625 рр. створили правову базу для життя міста не тільки в часи Речі Посполитої, але й протягом наступних майже двох сторіч існування магдебурзького права в Чернігові.

Одним із способів посилення обороноздатності і збільшення населення міста та регіону було надання так званих ленних володінь. У Польщі основним військовим станом традиційно вважалася шляхта. Однак з другої половини XVI ст. вона була звільнена від військового обов'язку і несла службу добровільно або на певних умовах.

Щоб заохотити дрібну шляхту до переселення на Сівершину і до Чернігова, влада стала пропонувати їй невеликі земельні мастки з умовою несення військової служби. Шляхтич отримував одночасно три ділянки землі - земельне володіння в сільській місцевості, город під містом і «пляц» у самому місті. Тут він повинен був спорудити будинок і постійно перебувати в ньому сам або залишати озброєного слугу для участі в обороні міста. Поряд зі шляхтою за таким же ленним правом отримали землі під Черніговом і козаки. У березні 1625 р. король видав привілей про створення чернігівської козацької хоругви. Вона дістала назву «рицарства козацької служби» і отримала синій прапор з червоним хрестом. Планувалось, що в цьому військовому підрозділі буде сто козаків. Кожному козацькому товаришу виділялося по 6 волок землі. Козаки були зобов'язані нести сторожову і військову службу під командою власного ротмістра і чернігівського капітана. Вони не мали права відлучатися з місця проживання і служби без дозволу старшого.

Точних даних про чисельність шляхтичів і козаків, які отримали ленні надання в Чернігові, не збереглося. В документах згадуються 8 козацьких товаришів, які отримали відповідні волоки і мали під рукою від 2 до 5 рядових козаків. В іншому випадку в чернігівській козацькій хоругві згадуються 23 чоловіки. Відомі також імена кількох козацьких ротмістрів, наприклад, Стефана Дунаєвського. Один з козацьких товаришів Микола Носачевич передав землю в спадок синам, права яких підтвердив уже Богдан Хмельницький. Що стосується соціального складу козацьких товаришів, то часто це були ті ж самі дрібні шляхтичі. Таким чином, населення Чернігова складало міщани, шляхта і козаки. І всі вони були зобов'язані брати участь в обороні міста.

Вжиті польською владою заходи по заохоченню розвитку Чернігова досить швидко дали свої позитивні результати. Чернігівський регіон і вся Сіверщина стали привабливими для нових поселенців. Вони прибували переважно з правобережної України, заселяли місто і формували мережу приміських сіл. Уже на початку 1630-х рр. поблизу міста згадуються хутори і села Гушин, Старий Білоус, Хмільниця, Роїще, Холявин, Петрушин, Свин, Товстоліс, Перекоп (Брусилів), Піски і Муравейка за Десною та ін. Ці поселення були відновлені або засновані чернігівськими міщанами. Наприклад, Новий Білоус, очевидно, був заснований якимось Євтухом, звідки походить його ще одна назва - Євтухів Білоус. Так само засновником Полуботків, очевидно, був Ярема Полуботок, чернігівський райця.

З 1630-х рр. активну діяльність по заселенню чернігівських земель і залученню сюди переселенців з правобережної України проводили магнати Мартин Калиновський та Адам Кисіль. За участі людей Калиновського були засновані і зростали приміські Жолвинка, Масани, Півці, Бобровиця, Коти. Іноді він прибирав до рук села, які вже існували або були засновані іншими осадниками, наприклад, ті ж Полуботки. Людьми Киселя була заснована Киселівка, а домініканськими монахами - Киянка. Таким чином протягом кількох десятиріч околиці Чернігова стали порівняно густо заселеними і створили сприятливе середовище для розвитку міста.

Заселення краю і поживлення економічного життя сприяло розвитку мережі доріг Чернігівщини. Поряд із покращанням старих доріг на Київ, Новгород-Сіверський, Гомель і Стародуб виникає нова дорога Чернігів-Ніжин. Для неї ще до 1625 р. було зведено міст через річку Смолянку. Переправа ж через Десну здійснювалася перевозами вище і нижче Чернігова біля Брусилова, Виблів, Анисова.

Своєрідною перевіркою становища регіону і ставлення місцевого населення до польської влади стала чергова війна між Річчю Посполитою і Москвою, яка відбулась у 1632-1634 рр. Основна боротьба велася на Смоленщині, тому ця війна дістала назву Смоленської. Сіверщина була допоміжним театром військових дій. В грудні 1632 р. московські війська взяли Новгород-Сіверський, і Чернігів опинився на передньому краї збройного протистояння. У липні 1633 р. московський загін здійснив рейд до околиць Чернігова. Під Петрушином відбувся бій, у якому місцеві оборонці були розбиті.

Наприкінці серпня двотисячне московське військо на чолі з воєводами Бутурліним і Аляб'євим рушило з Новгорода-Сіверського на Чернігів. На річці Снов вони захопили в полон рибалок, однак кілька з них утекли і встигли попередити чернігівців про підхід противника. І вересня московити підійшли до міста і розпочали штурм, але були відбиті. Тоді вони поставили табір біля Єлецького монастиря і почали палити околиці, а вночі пішли на новий штурм. Однак обложені запалили хати, які стояли поза валами, і при

світлі пожежі добре бачили атакуючих. Штурм знову був відбитий, і московити втратили кілька десятків чоловіків, у тому числі сімох бояр. 2 вересня московські воєводи запропонували обложеним здатися. Чернігівці відмовилися, хоча місто обороняло лише близько 300 чоловік. 3 вересня московити атакували Лоевську браму, але загинув один з їхніх командирів, і вони знову відійшли. 4 вересня московські воєводи готувалися до нового штурму, але раптом прийшло повідомлення про наближення до міста з-за Десни Адама Киселя. Він мав при собі всього 100 чоловік, а ще одна невелика хоругва йшла на допомогу обложеним з Ніжина. Однак московська розвідка отримала неправильну інформацію, що наближається титисячне військо. Московити спалили переправи на Десні, щоб не дати переправитися противнику, і відступили.

Однак минуло лише два тижні, і Бутурлін з Аляб'євим знову рушили на Чернігів, маючи під рукою вже 4 тисячі чоловік і артилерію. Дізнавшись про це, до міста поспішив Адам Кисіль з тисячним загоном і почав готуватися до зустрічі противника. У свою чергу московити, отримавши інформацію про посилення Чернігова, знову відступили. Надалі військові дії йшли вже у східних районах Сіверщини. В цілому, у цих подіях місцеві жителі, у тому числі колишні московські бояри, які залишилися на польській службі, підтримали Польщу і брали участь у збройній боротьбі проти Москви. Таку ж позицію зайняло українське козацтво, завдяки підтримці якого Речі Посполитій вдалося відстояти Смоленські і Сіверські землі.

У червні 1634 р. було укладено Полянвський мир між Річчю Посполитою і Московією. Остання була змушена відмовитися від прав на Сіверщину і Смоленщину. Після закінчення війни постало питання про зміну правового статусу Сіверщини. У 1635 р. на вимогу місцевої шляхти відбулася реорганізація Сіверського князівства в Чернігівське воєводство. Польський сейм прийняв з цього приводу спеціальну «Ординацію Чернігівського воєводства». Для шляхти головна перевага нового статусу полягала в тому, що на рівні воєводства створювалися органи шляхетського самоуправління. Шляхта отримала власний регіональний сеймик, право обирати воєводу, інших місцевих урядників, а також послів на польський сейм. Правда, перший чернігівський воєвода Мартин Калиновський був призначений королем.

Чернігів став центром воєводства, одного з семи українських воєводств у складі Польської Корони. Місто також стало центром меншої адміністративної округи - староства і центром судового повіту. Тут були створені відповідні органи влади, насамперед судової. Це були гродський, земський і підкоморський суди, які розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти всього воєводства. Штат місцевих урядників, які мали знати законодавство і вміти складати документи, формувався з переселенців з інших регіонів України. Наприклад, чернігівські гродські судді Мартин та Якуб Ореховські походили з Перемишльської землі. Один з підписків (помічників писаря) гродського суду Ян Скіндер переселився сюди з Києва.

Пожвавлення економічного життя, насамперед торгівлі і ремесла, привело до створення ремісничих цехів. Традиція цехового устрою ремесла, як і магдебурзьке право, прийшла до Чернігова з Європи через Польщу. Потреба в існуванні цехів була пов'язана з принципами самоуправління міст, які мали магдебурзьке право. Цехи об'єднували ремісників однієї професії, які самі вирішували свої внутрішні справи: стежили за цінами на свої вироби, відповідали за їх якість, підтримували один одного, разом боролися проти зовнішніх конкурентів та ін. Організовані в цехи ремісники несли спільну відповідальність за покладені на них містом обов'язки і водночас захищали власні права.

На чолі цеху стояв виборний цехмістер, а другою після нього особою був підскарбій. Цехи мали власну скарбницю, прапор та приміщення для зборів і зустрічей. Повноправними членами цеху були власники ремісничих майстерень - майстри, яких називали товаришами або цеховими братчиками. Кожен з них мав власне майно - будівлі і відповідний інструмент, самостійно займався виробництвом, а через цех захищав власні інтереси. У майстернях працювали підмайстри та учні, але вони, особливо учні, не брали участі у вирішенні цехових справ. У Чернігові польської доби поділ на підмайстрів та учнів не згадується, натомість всі працівники цеху, крім майстра, називаються челядниками.

З 1627 р. у Чернігові був цех пекарів. На 1638 р. існували вже чотири цехи - до пекарського додалися кравецький, кушнірський та шевський. Незабаром з'явився також ковальський цех, який, на відміну від поділених на різні цехи шевців одягу та

взуття, включав у себе майстрів багатьох споріднених професій. Тут були майстри з обробки заліза - ковалі, слюсарі, токарі, мечники, золотарі. Водночас до цього ж цеху входили теслі, млинарі, стельмахи, римарі, димарники та ін. Чернігівські цехи, крім власної виробничої діяльності, мали також право «ситити» мед, а віск від нього видавати на церкви. Однак не всі ремісники бажали вступати до цехів. Були скарги, що в приміських селах жила значна кількість позацехових ремісників, яких називали партачами. Вони не бажали сплачувати внески до цехової каси, ані платити податки місту.

Що стосується церковних справ, то з початком польського панування релігійна ситуація в Чернігові різко змінилася. Король Сигізмунд III був відомий як фанатичний католик і намагався поширити католицизм на східні землі Речі Посполитої. У Чернігові до рук домініканського ордена перейшов Борисоглібський собор, який був відремонтований і став католицьким осередком Чернігова. Є згадка, що до рук католиків потрапила і П'ятницька церква. Крім того, вживалися заходи до поширення впливу уніатської церкви, яка була утворена у 1596 р., зберігала православний обряд, але визнавала владу папи римського. Уніатам було віддано Єлецький монастир і досить значні земельні маєтності, зокрема біля Авдієвки, Киянки, озеро Святе та ін. Настоятелем Спаського собору було призначено уніатського священника Йосифа Григоровича.

З часом у Чернігові з'явився і уніатський єпископ - Кирило Транквіліон Ставровецький. Це була яскрава особистість, досить типовий представник тогочасної епохи релігійної боротьби. На початку своєї духовної кар'єри він був переконаним захисником православ'я, але потім розчарувався в ньому і перейшов до уніатської церкви. Ставровецький мав власну друкарню, яку возив за собою, і друкував книжки в різних містах. Тому цю друкарню називали «мандрівною». У 1646 р. він надрукував першу в історії Чернігова книжку, яка називалася «Перлина многоцінна». Це був збірник творів самого автора - вірші та оповідання на релігійні теми. Однак незабаром Ставровецький помер, і друкарня перестала працювати.

Незважаючи на появу в Чернігові поряд з православними католиків та уніатів, не збереглося жодного свідчення про якийсь серйозне протистояння між ними. Так само джерела не зберегли згадок про конфлікти на соціальному чи національному ґрунті. Бурхливі конфлікти першої половини XVII ст. відбувалися в інших регіонах України і були пов'язані насамперед з активністю українського козацтва. Саме козацтво відкрило нову епоху в історії України загалом і Чернігова зокрема.

Джерела та література:

- Василенко М. Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 290-300.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1993-1995. - Т. III-VIII.
- Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII - XVIII ст.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 6. - С. 36-45.
- Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII - XVIII ст.) // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 34-41.
- Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Розкопки садиби чернігівського ремісника другої половини XIII - початку XIV ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали конференції. - Чернігів, 1996. - С. 68-74.
- Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років XX ст. - Київ, 2000.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006.
- Курбатов А.В. Колекція кожаних изделий из Чернигова // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С. 119-127.
- Очерк истории города Чернигова (907-1907). - Чернигов, 1908.
- Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). - Чернігів, 1999.
- Леп'яво С. Чернігівський князь Свидригайло // Чернігівщина incognita. - Чернігів, 2004.
- Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. - Чернігів, 1996.
- Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998.
- Ситий Ю. Поселення X-XIV ст. північно-західної частини чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 91-95.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Соловьев С.М. Сочинения. - Книги III - IV. - М., 1989.

Ульяновський В. Чернігово-Сіверщина в долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниць та її околиць. - Чернігів, 1990. - С. 53-55.

Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межириччя Десни і Дніпра XII - XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали конференції. - Чернігів, 1996. - С. 114-115.

Любов Шара

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX ст.)

Будь-яке місто - це не просто осередок суспільно-політичного життя, промисловий, торговий чи культурний центр. Місто - це складний соціальний організм, досліджуючи який доцільно фокусувати увагу не тільки на економічних і політичних аспектах, але й на «соціальной якості» населеного пункту. Критерії зручності проживання населення, умови його життєдіяльності й соціальне «самопочуття» у міському середовищі в цілому визначали формат соціально-побутового напрямку роботи органів місцевого самоврядування в різні часи та епохи. Різниця лишень у тому, наскільки функціональне призначення соціально-побутової сфери - надання населенню матеріальних і нематеріальних послуг, спрямованих на вдоволення різноманітних потреб, створення якісних умов проживання - було домінуючим у той чи інший хронологічний відтинок розвитку суспільства. Так, у 60-70-х рр. XIX ст., коли в Російській імперії, у тому числі на українських теренах, було проведено ряд реформ, що охопили фактично всі сфери життєдіяльності країни, сформували інституції міського самоврядування, які зобов'язувалися, окрім усього іншого, вирішувати проблеми соціально-побутового характеру. У першому розділі Міського положення 1870 р. чітко зафіксовано, що до компетенції виборних органів належать справи, пов'язані з покращенням добробуту населення, і турбота про благоустрій міста: забезпечення городян продовольством, контроль за місцевою торгівлею, промисловістю, попередження пожеж, розбудова населених пунктів, їх освітлення, централізоване водопостачання, утримання в належному стані вулиць, площ, тротуарів, громадських садів, бульварів, відкриття кредитних установ, благодійних закладів, лікарень, театрів, бібліотек, музеїв тощо [1, арк.16].

Минуло майже півтора століття, функції міського самоврядування модернізувалися, але і сьогодні соціально-побутова діяльність залишається пріоритетною, а отже, доцільною буде актуалізація історичної спадщини як в пізнавальному плані, так і з метою запозичення позитивного досвіду.

Проблемою соціально-побутового напрямку діяльності виборних органів Чернігова дослідники зацікавилися ще в дореволюційний час. Перші розвідки краєзнавчого характеру належать людям, котрі були безпосередньо причетними до виборного управління. Їхніми зусиллями розбудовувалося місто, поліпшувався його благоустрій, покращувалися умови проживання населення. Завдяки міському голові В. Хижнякову [2] і секретарю А. Верзілову [3] ми маємо матеріали про електрифікацію Чернігова, централізоване забезпечення жителів чистою питною водою, будівництво водогону. І мер, і секретар у своїх нарисах викладали інформацію в логічній послідовності, аргументуючи мотивацію виборної влади щодо того чи іншого практичного кроку, наводили цифрові дані про фінансові витрати міста на будівництво водогону та електричне освітлення. Безумовно, у вказаних роботах присутня певна частка суб'єктивізму, прагнення показати діяльність міської влади з якомога кращого боку. Утім, це цілком нормально з огляду на те, що праці писалися не лише як звіти для адміністрації чи населення, але і для майбутніх поколінь. Про здобутки самоврядних структур Чернігова можемо дізнатися також із нарисів історії губернського міста, підготовлених до його 1000-річного ювілею [4].

У радянський час дослідники неохоче зверталися до тематики формування і функціонування дореволюційних органів самоврядування Чернігова, як, зрештою, й

інших периферійних міст і містечок України. Така пасивність пояснювалася пануванням марксистсько-ленінського вчення про антинародну сутність дореволюційних установ, у тому числі муніципальних. Свідченням цього є хоча б той факт, що в комплексній праці «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область» [5] увага читача акцентується в основному на досягненнях місцевих рад. Про здобутки виборних інституцій у другій половині XIX ст. замовчується.

У середині 80-х - на початку 90-х рр. XX ст. стрімко змінилися політичні реалії, що відразу ж позначилося на історичній науці. Дослідники отримали можливість працювати з архівними матеріалами, які раніше вважалися засекреченими, почали спрямовувати свою наукову енергію не на вивчення «ідеологічно правильних» тем, а тих «білих плям», які довгий час ігнорувалися чи на які було накладено «табу». Розширилася географія досліджень, спектр проблематики. В умовах децентралізації влади все активніше зверталися до реформ місцевого самоврядування в дореволюційний час - земських і міських, практичної діяльності виборного управління [6].

З часу відновлення незалежної України у форматі новітньої історіографії активізувався регіональний підхід до наукових досліджень. Самоврядування Чернігова аналізується в рамках краєзнавчих студій. Зокрема, у публікаціях Л. Студьонової, Л. Раковського, Н. Полетун, В. Леуса, В. Руденка та інших [7], що ґрунтуються на місцевих архівних матеріалах, знаходимо відомості про роботу Чернігівської думи в господарсько-побутовому і культурно-освітньому напрямках. У цілому, краєзнавцями піднято ряд важливих питань, однак комплексної праці про діяльність самоврядування Чернігова, у тому числі в соціально-побутовій сфері, поки що немає.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб на основі джерельної бази проаналізувати такі заходи виборної влади, як організація охорони населеного пункту в нічний час, контроль за гужовим транспортом та забезпечення жителів продуктами харчування. Звісно, це не всі напрямки діяльності думи, але розширення краєзнавчого доробку збагатить уявлення про соціально-побутову роботу органів самоврядування губернського міста в останній третині XIX ст.

Важливою проблемою, що постала перед новообраними в 1870 р. інституціями самоврядування, була організація охорони Чернігова у нічний час. До 70-х рр. XIX ст. цим опікувалися представники поліції. Як правило, міська територія умовно розділялася на райони, де згідно з графіком чергували городові. Якість їхньої роботи повинна була контролюватися поліцеймейстерами або заступниками («помічниками»), котрі зобов'язувалися 1-2 рази упродовж ночі перевіряти пости [8, арк.4]. Про таку систему охорони поліція звітувалася перед своїм керівництвом, але те, що фіксувалося на папері, не відповідало дійсності. І ця невідповідність пояснювалася цілком об'єктивними причинами. По-перше, в процесі розбудови міста і збільшення кількості жителів неможливо контролювати весь населений пункт. Зазвичай охоронялися центральні райони, а околиці перетворювалися на криміногенні місця. По-друге, що, ймовірно, було найголовнішим, доплат за нічні чергування городовим не передбачалося. Отож на службу вони заступали знехотя, перебували на постах не довше як до другої години ночі, тоді як саме після цього часу потреба в охороні посилювалася.

Після реформування виборних органів проблема забезпечення громадського спокою у нічні години стала однією з пріоритетних серед складових соціально-побутового напрямку роботи. Проте на початковому етапі наповненість міської скарбниці не дозволила вільно оперувати коштами, і депутати «наступили на ті ж самі граблі», запровадивши натуральну повинність для городян. Територію Чернігова розділили на кілька кварталів, призначили старост, які складали графіки нічних чергувань, залучаючи представників від кількох дворів, і контролювали їхню роботу. Залишилися також пости городових [8, арк.81].

Невдовзі життя переконало, що такий метод не приносить практично ніякої користі: часто громадські охоронці приходили на службу із запізненням або і взагалі не з'являлися, не попереджуючи заздалегідь старост, - частина вулиць залишалася без нагляду. Населення вважало таку повинність підневільною і необов'язковою, ухиляючись від виконання. Та, зрештою, воно мало на це повне право, оскільки нічні чергування не звільняли від основної щоденної роботи.

Міська влада, переконавшись у неефективності натуральної повинності, ініціювала заміну її грошовою. На засіданні думи, що відбулося 22 травня 1874 р., було вирішено

найняти нічних сторожів у кількості 31 чол., розділивши кошти на їх утримання серед усіх домовласників. На практиці це відбувалося так. Депутати визначили обсяг грошей, необхідних для утримання такої чисельності сторожів, і встановили податок із населення. Кожного разу, плануючи статті видатків бюджету, виділяли потрібну суму для нічних сторожів. Її розмір не був чітко фіксованим, а варіювався з урахуванням кількості охоронців і їхніх потреб. Відомо, що упродовж 1897-1899 рр. місто витратило по 2232 руб. щорічно [8, арк.4]. У процесі наповнення місцевої скарбниці, виборні інституції виділяли на нічну охорону більше коштів, ніж отримували шляхом оподаткування домовласників.

В організаційному плані координація охорони міста у нічні години покладалася на управу. Нею наймалися сторожі, розроблялися спеціальні інструкції, в яких детально регламентувалися їхні права й обов'язки, охоронці забезпечувалися необхідними атрибутами - металевим значком із написом «нічний сторож» і свистком для подачі сигналу під час затримання порушників громадського спокою. Час показав, що наймана охорона значно ефективніша, ніж натуральна повинність, хоча, звісно, проблеми залишалися.

Іншим напрямком роботи самоврядних структур став контроль за громадським транспортом. На тоді основним його видом були гужові однокінні або парокінні екіпажі (до речі, вони вперше почали використовуватися як засоби пересування у містах Азії ще в III тис. до н.е.). У Чернігові в другій половині XIX ст. візницьким промислом займалися городяни і жителі навколишніх сіл, які приїздили в місто для додаткового заробітку, як правило, взимку, за висловом М. Некрасова, на «обідраній і замореній клячі», з такими ж возом і зброєю [9, с.145]. Дореформені виборні інституції не брали під свій контроль даний вид промислу, а отже, й не отримували надходження до місцевої скарбниці шляхом оподаткування. Натомість новообрана дума звернула увагу на можливу статтю доходів і змусила усіх візників реєструватися в управі, купуючи ліцензії на підприємницьку діяльність. Потреба в координації візницького промислу мотивувалася ще й тим, що необхідно було в інтересах населення уніфікувати тарифи за проїзд і налагодити гужове сполучення між усіма районами міста. Відтак членами управи було розроблено спеціальну інструкцію для візників, в якій фіксувалися права й обов'язки останніх, правила вуличного руху, вимоги до санітарно-технічного стану екіпажів. Зокрема, візницьким промислом дозволялося займатися особам чоловічої статі з 16 років, які не мали суттєвих фізичних вад, передусім зі слухом, зором і мовою. Кожен візник зобов'язувався купувати за власний кошт уніформу - сиряк темно-синього кольору, - яка повинна була бути завжди чистою й охайною; періодично проходити комісію, що оглядала стан екіпажу. Управа турбувалася насамперед про те, щоб міські ветеринари своєчасно виявляли і попереджували інфекційні хвороби коней.

За правилами вуличного руху екіпажам дозволялося їздити по правій стороні дороги зі швидкістю, що не перевищувала «рись» тварини, брати пасажирів і вантажі на визначених управою зупинках (кожен візник прикріплювався до певної стоянки), після виконання замовлень на перевезення повертатися на попереднє місце [10, с.32]. Суворо заборонялося керувати конем у нетверезому стані і перевозити п'яних пасажирів, особливо тих, які порушували громадський спокій. Їх потрібно було відвозити додому і при потребі викликати поліцію.

Оплату за проїзд візники брали згідно з тарифами, визначеними самоврядуванням. Скажімо, щоб подолати шлях від центра міста до Троїцького монастиря треба було заплатити 20-30 коп. Стільки ж коштувала дорога до вокзалу, але якщо пасажир мав багаж, то сума зростала до 50-70 коп. За підрахунками В. Руденка, година використання однокінного екіпажа обходилася городянам 25 коп., а двокінного - 40 коп. Плата за користування гужовим транспортом у вихідні і святкові дні зростала в 2,5 разу [11, с.26]. Воно й не дивно. У такий час у місто приїздили жителі навколишніх сіл і містечок, виходили на прогулянку чернігівці. Попит на кінні екіпажі перевищував пропозицію, тому візники користувалися моментом і, маючи згоду виборної влади, брали більшу плату за проїзд. Представники поліції під час виконання службових обов'язків і особи, які потребували негайної медичної допомоги, їздили безкоштовно [12, с.1]. За самовільну зміну тарифів власники екіпажів притягувалися до відповідальності аж до анулювання права на даний вид промислу.

Фіксовані ціни за проїзд дозволяли управам контролювати обсяги доходів візників

із тим, щоб визначати розміри податків. Обсяги останніх диференціювалися в залежності від місця проживання візників. За місцеві парокінні екіпажі брали по 4 руб., однокінні - по 2 руб. на рік. Візники навколишніх сіл сплачували відповідно по 5 і 3 руб. Таку різницю встановили, щоб зменшити кількість приїжджих візників і дати можливість заробітку місцевим. Але з часом, коли попит на перевезення зріс, було затверджено єдиний тариф: власники парокінних екіпажів платили по 6 руб., однокінних - по 3 руб. щорічно. За 1898-1900 рр. надходження до місцевої скарбниці від оподаткування візницького промислу зросли з 1478 до 4052 руб., або в 2,7 разу [13, арк.415].

Контролювати візників було досить складно, тому управа ініціювала організацію своєрідних візницьких кооперативів на чолі зі старостами. Обиралися вони візниками, але затверджувалися виборними органами, що дозволяло підбирати людей, яким довіряли. Старости стежили за точним виконанням міських інструкцій, централізовано збирали податки і періодично звітували перед виборною владою.

Важливою складовою соціально-побутового напрямку роботи органів самоврядування було регулювання цін на місцевому ринку та забезпечення населення продуктами харчування у неврожайні роки. Тверді ціни, як правило, встановлювалися на продукти першої необхідності: хлібопекарські вироби, м'ясо, рибу, сіль тощо. Міська влада збирала інформацію про рівень цін на базарах (для цього призначалися відповідальні депутати), аналізувала її з урахуванням двох вихідних ринкових показників - попиту і пропозиції, визначала ціни. Так, у 1872 р. дума затвердила ціну за фунт (близько 400 гр.) м'яса першого сорту в розмірі 8 коп., другого - 7 коп. і третього - 6 коп. Через десять років, враховуючи переважання попиту над пропозицією, ціну підняли до 10 коп. на перший сорт і до 8 коп. - на другий. М'ясо третього сорту залишилося на рівні 6 коп. [14, с.535]. У 90-х рр. фунт м'яса першого сорту коштував вже 16 коп., пшеничний хліб - 3,5 коп., склянка молока - 1,5 коп., курка - 35-40 коп. Значно дорожчими були овочі і фрукти: десяток огірків - 40 коп., полуниця - 10 коп. за фунт. Ціна 1 пуда (16 кг.) картоплі сягала 25 коп. Щоб зрозуміти співвідношення зарплатні і цін, наведено такі дані. Чоботар, працюючи рік, отримував 150 руб., столяр - 90-100 руб., гончар - 30-40 руб. Люди, які мали фахову освіту, заробляли значно більше. Так, річна платня фельдшера становила 120-390 руб., учителя - 250 руб., поліцейського - 360 руб., чиновника губернського земства - 1200 руб., земського лікаря - 1000-1500 руб. [11, с.3].

Прейскуранти граничних цін публікувалися і розповсюджувалися серед населення, як правило, їх вивішували на центральних вулицях і базарах. Контроль за дотриманням торговцями твердих цін покладался на представників поліції [14, с.535].

Регулювання цін, з одного боку, було виграшним для малозабезпеченого населення, але з другого - фіксовані ціни гальмували поглиблення ринкової кон'юнктури. Досить часто торговці, шукаючи вигідні ринки, вивозили продукцію за межі на лише міста, а й губернії, зменшуючи тим самим пропозицію і стимулюючи підвищення цін та появу спекуляції. З метою попередження останньої самоврядними органами було розроблено комплекс заходів. Зокрема, встановлювалися часові рамки для оптової торгівлі у святкові дні (потреба в цьому виникала через те, що під час літургії, коли більшість городян була у церквах, торговці скуповували у селян привезену продукцію, щоб потім перепродати). Оптовикам заборонялося купувати сільськогосподарські товари у селян по дорозі в місто, усі торгові операції мали проводитися виключно на базарах, після завершення літургії, з 10-11 години. Порушників притягували до відповідальності: їх штрафували або анулювали торгові посвідчення [15, арк.78-79].

Проблема постачання населення продовольством вирізнялася своєю гостротою у неврожайні роки, коли різко зростали ціни на борошно і хлібопекарські вироби. У таких ситуаціях першочерговим завданням міської влади ставало забезпечення борошном сімей бідняків. Для того, щоб з'ясувати безпосередній механізм заходів виборних інституцій, проаналізуємо фактичні матеріали за 1891-1893 рр., коли потреба в зернових у результаті неврожаю була особливо відчутною.

Губернатор заздалегідь попередив думу Чернігова про можливість скорочення обсягів товарного зерна. Управа відразу ж сформувала кілька депутатських комісій, які вивчили реальний стан справ, визначили кількість сімей, котрі потребували допомоги, обсяги закупки зерна та розпочали збір коштів. Останній крок свідчив про те, що органи самоврядування або не передбачали у бюджеті статті витрат на забезпечення населення

продовольством у неврожайні роки, або виділених коштів було недостатньо. Перше припущення, очевидно, неправильне, оскільки врожайність зернових у губернії, особливо у північних повітах, не вирізнялася високими показниками. Ґрунти були малородючими, і селяни для збільшення прибутковості господарств практикували вирощування технічних культур, серед яких важливе місце займав тютюн. Злакових культивувалося менше, і періодично виникали труднощі з хлібом. Отже, дума губерньського міста, де концентрувалася значна кількість населення (станом на 1894 р. жило 27871 чол. [16, арк.1-2]), навряд чи могла не планувати видатків на екстрені потреби. Кошти, безумовно, виділялися, але їх було недостатньо. Виборні інституції розраховували на фонди міських продовольчих капіталів, котрі формувалися міщанськими управами на випадок надзвичайних ситуацій, та допомогою меценатів. Це підтверджується і тим фактом, що станом на вересень 1891 р. з міського бюджету виділили 400 руб., на які організували безкоштовну їдальню для бідняків. На кошти меценатів у сумі 490 руб. (465 руб. пожертвувала графиня О.Миларадович і 25 руб. - чернігівець М.Якушевський) та гроші з міщанського фонду продовольчих капіталів закупили зерно по 85-95 коп. за пуд, змолоти у міському млині і роздали малозабезпеченим сім'ям [3, с.90-91]. Норма відпуску становила по 1 пуду кожного місяця на дорослого і по 0,5 пуда - на дитину. Управа також видала біднякам міста спеціальні білети, за які можна було придбати борошно у торговців за цінами, нижчими базарних. Так, у крамницях Брагінського і Голубовського борошно продавали по 1,16 руб. за пуд, тоді як на ринку потрібно було заплатити не менше 2 руб. Збитки власників крамниць покривалися з міського бюджету. Вони отримували за кожен проданий біднякам пуд борошна доплату у розмірі 0,84 коп. [14, с.861].

Викладена добірка архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що міська влада Чернігова, враховуючи фінансові можливості і формат власної компетенції, намагалася вирішувати проблеми, пов'язані з покращенням умов проживання населення. Депутати ініціювали охорону міста у нічний час, поставили під свій контроль гужовий транспорт, регулювали ціни на місцевому ринку, докладали зусилля для забезпечення населення продуктами харчування у неврожайні роки. Роль виборних інституцій Чернігова щодо соціально-побутового напрямку діяльності не обмежувалася окресленими заходами. Перспективними для дослідження можуть стати проблеми розвитку комунального господарства, зокрема, централізоване водопостачання населення, електрифікація міста, асенізаційні роботи тощо, окремим об'єктом вивчення може бути співпраця міських і земських органів самоврядування у царині системи медичного обслуговування городян, розширення мережі початкової освіти та інше.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - 24 Арк.
2. Хижняков В. Устройство водопровода в Чернигове. - Чернигов, 1880. - 15 с.; Він же. Электрическая станция в Чернигове. - Чернигов, 1896. - 25 с.
3. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. - Чернигов, 1899. - 13 с.
4. Очерк истории города Чернигова: 907-1907. - Чернигов, 1908. - 71 с.
5. Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти томах. Чернігівська область. - К., 1977. - 788 с.
6. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х - нач. 90-х гг. XIX в. - Л., 1984. - 257 с.; Герасименко Г. Земское самоуправление в России. - М., 1990. - 301 с.; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в. в России // Вопросы истории. - 1989. - №10. - С.3-24 та інші.
7. Студьонова Л. Як колись у думі керували // Чернігівські відомості. - 1991. - 31 липня; Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування: упорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1995. - №3. - С.21-30.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. - 1995. - 17 августа; Леус В. Чернігів. Погляд через століття. - Чернігів, 2003. - 164 с.; Руденок В. Наш губернский хутор. - Чернигов, 2002. - 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. - Чернигов, 2004. - 47 с.
8. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 13146. - 90 Арк.
9. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. - М., 1998. - 178 с.
10. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговской городской думой с 1876-1896 гг. - Чернигов, 1898. - 45 с.

11. Руденко В. Наш губернский хутор. - Чернигов, 2002. - 47 с.
 12. Черниговские губернные ведомости. - 1899. - 24 января.
 13. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - 571 Арк.
 14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - 1270 с.
 15. ДАЧО. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 10. - 221 Арк.
 16. Там само. - Ф. 145. - Оп. 6. - Спр. 158. - 9 Арк.
-

Тамара Демченко

НЕБЕЗПЕКА ПРОВАЛУ ПІДЛОГИ, АБО ГРУДНЕВІ БАТАЛІЇ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ

Завершальний нарис з історії діяльності Чернігівської міської думи у 1905 р.,¹ як і годиться, торкається деяких з тих питань, які носили загальногромадський інтерес і розглядалися на останніх тогорічних засіданнях: відповідно 14, 19 і 20 грудня. Як і раніше, тлом для бурхливих суперечок служила вкрай напружена ситуація в імперії, а змістом - не тільки майже не приховуваний конфлікт з виконавчою владою в особі губернатора та членів губернського присутствія, але й все більш помітне розмежування в середовищі самих гласних. Не варто забувати ще про одного учасника цих подій - публіку (так у протоколах незмінно називали присутніх у залі засідань). Всупереч відомій пушкінській формулі: «Народ безмолствует»², представники чернігівського люду вели себе досить активно, хоча іноді й не зовсім тактовно, але демонстрували своє ставлення до дійства, котре розгорталося перед ними: обговорення питань порядку денного.

Власне, вся інтрига протистояння губернатора і Думи, котре наприкінці року вступило в нову фазу, і зводилася до питання, що робити з публікою. Для начальника губернії остання була як сіль в оці, бо всі його «конфіденційні» послання, зауваження, навіть часто-густо роздатовані помітки на вхідних документах швидко ставали відомими мешканцям Чернігова і тлумачилися зазвичай у негативному для влади сенсі. Тут у О.Хвостова ніяких сумнівів не було. З іншого боку, наявність у залі молодих, запальних осіб складала серйозну підтримку для тих гласних, котрі вперто, долаючи опір влади і своїх колег, тягли свою лінію. Ще раз наголосимо: характеризувати її у форматі революція чи контрреволюція, експлуатовані чи експлуататори, народ чи пани було б принципово неправильно. Підхід, котрий прагнула впровадити в діяльність Думи і життя суспільства прогресивно налаштована частина гласних, неможливо розглядати як голе, жорстке протиставлення різних точок зору. Радше його можна відобразити словами О.Свечина, що, на жаль, сказаними дещо пізніше: «Рівність, братерство і свобода - девіз, який не знає класових перегородок»³. Іншими словами, йшлося про вироблення і запровадження у широкий вжиток одного з важливих принципів демократії - здатності відстоювати свою точку зору в дискусії, вміти слухати противника, брати до уваги його резони. Сучасна філософська думка так формулює своє ставлення до даної проблеми: «Воля формується в рішеннях, ухвалених у ході співбесіди. Тому свобода вимагає відкритої, нічим не обмеженої дискусії. Для того, щоб дискусія могла здійснюватися у найширшому обсязі на основі повної обізнаності, свобода вимагає ознайомлення зі всіма доступними людям даними, з аргументацією думок всіх сторін - причому ця вимога виставляється до всього населення. Відтак необхідна свобода преси, зборів, свобода слова. Можна переконувати, можна пропагувати, але тільки за наявності вільної конкуренції»⁴. Маніфест 17 жовтня лише проголосив вищезазвані основи демократії, у реальному житті за їхнє утвердження треба було ще боротися. Грудневі події 1905 р. у Чернігові ще раз підтверджують цю істину.

Метою даної розвідки, таким чином, є з'ясування проблеми, що у повний зріст постала перед гласними Чернігівської думи: як зберегти свободу зборів в одному окремо взятому місті за наявності низки несприятливих умов, включно з підлогою, яка могла/не

могла провалитися. Як і попередні статті, дана написана на основі документів, котрі ще не вводилися до наукового обігу.

Черговий виток протистояння розпочався 14 грудня 1905 р., коли пунктом 8 порядку денного, замість наміченої «заяви В.В Щербини про обрання комісії експертів для прийомки робіт у бані»⁵, перервавши, по суті, слухання пункту 2, приступили до розгляду питання про «переповнення» залу. В.Харченко, який виконував обов'язки голови думи, оприлюднив зміст декількох документів: 1) висновок в.о. губернського інженера Афанасьєва, надісланий правлінням Миського громадського банку; 2) пропозицію губернатора; 3) заяву гласного Тудоровського; 4) заяву управи.

У першому з вищеназваних документів йшлося про тріщину, яка утворилася на стелі приміщень банку (він був розташований на першому поверсі будинку, де засідала Дума). Інженер вважав, що це сталося внаслідок того, «що від значної кількості публіки, яка збиралася в залі на мітингах (так!), кінці балок зальної підлоги порушилися, наслідком чого стало руйнування штукатурки на нижньому поверсі». Інженер запропонував обмежити кількість відвідувачів до 250 осіб⁶. Реакція губернатора, як і слід було чекати, була швидкою, легко прогнозованою і однозначною. В його пропозиції, надісланій на ім'я В.Харченка, питання вирішувалося просто: «пропоную обмежити вхід в Думу посторонніх осіб до 100 чоловік, впускаючи їх по квитках», які мала видавати управа⁷. Гласний Тудоровський скаржився управі на те, що «зал перенаповнюється різною публікою, починаючи з десятилітнього віку, в залі всі палять, навалюються на сидячих гласних, піднімається несамовитий крик і навіть з'являються непрохані оратори»⁸.

До цих документів управа додала і своє бачення ситуації: «Крім небезпеки катастрофи з обвалом залу існують і інші суттєві незручності, на які звертає увагу гл[асний]. І.І.Тудоровський письмово, звертали увагу й ін[ші] гласні усно: брак повітря, налягання публіки на сидячих гласних, збуджений стан публіки, яка висловлює знаки схвалення гласним, які виступають, що діє пригнічуючим чином на гласних протилежного спрямування, які або не з'являються в Думу, або не наважуються висловитися при обговоренні гострих питань. Внаслідок цього питання не можуть бути висвітлені у всій повноті і хоча проходять одногослосно, але ця однотайність сумнівна.

Управа зволікала з цим питанням, не бажаючи, з одного боку притіснити публіку, а з іншого, сподіваючись, що посилений наплив публіки явище тимчасове; тепер це питання поставлене правлінням Банку на основі висновку архітектора і гл[асного] І.І.Тудоровського. Управа повинна була його поставити на обговорення Думи і запропонувати певні заходи.

Перш за все, ми повинні ухвалити: 1), що в залі Думи не можна дозволяти більше 250 чоловік, а в залі Ремісничого училища - 300, 2), що тільки на цих умовах зал надається для влаштування зборів особам і установам, 3) що внаслідок цього для обліку кількості осіб, які перебувають в залі Думи під час засідань, необхідно встановити вхідні марки. Запроваджувати квитки управа вважає незручним, можуть бути нарікання на штучний підбір публіки, 4) для ізолювання думських столів від публіки необхідно поставити бар'єр, котрий інколи ставиться в Дворянському Зібранні і в нас на виборах, 5) просити публіку не висловлювати знаків схвалення аплодисментами і, взагалі, не робити спроб вступати в дебати. Управа сподівається, що таке прохання від Думи буде взяте до уваги: доказом тому служить факт припинення самою публікою спроби на минулому засіданні вигосити промову одним із публіки». Управа не спромоглася запропонувати тільки чіткого вирішення питань щодо куріння в залі засідань та недопуску дітей і підлітків⁹.

Треба відзначити, що управа дуже ретельно підійшла до представлення питання гласним, і вже ця обставина виводить його з ряду рутинних. Дума, природно, не могла проігнорувати сигнал, поданий фахівцем про небезпечний стан підлоги в залі засідань. Інша річ, що ми ніколи не дізнаємося, чи це було так насправді. Як відомо, другий поверх будинку, у якому засідала Дума, був зведений у 1886 р.¹⁰. Чи міг дах/підлога зруйнуватися за 20 років?

З іншого боку, вся Росія була шокована, коли у березні 1907 р. стеля залу засідань Таврійського палацу (в цьому приміщенні, як відомо, засідала Державна дума Росії) обвалилася якраз над тією частиною, де знаходилися лави лівих. На щастя, інцидент стався не під час засідань, «і опозиція, яка повинна була бути передавленою, могла вдосталь насолодитися аналогіями між катастрофою і російським життям»¹¹. В.Піснячевський в «Раді» так описував реакцію депутатів від України на цей прикрий

епізод: «А в кулуарах ходять і нервово щось обговорюють депутати Вовк-Карачевський і Хвіст. Се дружки. Про них в Думі кажуть, що Вовк без Хвоста не буває. З лівої уціліло тільки крісло Хвоста. Хтось кричить, глузуючи, друзкам: «З вас могорич. А то од Думи лишився б тільки Хвіст та рило»¹². Зрештою, ніхто не застрахований від неприємностей. Наприкінці квітня 1906 р. трапилася вона і з чернігівською управою: під час торгів «по здачі в оренду земського сінокосу селянам», провалилася підлога на ганку, який виходив на подвір'я. Вся управа попадала вниз разом з орендарями з двоаршинної (аршин - 71,12 см. - Т.Д.) висоти. Ніхто не постраждав, але сміху було вдосталь¹³.

Проте всі ці приклади не є підставою для твердження, що обов'язково подібне мало статися й з підлогою Чернігівської думи. Отже, цілком можливим є припущення, що губернатор використав експертний висновок інженера Афанасьєва з метою, далекою від турботи про здоров'я чернігівців, - для заборони або різкого обмеження кількості публіки під час засідань, запровадження квитків чи марок (ясно, що нововведення відразу б посварило гласних з мешканцями міста і поглибило б суперечності в їхньому середовищі). До речі, про це свідчить і розбіжність у кількості осіб, яких підлога могла б витримати: у фахівця - 250, а в губернатора -100 душ. Оскільки на зібрання сходилося в середньому по 30 - 32 гласних, то перед 120 особами, таким чином, просто зачиняли двері. Природно, що серед гласних було чимало противників присутності в залі посторонніх. Їхню позицію оприлюднив один із ватажків правих - І.Тудоровський. У цьому контексті рішення управи виглядають поміркованими, але розумними і виваженими. Головне в них - аж ніяк не усунення небезпеки техногенного характеру, а спроба відстояти права Думи на гласність. Присутність у залі тієї самої всюдисущої, не завжди вихованої публіки була в тих умовах єдиним способом донести до кожного чернігівського будинку, де хоча б трохи цікавилися політикою, зміст палких думських дебатів.

Усе це, що зайняло декілька абзаців нашого тексту, за винятком, звичайно, інформації про майбутні обвали, блискавкою промайнуло у головах тодішніх гласних. Не встиг В.Харченко закінчити свої повідомлення, як підхопилися праві: Ф.Ладухін повідомив, що гласний В.Круковский не «зміг проникнути в зал» через «скупчення публіки». С.Зубок[Мокієвський], якого аж ніяк не можна зараховувати до правих, швидше, центрист, підкреслив число 100 душ із губернаторської пропозиції і підтримав її, а Я. Огієвський-Охотський виступив проти заяви управи, що дітей важко відрізнити від дорослих¹⁴. А.Верзілов підкреслив, що можна опинитися в незручному становищі, відділяючи дітей від підлітків, підлітків від юнаків, а останніх від дорослих. І.Тудоровський вимагав пускати публіку по квитках. Один з ватажків лівої частини гласних М. Пухтинський заявив, що для обмеження публіки повинні бути серйозні підстави. Чимало людей перебувало в залі і раніше, до 17 жовтня (мабуть, зовсім не випадково він згадує цю дату. - Т.Д.), «але тоді не говорили про тріщини, а після мітингів заговорили. Якщо обмежувати доступ публіки, то дайте висновок експертів, а не одного Афанасьєва; інакше у публіки будуть сумніви і вона буде ломитися в зал». Далі чернігівський трибун підкреслив, що «в Державній Думі теж передбачається публічність» і ефектно завершив свій виступ: «ми ж повинні прагнути до того, щоб будь-який громадянин мав вільний доступ в зал Думи»¹⁵. Можна допустити, що саме цей виступ викликав хвилю схвалення у публіки і змусив членів управи В.Харченка та А.Верзілова виправдовуватися. Досить просте і ефективне вирішення запропонував І.Рашевський: «побоювання за балки давно висловлювалися, тому важливо укріпити балки, щоб можна було збільшити кількість публіки, і в той же час гарантувати канцелярії Банку безпеку»¹⁶. Після палких дебатів, у ході яких М.Пухтинський безуспішно відстоював права всіх, без винятків, бажаних бути присутніми на засіданні, Дума постановила: «доручити управі здійснити при допомозі архітекторів обстеження міцності балок думського залу і визначити, скільки публіки може розташуватися як у всьому залі, так і в частині його відведеної для публіки». І.Шраг доповнив, що комісія архітекторів повинна вказати заходи по відновленню «міцності залу»¹⁷. Крім того, дума ухвалила рішення про заборону куріння в залі¹⁸. Конфліктуючі сторони розійшлися, не знаючи, що на них чекає...

Коли 19 грудня дума продовжила своє засідання, то в.о. голови В.Харченко «порадував» присутніх гласних повідомленням, що губернатор заборонив пускати публіку в зал засідань. Останній аргументував це бурхливою реакцією публіки на гострі

питання, переповненням залу до такої міри, що деякі гласні не могли туди зайти, нестриманістю публіки. Губернатор погодився допустити останню тільки за наявності вхідних квитків, які повинна була видавати управа. Але В.Харченко категорично відмовився: «не діло управи фільтрувати публіку»¹⁹.

Цю ситуацію можна проілюструвати добре відомою історичною приказкою: «Ось тобі, бабусю, і Юрійв день!» Дума, як і слід було очікувати, відклала в довгий ящик планові питання (в тому числі і ухвалення бюджету на наступний рік) і знову заходилася палко обговорювати злобу дня. Першим говорив І.Шраг: він висловив сумнів у достовірності інформації, що В.Круковський не міг пройти в зал, і підкреслив: «губернатор має право оголосити зібрання закритим, але не має права пропонувати іменні квитки; цей захід не законний». Праві відзначили агресивність публіки. Так, М.Огієвський-Охотський скаржився, що він «з трудом пробрався в зал, причому зазнав маси образ; присутність публіки в такій кількості немислима»²⁰. Але, оскільки ліві гласні не фіксували недоброзичливість публіки, то можна припустити, що вона поширювалася тільки на окремих осіб з відповідною репутацією.

Справжню суть заборони губернатора з властивою йому відвертістю і радикалізмом розкрив М.Пухтинський: «Губернатор має право оголосити зібрання не публічним, але в такий час, який ми тепер переживаємо, ніякий губернатор, ніякий уряд не може примусити російських громадян робити те, чого вони не можуть зробити. Ми не клуб якобінців і не клуб червонних валетів, які повинні приховувати свої діяння від публіки. Якщо ж засідання не можуть бути відкритими для публіки, то ми повинні відмовитися від участі в засіданнях»²¹. З неприхованою іронією вищеподаний виступ прокоментував І.Тудоровський: «Простіше кажучи, ви не бажаєте підкоритися законним розпорядженням»²².

Проти губернаторської пропозиції один за одним, долаючи несміливі репліки своїх опонентів, виступають дуже впливові і поважні представники, тут цілком доречний і термін «лідери», лівих. Так, В.Селюк, теж вказує на особливість часу, коли населення цікавиться справами, губернатор знає це, але допускає тільки 120 чоловік по іменних квитках. О.Муханов пропонує відкласти засідання і просити в. о. міського голови довести до відома губернатора, що Дума, «хоча й поділяє його сумніви відносно місткості залу, але в принципі не вважає можливим влаштувати засідання при закритих дверях; розпорядження губернатора з формальної точки зору законне, цього ніхто не заперечує, але по суті немає підстав до усунення публіки при розгляді громадських справ». Його підтримує І.Шраг, одночасно заперечуючи Я.Огієвському-Охотському: «з боку Думи було б нетактовним погодитися з розпорядженням губернатора; Дума повинна заявити, що вона дорожить публічністю засідань; це необхідна умова діяльності громадських установ». О.Свечин наголошує: «Ми не осперюємо права губернатора, але, з іншого боку, Дума має свої права і обов'язки перед виборцями; якщо наша діяльність ставиться у неможливі умови, то ми повинні відмовитися від виконання своїх обов'язків під тиском зовнішньої сили; при таких умовах Дума перестане функціонувати»²³. Повністю зігнувши доречне зауваження Я.Огієвського-Охотського щодо того, що справжні виборці у залі відсутні, В.Селюк знову заявив, що «засідання при зачинених дверях має на меті захистити нас від образ, але ця обставина може послужити і приводом до образи нас словами і діями, коли ми будемо виходити із закритого засідання Думи. <> Ми живемо в такий час, коли поняття щодо законності змінюється». Про «інший час» говорить і О.Муханов. А І.Шраг відповів на репліку Я.Огієвського-Охотського, заявивши: він вважає, що не тільки виборці, але все населення має право контролювати хід справ у Думі²⁴. Треба відзначити, що всі вищезазвані оратори від лівого крила були відомими і заслуженими правниками, вони швидко перехопили ініціативу в залі, навіть без підтримки публіки створили більшість, продемонструвавши логіку і витримку, а також доречне звернення до почуття власної гідності присутніх гласних. Невипадково ж П.Добровольський заявив, що «право губернатора формальне, але не моральне», а його пропозиція образлива²⁵.

Цікаво, що ніхто з опонентів навіть не згадав про небезпеку, яку таїли погано закріплені балки...

Дума відмовилася 21 голосом проти 15 підтримати пропозицію І.Тудоровського про закриті балотування питання і ухвалила: 1) через неможливість здійснювати розгляд громадських справ на закритих засіданнях припинити засідання до 8 годин вечора

наступного дня; 2) просити в. о. міського голови особисто повідомити про цю постанову губернатора і його відповідь оприлюднити на вечірньому засіданні ²⁶.

Цю ухвалу можна трактувати як перемогу лівого крила гласних. Вона показала, що їхній вплив у думі є вирішальним, вони здатні повести за собою більшість, а вже що стосується правового обґрунтування позиції, то воно було бездоганим. І сам термін - до 8-ої години вечора наступного дня - надто вже нагадував ультиматум.

Не думаємо, що наші оцінки ситуації перебільшені, бо вже 20 грудня на продовженому засіданні Думи в. о. міського голови ознайомив присутніх із новою пропозицією губернатора. У зв'язку з тим, що зміст документа надто важливий для розуміння позиції губерньського керманіча, наводимо його повністю мовою оригіналу: «Считаю долгом уведомить Ваше высочорodie, что запрещение мое о недопущении в зал заседаний Думы посторонней публики обусловливалось исключительно неполучением мною до сего времени от избранной Думой особой Комиссии для осмотра означенного зала сведений о том, какое число могло бы быть допускаемо в этот зал. Ныне, получив протокол этой Комиссии, признавшей возможным допускать в зал не более 120 человек и в виду личного Вашего ходатайства, я не усматриваю препятствий к допущению в зал заседаний Думы посторонней публики в определенном, однако, ограниченном протоколом размере, 120 человек, по особым контрмаркам, способ выдачи которых должен быть определен Городскою Думою». Далі, посилаючись на розпорядження міністерства народної освіти (МНО), губернатор забороняє допускати в зал засідань вихованців нижчих і середніх навчальних закладів, а заодно всіх дітей і підлітків ²⁷. Цей шедевр бюрократичної творчості засвідчує, що губернатор не посмів і надалі забороняти публіці відвідувати засідання Думи. Вчасно наданий документ (друга, незалежна експертиза стану стелі банку), у якому підтверджувалася наявність тріщини, дав змогу губернаторові «зберегти обличчя» і відстояти певний кількісний склад публіки. Водночас «доречний» циркуляр МНО знімав питання про допуск учнівської молоді. Таким чином, йшлося про компроміс, у ході досягнення якого гласні відстояли право на публічність своєї діяльності.

Отже, на засідання 20 грудня 1905 р. була допущена значно поважніша, у відповідності з отриманими марками, публіка. Ліві розглядали цей факт як свою перемогу. Можливо, праві, позбувшись галасливої і нестриманої молоді, насолоджуючись тишею і спокоєм у залі, теж святкували перемогу. Проте не встиг один з них, неодноразо згадуваний Я.Огієвський-Охотський, виступити із пропозицією запровадити ухвалення питань закритим балотуванням, бо «йому доводилося чути докори за ту чи іншу подачу голосів під відомими впливами» ²⁸, як отримав сувору відсіч від І.Шрага, В.Селока ²⁹, а О.Свечин знову нагадав про демократичні засади громадської діяльності: «Пропозиція Я.П. Огієвського-Охотського корінним чином суперечить принципам громадської діяльності, ми вибрані населенням, а будь-яка людина, котра йде на громадську діяльність, наражається на критику, можливо, і неприємну. Ми не повинні приховувати своєї діяльності від наших виборців, не кожний гласний бере участь в дебатах, але він висловлює свою думку при подачі голосів, яка при закритому балотуванні буде не відомою» ³⁰. У такий цілком парламентський спосіб правим було продемонстровано, хто в домі господар.

До наступного, нового 1906 року залишалось 10 днів. Ніхто з учасників даних подій не передбачав, що на них чекає. Губернатор О.Хвостов, мабуть, і гадки не мав, що вже 1 січня опиниться на грані життя і смерті ³¹, а проблеми, пов'язані з неспокойною Чернігівською думою, назавжди втратять для нього будь-яку актуальність. Чернігівські ж думці (їхнє ліве крило) винесли свою діяльність за межі залу засідань, заснували газету ліберально-демократичного напрямку (її видавцем і першим редактором став відомий громадський діяч, гласний міської думи В.Хижняков) і здобули на виборах до Першої державної думи Росії переконливу перемогу. У квітні 1906 р. В.Харченко, який продовжував виконувати обов'язки міського голови, з гордістю говорив: «всі три члени, висунуті від Чернігова [О.Муханов, О.Свечин, І.Шраг. - Т.Д.] - пройшли... Таким чином, м. Чернігів виходить на перше місце серед інших міст, бо багато з них, навіть великі, мають тільки по одному своєму представнику в Державну Думу» ³².

Отже, можна твердити, що зусилля, затрачені Думою значно меншого, міського масштабу, не пропали даремно. Діяльність лівих гласних, попри всі перешкоди, прививала мешканцям губерньського центру смак до громадського життя, втягувала їх

у вир протистояння з владою, яке не зводилося до барикадних сутичок чи терористичних актів, а радше нагадувало боротьбу ліберально-демократичних засад з авторитарно-монархічними. Спроба (згідно з нашими спостереженнями, перша і єдина за всю нову й новітню історію міста) відстояти право чернігівців бути присутніми у залі, де вершилася їхня доля, вперта боротьба за право публічних засідань є переконливим тому доказом.

Джерела та література:

1. Див.: Демченко Т. Протест гласних-євреїв // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го международ. науч. семинара (28 сент. 2005 г., г. Чернигов). - Чернигов, 2006. - С. 63 - 69; Ї ж. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 27 - 35; Ї ж, Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 р. // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2. - С. 11 - 19; Ї ж. Список міліціонерів: епізод з історії революційного протистояння у Чернігові 1905 року // Сіверянський літопис. - 2006. - № 4. - С. 100 - 108.
2. Пушкин А.С. Сочинения. В 3-х томах. - М., 1974. - Т.2: Поэмы. Драматические произведения. - С. 336.
3. Десна. - 1906. - 18 апреля. - С. 4.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. - 2-е изд. - М., 1994. - С. 175.
5. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 435.
6. Там само. - Арк. 445.
7. Там само. - Арк. 445, 445 зв.
8. Там само. - Арк. 445 зв.
9. Там само. - Арк. 445 зв, 446, 446 зв.
10. Сапон В. Будинок магістрату у Чернігові // Деснянська правда. - 2005. - 8 вересня. - С. 4.
11. Обнинский В. Новый строй. - М., 1911. - Ч. II. - С. 195.
12. Рада. - 1907. - 8 березня. - С. 3.
13. Десна. - 1906. - 29 апреля. - С. 3 - 4.
14. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 446 зв.
15. Там само. - Арк. 446 зв, 447.
16. Там само. - Арк. 447.
17. Там само. - Арк. 448.
18. Там само. - Арк. 448 зв.
19. Там само. - Арк. 451 зв.
20. Там само.
21. Там само. - Арк. 451 зв, 452.
22. Там само. - Арк. 452.
23. Там само. - Арк. 452, 452 зв.
24. Там само. - Арк. 453, 453 зв.
25. Там само. - Арк. 453 зв.
26. Там само. Арк. 454.
27. Там само. - Арк. 461, 461 зв, 462.
28. Там само. - Арк. 462 зв.
29. Там само.
30. Там само. - Арк. 462 зв, 463.
31. Див.: Сапон В. Дві бомби для губернатора // Деснянська правда. - 2006. - 28 жовтня. - С. 5.
32. Десна. - 1906. - 20 апреля. - С. 3.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Олександр Тарасенко, Людмила Болва

●

ДО ІСТОРІЇ ЗАКРИТТЯ РИХЛІВСЬКОГО МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Історія монастирів Чернігово-Сіверщини до кінця XIX ст. у цілому, так би мовити, на нарисовому рівні, висвітлена. Не обходили увагою любителі церковної старовини також Рихлівський Миколаївський монастир. Проте функціонування цього монастиря, як і інших чернечих осередків Чернігівщини на початку XX ст., маловідоме. Як вони переживали революційну добу, коли і як радянська влада припинила їхнє існування - питання, що також потребують дослідницького розв'язання.

Дана стаття присвячена саме історії закриття Рихлівського монастиря. Актуальність публікації зумовлюється не лише тим, що в ній вирішується конкретне мікроісторичне дослідницьке завдання, а й тим, що вона, на нашу думку, фокусує увагу на ширшу проблему - проблему взаємин влади і церкви в 20-х рр. XX ст. Така постановка проблеми, м'яко кажучи, не нова. Її довоєнна і післявоєнна радянська історіографія містить, хоч і не досить велику, але «нищівну» літературу, яка сьогодні не задовольняє наше бажання пізнання певної історичної події, а радше характеризує саму себе, тобто певну історіографічну епоху. Сучасна історіографія прагне по-новому, з інших методологічних засад (насамперед з позиції об'єктивності, намагання відмовитися від ідеології), вивчити дану проблему, і вона вже має певні здобутки¹.

Наша розвідка спирається передусім на дві справи Чернігівського губернського революційного трибуналу, в яких відображена фактична сторона історії закриття Рихлівського Миколаївського монастиря². Метою розвідки є висвітлення подій 1921-1922 рр. у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії, котрі пов'язані з історією існування та закриття в цей час Рихлівського Миколаївського монастиря, а також запровадження в науковий обіг нових архівних документів.

Рихлівський Миколаївський чоловічий монастир, заснований у другій половині XVII ст., благополучно існував протягом XVIII ст. і після секуляризації монастирських земель зберіг своє, почасти підірване, але досить стабільне економічне становище. Потенційні благодійники не обходили увагою Рихлівську обитель. У контексті подій, про які мова піде нижче, варто згадати про чи не найціннішу, вражаючу благодійницьку акцію. У 1749 р. двірський полковник Федір Іванович Каченівський побудував у монастирі муровану церкву і келії³. Того ж року він подарував монастирю срібний ковчег-дарохранильницю вагою близько сорока кілограмів, виготовлений в Аугсбурзі, як нині встановлено, майстром Бернхардом Генріхом Вейє⁴. Саме цей дорогоцінний подарунок під час пограбування владою церков і монастирів став формальною зачіпкою для початку «процедури» закриття монастиря.

Отже, з'ясуємо, як розгорталися події напередодні рішення влади про закінчення чернечого буття в обителі. Власне, перша справа 1921 р. безпосереднього відношення до закриття монастиря не має, але вона знаходиться в контексті конфлікту між церквою і державною владою. В революційні і наступні роки, як відомо, відкрито з'явилися

опозиційні рухи в середині самої Російської Православної церкви: обновленські, національні тощо. Звісно, їх поява призводила до розколу, який проліг по «тілу» церковному не лише, так би мовити, віртуально, а торкнувся конкретних церковних громад. Розкол, чи точніше розвал духовної єдності, на прикладі чернечої братії Рихлівського монастиря, яскраво, на наш погляд, ілюструє саме ця справа.

У квітні 1921 р. до політбюро Кролевецького повіту надійшла скарга від «комсомольців-послушників»(!) Рихлівського монастиря Артема Холодницького та Захарія Заковеньки, в якій зазначалось, що керівництво монастиря не дозволяє співати «Інтернаціонал», революційні пісні та курити, а також ченці утискують комсомольців, називаючи їх «жидовским гнездом», погрожують «поставить их на поклоны»⁵. Комсомольці вимагали, щоб радянська влада вжила заходів і захистила їх. Справа була відкрита, і в травні того ж року за обвинуваченням у контрреволюції були затримані архимандрит Пустинно-Рихлівського монастиря Євгеній Омелянович Матвеев, ієромонах, скарбник Серафим Федотович Єрмак, ієромонах Афіноген Опанасович Штаба, чернець цього ж монастиря Єпіфан Васильович Ситий⁶.

Під час обшуку при арешті було вилучено речі і мануфактуру, що належали монастирю, а також гроші, які за рішенням Чернігівської колегії губернської ревкомісії були конфісковані⁷. Цікаво, що жителі навколишніх сіл Іванькова, Оболоння, Верби, Будища, Гаврилівки, Конятина, а також братія Пустинно-Рихлівського монастиря провели збори на підтримку арештованих з проханням до радянської влади звільнити їх. Прохання жителів с. Верби містять екскурс в історію і, на нашу думку, заслуговує оприлюднення: «В 4-х верстах от нашего села Вербы находится Рыхловский Николаевский монастырь, основанный в 1666 году. Чудотворный образ Св. Николая, уставное благолепие богослужения, умиленное пение всегда привлекали в монастырь массу богомольцев не только из соседних сел, но и из других уездов. Посетители монастыря - богомольцы, как дальние, так и ближние, всегда могли найти в обители временный приют и пропитание. Бедные люди из ближайших сел к монастырю, пострадавшие от каких-либо бедствий, как-то: пожара, неурожая и т.п., никогда не получали отказа в материальной помощи, если они за нею обращались к монастырскому начальству. Многие из жителей с. Вербы, пострадавшие от пожара в 1917 году, также не лишены были этой помощи от монастыря. Никогда не был безучастным к нуждам населения Рыхловский монастырь, в свою очередь, и население всегда с участием относилось к обители, разделяя ее радости, и скорбя о ее невзгодах. На долю монастыря в настоящее время выпало тяжелое испытание. Настоятель монастыря архимандрит Евгений с иеромонахами Серафимом и Афиногеном и монахом Епифанием заключены в тюрьму. Не входя в обсуждение вопроса о том, за что они заключены, мы, нижеподписавшиеся жители с. Вербы, свидетельствуем, что перечисленные выше лица известны нам только с хорошей стороны, как относившиеся всегда с сочувствием и полным пониманием ко всем обращающимся к ним за духовною и материальною помощью, и покорнейше просим Советскую власть освободить из заключения поименованных лиц, без которых теперь нарушается монастырский порядок почитаемой нами древней Рыхловской обители»⁸.

У висновку колегії губернської ревкомісії у справі звинувачення ченців Рихлівського монастиря Єрмака, Штаби, Ситого і архимандрита Євгенія Матвеева в контрреволюції від 29 липня 1921 р. вказано, що «обвинение означенных лиц в контрреволюции основано на недоразумении.

1. Никем, кроме заявителей Холодницкого и Гаковенко [Заковенька - О.Т., Л.Б.] (комсомолов) не доказано, чтобы обвиняемые лица назвали комсомол «жидовским гнездом» и, таким образом, проповедали антисемитизм.

2. Странно само по себе понятие «комсомол-монах послушник». Если он пришел к сознанию комсомола - он обязан также добровольно уйти из монастыря, как добровольно в него вошел.

3. Монастырь имеет свои традиции, с которыми нужно бороться не внутри монастыря (с монахами), а вне его. Внутренняя жизнь монастыря, поскольку она не угрожает общественности и вообще государственному порядку, должна быть оставлена на волю общин.

4. Комсомольцы, поскольку они добровольно вошли в монастырь, должны подчиняться его уставу, а, следовательно, архимандрит и братия вправе требовать от

них известного порядка: не петь светских песен, не курить, не сквернословить и т.д.

5. Хранение вещей, принадлежащих монастырю, вполне понятно. Община так и должна поступать, тем более, что живет в лесу.

Вполне соглашаюсь с заключением Ч.К., что дело имеет общественный характер, но считаю более правильным, на основании материала предварительного следствия и в связи с настоящими условиями работы и политики Сов. власти:

1) освободить всех монахов от следствия и суда;

2) комсомолам-послушникам предложить уйти из монастыря, т.к. монашество несовместимо с коммунизмом, и тем успокоить общественную совесть крестьян с. Вербы, Будища, Гавриловки и других»⁹.

Розпорядче засідання Чернігівського губернського революційного трибуналу від 11 серпня 1921 р. постановило: «дело об обвинении Штабы, Ермака, Сытого и Матвеева в контрреволюции производством прекратить за недоказанностью преступления»¹⁰.

Таким чином, справа про звинувачення в контрреволюції ченців Рихлівського монастиря в 1921 р. закінчилася звільненням їх з-під суду і слідства. Можна сказати, що обійшлися «малою кров'ю». Але то була своєрідна розминка. Попереду на фігурантів цієї справи з обох «ідеологічних таборів» чекав буремний 1922 р., коли ідеологічне протистояння вилилося у повномасштабну боротьбу з церквою.

Друга акція в Рихлівському монастирі, яка набула широкого розголосу та призвела до притягнення до кримінальної відповідальності кількох ченців і закриття обителі, розпочалася навесні 1922 р. Вона пов'язана з вилученням церковних цінностей з церков і монастирів, як відомо, аби нагодувати голодуючих Радянської Росії і Радянської України. Декрет про це був ухвалений 23 лютого 1922 р. ВЦВК РРФСР і за підписом М.Калініна відправлений в регіони, в тому числі і в Харків. 8 березня 1922 р. ВУЦВК у свою чергу прийняв постанову «О передаче церковных ценностей в фонд помощи голодающим». Його текст дублював основні положення «російського декрету», але мав ряд уточнень. Так, згідно з цією постановою, вилученню підлягали не лише предмети із золота, срібла та дорогоцінних каменів, а й з платини та слонової кістки. Цікаво, що передбачалося покарання тих, хто приховував цінності, у вигляді примусових робіт терміном до одного року і конфіскації всього церковного майна¹¹. Немає сумніву, що більшовицька влада розуміла, які психологічні та економічні наслідки матиме ця акція для церкви, для віруючих. Заздалегідь було відомо, що опору на місцях (відкритого чи прихованого) не уникнути. Але складається враження, що саме цього і хотіла влада. Вона ніби шукала конфлікту з церквою. Про це свідчить історія взаємин між Чернігівським єпископом Пахомієм і губернською владою з приводу вилучення церковних цінностей на Чернігівщині. Представники влади вимагали від владики Пахомія підписати відозви, ними підготовлені. Він слушно відмовлявся, посилаючись на те, що сам здатний написати і поширити такий документ по всій єпархії. Крім того, архієрей особисто відвідував парафії в різних повітах губернії, де виступав перед віруючими із закликом здавати в «Помгол» всі цінні речі, які не використовуються під час богослужіння¹². У квітні 1922 р. у губернській газеті була надрукована відозва єпископа Пахомія до всіх пастирів, приходських рад і до всіх віруючих із закликом жертвувати на користь голодуючих¹³. Все це не допомогло. Влітку - восени 1922 р. по Чернігівській губернії, як і в інших губерніях України і Росії, прокотилася хвиля судових процесів, що не обминула і «Рихли».

Архівна справа № 5970 фонду Чернігівського губернського ревтрибуналу дозволяє реконструювати історію вилучення цінностей з Рихлівського монастиря, судове переслідування ченців і зрештою - закриття обителі. На початку квітня 1922 р. місцева радянська влада зажадала від керівництва Рихлівського Миколаївського монастиря представити інвентарний опис монастирського майна. Настоятель обителі архімандрит Євгеній Матвєєв, благочинний Митрофан Радченко, скарбник Серафим Єрмак заявили, що в монастирі немає ніякого опису. Він начебто був втрачений ще в 1919 р.¹⁴. Тоді уповноважений з обліку майна на прізвище Гомельський поставив вимогу скласти новий опис. Такий список у монастирі підготували і направили до Понорницького волосного виконавчого комітету, додавши на вимогу представників влади розписку про те, що вони вписали в реєстр усі наявні речі і готові відповідати за це перед законами Радянської республіки¹⁵. Але уповноважений Гомельський проявив пильність. Ознайомившись з реєстром, він помітив, що в опису наявних у монастирі речей зазначена їхня точна (до

дрібниць) вага і навіть вартість. На питання, як укладався опис, керівники монастиря відповіли: «С натуры имеющегося имущества»¹⁶.

Про свої підозри Гомельський письмово доповів у Крелевецьке повітове політичне бюро. 20 квітня 1922 р. райінформатор Крелевецького відділу державного політичного управління тов. Сергеєнко прибув до Рихлівського монастиря, де в присутності уповноваженого з проведення партмісяця Сорокаліта вимагав показати старий опис. Євгеній і Митрофан заявили, що в 1919 р. монастир пограбувала якась банда (шайка), забрала гроші, речі і в тому числі опис монастирського майна. Під час опитування з'ясувалося, що керівництво нікому з представників влади не скаржилося про пограбування монастиря. Ані Євгеній, ані Митрофан не могли відповісти, як вони важливі величезне панікаділо, яке висіло у храмі, і як встановили його точну вартість¹⁷.

Наступне питання Сергеєнка було ще більш несподіване і змусило зніяковіти ченців: воно стосувалося срібних ковчега-дарохранильниці та двох янголів, які знаходилися раніше на престолі в храмі¹⁸. Питання уповноваженого, безперечно, було заздалегідь підготовлене. Характер розмови в монастирі свідчить, що Сергеєнко про існування ковчега і янголів дізнався від когось із місцевих жителів, але відомості про це були не перевірені. Євгеній і Митрофан відповіли, що дарохранильниця в 1914 р. була передана в Чернігівську консисторію, а янголів узагалі не існувало. Уповноважений почав вимагати від ченців дати розписку в правдивості їхніх свідчень, обіцяючи звернутися до губернського ЧК, щоб воно перевірило наявність ковчега в Чернігові. Настоятель і благочинний, відчувши рішучість представника влади, вирішили подумати до завтра. Сергеєнко ж в категоричній формі пообіцяв ченцям заарештувати їх, якщо до ранку 22 квітня речі не знайдуться.

Вранці 22 квітня в монастирі з'явилися Сергеєнко, Сорокаліт і Гомельський. Їх зустріли ті самі Євгеній і Митрофан, а також скарбник Серафим. Ченці заявили, що ковчег знайшовся, як і опис, складений в 1855 р.¹⁹. Під час огляду цього опису виявилось, що в ньому 200 аркушів, але не вистачає 125-го. Крім того, Сергеєнко отримав оперативну інформацію, що перед укладанням реєстру церковних речей для Понорницького волосного виконкому в монастирі відбулося закрите зібрання ченців, на якому обрали нового ключаря, щоб сховати цінні речі²⁰. Таким чином, для представників влади ставала зрозумілою наявність змови в монастирі, яка потребувала розслідування. Але попереду ще було вилучення церковних цінностей що, зрештою, теж супроводжувалося ускладненнями.

Комісія з вилучення церковних цінностей по Понорницькій волості у складі голови тов. Сірого, членів Бази і Свириденка 26 квітня 1922 р. з'явилася в Рихлівському монастирі і розпочала перевірку речей в храмах. Храми виявилися замкнуті. Ключар Мисаїл заявив, що ключі у нього забрала братія. Але братія, яка зібралась у кількості 70 чоловік, відповіла: «Кто брал ключи и кто требовал их нам не известно»²¹. Комісія вирішила ламати двері і провести обшук у келії Мисаїла.

Тим часом навколо монастиря почав збиратися люд з найближчих населених пунктів, чулися вигуки, погрози. Зрештою, біля монастиря зібралося близько 500 чоловік, у багатьох у руках були вила і сокири²². Міліції, яка була чи викликана, чи супроводжувала комісію від початку акції, наказувалось стріляти у повітря. Натовп кинувся врозтіч, повтікали з монастиря і ченці²³.

1 травня 1922 р., за розпорядженням Крелевецького відділу ДПУ, були заарештовані архімандрит Євгеній та скарбник Серафим - основні підозрювані в організації опору комісії з вилучення церковних цінностей²⁴. Почалося розслідування. Того ж 1 травня Сергеєнко допитав благочинного монастиря Митрофана Радченка, якому на той час було 55 років, з яких 33 він провів у монастирі. За його свідченнями опис речей був складений без нього настоятелем Євгенієм, скарбником Серафимом і колишнім ключарем Пантелеймоном. До таких справ, як приховування речей, виривання аркушів з опису 1855 р. тощо, Митрофан, за його свідченнями, жодного відношення не мав²⁵. 3 травня свідчив на допиті архімандрит Євгеній Матвеев. Він показав, що благочинний Митрофан не лише брав участь у складанні опису речей, а й наполіг на тому, щоб не вносити в реєстр ковчег, заявивши при цьому: «Я за все отвечаю»²⁶. Скарбник Серафим Єрмак, у свою чергу, на допиті говорив, що опис майна не складав і не знав, що не всі речі занесені до цього списку, а підписку в Понорницькому волвиконкомі дав через необхідність. Наприкінці допиту Серафим заявив, що «инициатором сокрытия был благочинный Митрофан»²⁷.

Таким чином, двоє з трьох основних фігурантів справи - настоятель Євгеній і скарбник Серафим - свідчили проти третього - благочинного монастиря Митрофана, ніби він був ініціатором приховування цінностей і фальсифікації опису монастирського майна. Дані свідчення, очевидно, потребували підтвердження чи спростування іншими свідками подій.

Колишній ключар Пантелеймон Ігнатенко, 45 років, з яких, до речі, 37 провів у монастирі, показав, що за всі ці роки речі з монастиря ніколи нікуди не віддавалися. На питання, чи був присутній благочинний Митрофан під час зважування речей для складання опису, Пантелеймон відповів, що той був присутній, але зрідка²⁸. Щодо участі простих ченців у приховуванні монастирських цінностей, то вони у своїх свідченнях на допитах в один голос твердили, що жодного стосунку до цього не мають.

Вочевидь, після перших узгоджених свідчень основні фігуранти справи вдалися до звинувачень один одного. Слідство 11 червня провело очну ставку настоятеля, скарбника і благочинного в присутності інших ченців монастиря. Перші двоє, Євгеній Матвеев і Серафим Єрмак, свідчили, що «Митрофан на соборі говорив, що краще буде сидіти в тюрмі полтора года, но ковчега отдать не согласен»²⁹. Митрофан в свою чергу заявив, що це наклеп на нього.

Залишалися ще принаймні два важливі питання у справі: де ділися ключі від храмів і монастирських приміщень, в результаті чого комісії довелося ламати двері, і хто організував зібрання народу біля монастиря в день вилучення цінностей?

Колишній послушник-комсомолец і фігурант першої справи 1921 р., а тепер службовець дитячого будинку, що знаходився на території Рихлівського монастиря, З.Заковенька в доповідній записці інформатору Кролевецького політбюро стверджував, що «приблизительно 25 или 26 апреля 1922 г. по направлению казначея Серафима Ермака ... были разосланы агенты монахи по селам для агитации в среде крестьян»³⁰. У доповідній називалися імена кількох «монахів-агентів». Скарбник Серафим і далі в усьому звинувачував благочинного Митрофана: «Виноват в скритии ценностей и агитации среди населения благочинный Митрофан, по приказанию которого монахи, как например, Андрей (Арсений) Швед, Климент Наконечный, Иван Бровко ходили в село Конятин, хутора Гута, Заглубочье, Плаксин»³¹. На думку Серафима, ключі від монастирських приміщень знаходилися у Афіногена Штаби, і він їх, за наказом того ж Митрофана, заховав.

Арсеній Швед, родина якого проживала в Конятині, на першому допиті сказав, що додому ходив з власної ініціативи, просто так. Оскільки він вирушав проти ночі, то попросив у Митрофана для супроводу монаха Мойсея Галушку. В селі він нікому не говорив про те, що представники влади будуть забирати з монастиря цінності³². Мойсей свідчив, що справді лише супроводжував Арсенія, але на другому допиті вже заявив, що вони все ж таки говорили в селах про вилучення з монастиря цінностей³³.

Монах Климент Наконечний показав на допиті, що він та Іван Бровко справді ходили в хут. Плаксин з проханням направити представників від парафії до монастиря³⁴. Благочинний Митрофан, як і раніше, всі звинувачення на свою адресу відкидав, заявляв, що жодних наказів ховати ключі не давав, і самі ченці монастиря висловлювалися за те, щоб не віддавати церковних цінностей без дозволу парафії, тобто людей з навколишніх сіл. Тому і виникла потреба послати ченців у села, аби попитати в них думки. На пряме запитання слідчого, так хто ж винний у приховуванні цінностей, Митрофан прямо і відповів: «Евгений», тобто настоятель монастиря³⁵.

Тим часом, поки тривало слідство над ченцями Рихлівського монастиря, була спроба організувати, як і рік назад, у 1921 р., колективне клопотання перед радянською владою. 25 червня 1922 р. відбулися загальні збори громадян села Конятина Оболонської волості Кролевецького повіту. Ініціатором зборів був Андрій Швед, син ченця Арсенія Шведа. Обговорювали питання про арешт ченців Рихлівського монастиря, які звинувачувалися в агітації приховування цінностей під час їх вилучення. Селяни спростовували звинувачення ченців і уклали колективне прохання про звільнення їх з-під варті. Звернення підписали близько 200 осіб³⁶. Але на цей раз колективне клопотання не вплинуло на хід розслідування і кінцевий присуд ревтрибуналу.

Отже, зробивши аналіз документів справи, ми прийшли до таких висновків. У Рихлівському монастирі, вочевидь, виникла змова напередодні вилучення з нього цінностей. У змові були задіяні всі або більшість ченців. Організували її керівники

монастиря: настоятель, благочинний і скарбник. Змова полягала в протидії вилученню цінностей з монастиря шляхом підробки документації, приховування речей, саботажів під час роботи комісії і, зрештою, залучення населення навколишніх сіл до відкритого протистояння представникам влади 26 квітня 1922 р. під час роботи комісії в монастирі. Жодний із заходів не приніс успіху, а змова була викрита, бо ченці врешті-решт заплуталися у своїх свідченнях. У даній справі викликає подив те, що керівництво монастиря наважилося на такий вчинок, маючи вже досвід спілкування з радянською владою і її правоохоронними органами. Звертає на себе увагу й активна діяльність населення у цій справі, аж до відвертого і збройного протистояння міліції.

Отже, треба погодитися зі слідством, що принаймні частина ченців Рихлівського монастиря на чолі з керівництвом була винною в тому, в чому їх звинувачували, за винятком, звичайно, контрреволюції. Але покарання, нам здається, було надто суворим. 12 серпня 1922 р. суд Чернігівського ревтрибуналу виніс такий вирок щодо заарештованих ченців: «Суд ревтрибунала нашел Матвеева, Радченко, Ермака, Игнатенко, Штабу, Комача, Шведа, Гончарова, Бровко, Галушко и Наконечного в инкриминируемых им преступных деяниях виновными, а посему и приговорил:

Матвеева Евгения и Радченко Митрофана - расстрелять.

Ермака Серафима, Комача Мисаила, Шведа Арсения и Гончарова Феофана заключить в Допр без строгой изоляции, сроком на пять лет каждого, с зачетом предварительного заключения.

Игнатенко Пантелеймона и Штабу Афиногена заключить на тех же условиях сроком на четыре года каждого.

Галушко Моисея и Наконечного Климента заключить на тех же условиях сроком на три года каждого.

Бровко Ивана заключить в Допр на тех же условиях сроком на два, считая ему это заключение в виду его неискушенности в житейском опыте, молодости и пролетарского происхождения условным в течение одного года.

Договор между Рыхловской православной общиной и мествлястью на право пользования монастырскими строениями и прочим мертвым и живым инвентарем, имуществом и всеми предметами религиозного обихода и т.п., если таковой уже заключен, - аннулировать, всю общину распустить и организацию таковой на территории б. Рыхловского монастыря впредь не допускать. Все имущество, составляющее предмет религиозного культа, передать другим общинам, а остальное обратить в распоряжение Кролевецкого уисполкома для организации там рассадника культуры для просвещения темных масс окрестностей»³⁷.

Засуджені ченці після оголошення вироку подали касаційну скаргу до Верховного трибуналу при ВЦВК і отримали таке рішення: «Приговор Черниговского губревтрибунала от 12 августа 1922 года по делу Евгения Матвеева, Митрофана Радченко и др. по существу утвердить и во изменение этого приговора осужденных Матвеева и Радченко подвергнуть заключению в Допр сроком на три года кааждого со строгой изоляцией, а Ермака, Комача, Шведа, Гончарова, Игнатенко, Штабу, Галушко, Наконечного заключить в Допр сроком на два года каждого без строгой изоляции»³⁸.

24 червня 1923 року засуджені ченці уповноважили свого захисника І.Н.Антоненка подати клопотання про їх дострокове звільнення, після чого до губернського суду надійшла його заява, в якій було зазначено: «В 1922 году 12 августа выездной сессией Черниговского губревтрибунала осуждены за сопротивление по изъятию ценностей между другими Евгений Матвеев, 70 лет, и Радченко Митрофан, 55 лет.

По определению Верхтрибунала наказание означенным лицам, вместо расстрела, заменено заключением в Допр на 3 года со строгой изоляцией.

По амнистии 5-ой годовщины Октябрьской революции наказание сокращено на 1/3, т.е. - 2 года в остатке.

Осужденные заключены в Допр с 3-го мая 1922 года. Таким образом, в настоящее время они отбыли законную половину наказания.

Губраспредкомиссия отказала в досрочном освобождении в июле с.г., несмотря на решение уездной наблюдательной комиссии об освобождении.

Настоящим ходатайством перед Губсудом о досрочном освобождении Матвеева и Радченко по следующим основаниям:

1. Они отбыли требуемую законом половину наказания.

2. Находяться в преклонном возрасте.

3. Преступление, за которое они осуждены, не может считаться опасным в настоящее время, когда компания Помгол уже прошла.

4. Сопротивление изъятию ценностей имеет своего виновника - б. патриарха Тихона, который осознал свою вину и, тем самым, переложил вину многих в большей степени на себя.

На основании изложенного прошу Губсуд:

1. Затребовать из Губраспредкомиссии делопроизводство о Матвееве и Радченко.

2. Досрочно освободить таковых»³⁹.

30 серпня 1923 р. Чернігівський губернський суд, розглянувши це клопотання на відкритому розгляді, постановив: «Осужденных Матвеева и Радченко от дальнейшего отбывтия наказания освободить. Остающийся срок считать условным»⁴⁰. За такою ж схемою були звільнені засуджені ченці Рихлівського монастиря, які ще залишались у Допрі⁴¹.

Отже, уникнути суворого покарання засудженим ченцям Рихлівської обителі допомогла п'ята річниця Жовтневої революції і заяви патріарха Тихона (Белавина), якими він рятував чимало інших жертв боротьби влади проти церкви під час вилучення церковних цінностей.

Що ж сталося з ковчегом-дарохранильніцею? Про це стисло говорить В.Дроздов у досить великій статті, де він здійснив детальний опис цієї чудової мистецької пам'ятки⁴². Дарохранильніця, на щастя, не була віддана в «Помгол» і не перетворилася на брухт. З Кролевецького фінвідділу ковчег перевезли до Чернігівського губернського фінвідділу. В 1926 р. його було передано до Чернігівського історичного музею, де він зберігається і донині⁴³.

Що стосується долі самого монастиря, то в доповідній записці голови Кролевецької повітової ліквідаційної комісії з відділення церкви від держави до Чернігівського губернського революційного трибуналу від 1 лютого 1923 р. зазначено: «Докладываю, что приговор выездной сессии Черниговского губревтрибунала в г. Кролевце от 11/12 августа 1922 года, утверждённый по существу Верховным трибуналом 20 сентября 1922 года, в части ликвидации Рыхловского мужского монастыря - приведен в исполнение 16-22 декабря 1922 года. 16 декабря собравшимся монахам было объявлено, что согласно приговорам трибуналов - с этого момента (16 декабря) вся братия Рыхловского монастыря считается распущенной, а сам монастырь закрывается навсегда, и строго настрого все монахи предупреждены ни в коем случае не появляются на территории бывшего монастыря под страхом уголовной ответственности. На месте бывшего Рыхловского монастыря основан «Детский городок», которому по постановлению уездной комиссии и передано все имущество монастыря»⁴⁴.

Джерела та література:

1. Огляд сучасної літератури див.: Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920 - 1930-ті рр.) // Український історичний журнал. - 2006. - № 2. - С. 174 - 190.

2. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 2822 [По обвинению духовенства Рыхловского монастыря Кролевецкого уезда. 1921]. - 94 арк.; Там само. - Спр. 5970 [По обвинению архимандрита Рыхловского монастыря Кролевецкого уезда Матвеева Евгения, священника того же монастыря Радченко Митрофана и друг. в сокрытии церковных ценностей. 1922-1923]. - 198 арк.

3. Филарет (Гумилевский), архиеп. Краткое историческое описание Рыхловской пустыни // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 3. - С. 312.

4. Арендар Г.П. Церковне срібло Чернігівщини козацької доби // Культурні пам'ятники в мировій культурі: археологічний, історичний та філософський аспекти. Сборник научных трудов. - Севастополь, 2004. - С. 111 - 115.

5. ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 2822. - Арк. 15-16.

6. Матвеев Євген Омелянович народився в жовтні 1852 р. в Петроградській губ., із мішан, за національністю росіянин, закінчив однокласне Петроградське училище (ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 2822. - Арк. 3, 6, 8); Єрмак Серафим Федотович (Федорович) народився в жовтні 1868 р., українець з с. Черняхівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії, із козаків, закінчив сільську школу, до 1 березня 1917 р. служив священником в лазареті м. Двінськ, після 1 березня 1917 р. - в Рихлівському монастирі (Там само. - Арк. 10, 23, 29); Штаба Афіноген Опанасович народився в березні 1879 р., українець, з с. Шаболтасівка Кролевецького повіту

Чернігівської губернії, із козаків, закінчив сільську школу (Там само. - Арк. 11, 24, 30); Ситий Єпіфан Васильович народився в червні 1871 р., українець, з с. Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії, із козаків, закінчив сільську школу (Там само. - Арк. 12, 31).

7. ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 2822. - Арк. 34, 36.
8. Там само. - Арк. 68 - 69 зв.
9. Там само. - Арк. 80.
10. Там само. - Арк. 83.
11. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - 1922. - № 11. - Ст. 183. - С. 182.
12. ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 6842. - Арк. 78 - 78 зв., 212 - 213.
13. Красное знамя. - 1922. - 6 квітня. - № 75.
14. ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 5970. - Арк.12.
15. Там само. - Арк. 26.
16. Там само. - Арк. 23.
17. Там само. - Арк. 23 зв.
18. Там само. - Арк. 23 зв. - 24.
19. Там само. - Арк. 24 зв.
20. Там само. - Арк. 25.
21. Там само. - Арк. 15 - 15 зв.
22. Там само. - Арк. 80 а.
23. Там само. - Арк. 43 зв.
24. Там само. - Арк. 28.
25. Там само. - Арк. 29 - 30.
26. Там само. - Арк. 52 - 52 зв.
27. Там само. - Арк. 53 - 54 зв.
28. Там само. - Арк. 30 зв. - 31 зв.
29. Там само. - Арк. 78.
30. Там само. - Арк. 43 - 43 зв.
31. Там само. - Арк. 56 - 56 зв.
32. Там само. - Арк. 45 - 46, 60.
33. Там само. - Арк. 62.
34. Там само. - Арк. 61 зв.
35. Там само. - Арк. 59 - 59 зв.
36. Там само. - Арк. 84 - 85 зв.
37. Там само. - Арк. 164 - 164 зв.
38. Там само. - Арк. 165.
39. Там само. - Арк. 179 - 179 зв.
40. Там само. - Арк. 185.
41. Там само. - Арк. 187 - 189.
42. Дроздов В. Рихлівський ковчег // Науковий збірник за рік 1927. - Т. XXIV. - С. 50 - 58. Дроздов пише, що під час вилучення цінностей ценці Рихлівського монастиря намагалися сховати ковчег в землю, «але представники влади врятували цей художній скарб від псування». Матеріли використаної нами архівної справи свідчать, що це не зовсім так. Немає підстав вважати, що ценці намагалися закопати ковчег у землю.
43. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. - Инв. № И-2590.
44. ДАЧО. - Ф. Р-4609. - Оп. 1. - Спр. 5970. - Арк. 175 - 175 зв.

РОЗВІДКИ

Ольга Ковалевська

ПРИРЕЧЕНИЙ НА ВІЧНЕ ПРОКЛЯТТЯ: ДОЛЯ ОБРАЗУ МАЗЕПИ НА ТЕАТРАЛЬНІЙ СЦЕНІ*

Історіографія XIX - початку XXI ст. налічує достатню кількість повідомлень, статей та монографій, які тим чи іншим чином висвітлюють питання популярності образу Мазепи в світовій літературі, живописі, музиці, театрі і навіть кіномистецтві¹. Така поширеність даного образу в творах мистецтва була тісно пов'язана з одним із напрямів світової культури - романтизмом. Прихильники романтизму шукали образи для власних творів у недалекому минулому. Їх цікавили особистості з сильним, пристрастним характером, які, опинившись у скрутних життєвих обставинах, під час найбільшого напруження духовних сил демонстрували взірці особистого героїзму. Характерним мотивом їхньої творчості була близькість людини і природних стихій, розпал пристрасті та боротьба людського духу проти реалій оточуючого світу. Тому не дивно, що митці звернули увагу на легендарні «мазепинські» сюжети і створили безліч варіантів їхньої інтерпретації. Як свідчить статистичний аналіз, проведений Наталі Марє, наслідком захоплення цими сюжетами стала поява 186 гравюр, 42 картин, 22 музичних творів, 17 літературних творів, шістьох скульптур².

Найменш висвітленим у літературі залишається питання використання образу Мазепи в різножанрових творах, написаних для виконання на сцені. Через брак відповідних джерел повноцінно реконструювати історію абсолютно усіх драматичних постановок, оперних вистав, музичних етюдів, пантомім та циркових номерів з відповідною назвою не уявляється можливим. Тому пропонуємо розглянути питання на підставі віднайдених матеріалів, які хронологічно охоплюють період з 1811 по 2004 р., а їх зміст дозволяє зробити певні висновки.

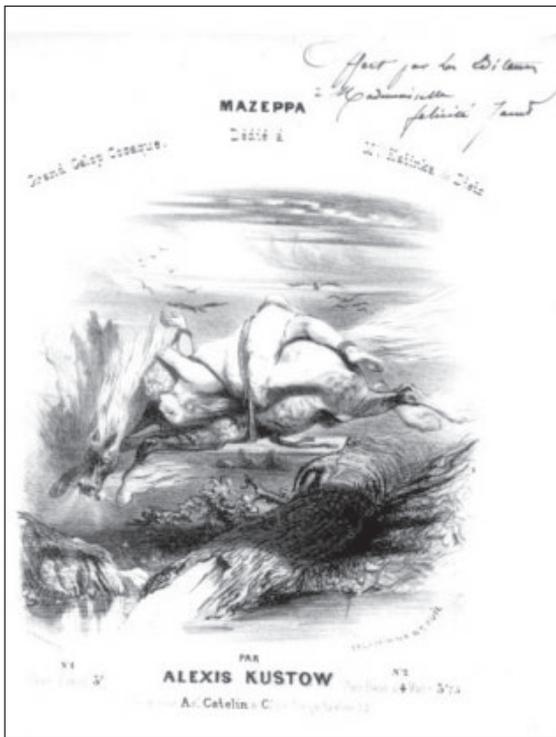
Отже, у сценічних постановках та музичних творах, створених європейськими та американськими митцями, образ Мазепи набуває свого поширення одночасно із зростанням його популярності у творах романтичної літератури та живопису.

«Одіссея» образу Мазепи театральними сценами світу розпочалася в Америці, згодом продовжилася в країнах Європи (особливо активно в Німеччині, Франції та Англії) і лише з другої половини XIX ст. досягла Росії. Очевидно, що першим з драматичних творів, присвячених Мазепі, стала драма «Мазепа, гетьман України» невідомого англійського автора, що з великим успіхом була поставлена на театральній сцені Бостона

* Ілюстративні матеріали до даної статті частково походять зі статті Л. Рудницького «Мазепа на американській сцені», частково люб'язно були надані Інформаційно-видавничим відділом Національної опери України ім. Т.Г.Шевченка, а частково належать авторіві.

у 1811 р. Сюжет цієї драми обертався довкола Полтавської битви, але єдиною історичною постаттю в ній був Мазепа. Решта персонажів були вигадані автором. Тому говорити про історичну вартість такого твору немає сенсу, а щодо його художніх характеристик, це не дозволяють зробити доступні джерела та література.

Роком пізніше, тобто у 1812 р., була написана драма «Мазепа, або Дикий кінь Татарії», написана відомим американським актором, драматургом та поетом того часу - Джоном Говардом Пейном. У цьому творі Мазепа представлений як татарський шляхтич, якого в покарання за якусь інтригу, прив'язали до дикого коня і випустили в степ. Тут ми вперше стикаємося не лише з легендарним ореолом, що існував навколо образу Мазепа і з успіхом використовувався усіма авторами, котрі працювали в романтичному напрямку, але й з досить довільним

трактуванням історичних обставин тогочасних подій, географічних координат місця подій та етнічної приналежності головного героя драми.

Очевидно, що не надто уважно вивчав історичну літературу та роботи своїх попередників і німець Гайнріх Бертух, що написав трагедію на п'ять дій «Олексій Петрович» (1812). У цьому творі, за задумом автора, син Петра I повинен був загинути від кинджала гетьмана Мазепа. На жаль, докладно ознайомитися з текстом цієї трагедії, з'ясувати, що це був за твір, хто його ставив, у яких театрах він ішов і як довго тривали вистави, неможливо. Єдине, що ми можемо стверджувати, це факт невідповідності сюжету історичним реаліям, а також трактування постаті Мазепа як уособлення зла та підступності.

Несподіване розгортання сюжетної лінії «в степах Татарії», запропоноване Д.Г.Пейном, зворушило творчу уяву француза Леопольда Кюмев'єра, і він 1824 р. написав невелику мелодраму зі схожою назвою - «Мазепа, або Татарський кінь». Автор фактично переповів на свій лад твір попередника. Але долі його власної мелодрами це аж ніяк не зашкодило. Мелодрама «Мазепа, або Дикий кінь Татарії», що стала результатом творчої переробки творів Д.Г.Пейна та Л.Кюмев'єра англійцем Г.М.Мільнером (1831), десятки років мала успіх на театральних сценах Англії та США³, хоч, крім імені гетьмана, яке було зафіксоване у назві, вона нічого спільного з реальною історичною постаттю не мала. Мазепа у п'єсі - це молодий татарин на ім'я Касимір, якого немовлям випадково знайшли після чергового татарського нападу на замок каштеляна Лавринського. З того часу минуло багато років, Касимір став пажем каштеляна і закохався в його доньку. Дізнавшись про те, що батько хоче віддати його кохану за графа Палатина, Мазепа намагається зашкодити цьому, але слуги каштеляна хапають його, зривають одяг і прив'язують до спини дикого коня, що мчить його серед ночі до Татарії. Там його рятують татари, а їхній «татарський король» Абдер-Хан впізнає в ньому свого сина. Ставши згодом татарським ватажком, Мазепа повертається до замку Лавринського й після кривавого бою змушує каштеляна віддати його доньку за себе⁴.

Розмірковуючи над змістом цих перших театральних творів, написаних з використанням образу Мазепа, логічно виникає питання про джерела творчого натхнення авторів. Можна припустити, що в дійсності всі вони (або більшість з них) все ж таки знали, ким був справжній Мазепа і де саме розгорталися справжні історичні події, пов'язані з ним. Однак вони лише вибірково скористалися цими відомостями.

Цілоком можливо, що автори були знайомі з текстами Вольтера (1731), сторінками спогадів Г.Адлерфельда (1744) або навіть з повідомленнями закордонної преси початку XVIII ст., які й дали їм необхідний поштовх до подальшої творчості. Але їм бракувало глибокого знання та розуміння справжньої трагедії історичного прототипу головного персонажа їхніх творів. Набагато легше виявилось учепитися за цікаву ідею несамовитої їзди на дикому коні, коріння якої, до речі, сягало ще античної літератури, й побудувати динамічний сюжет, який міг би привернути увагу невибагливої публіки. Водночас не можна покладатися на припущення щодо широти ерудиції авторів, їхнього глибокого знання історичних подій початку XVIII ст., які відбувалися в далекій і маловідомій Україні, чи навіть елементарних відомостей з географії. Враховуючи наявність у всіх згаданих творах персонажа на ім'я Мазепа, схожість назв цих творів, одностанітності сюжетів, не варто дошукуватися серйозної праці авторів над образом головного героя. Так само не варто намагатися побачити в цьому образі нюанси інтерпретації життя реального прототипа, а тим більше тішити себе надією, що образ Мазепа пов'язувався в уяві закордонної публіки з образом України.

Дивовижно, але факт, що протягом короткого часу людина, прив'язана до дикого коня, стала символом творчості митців у різних видах та жанрах мистецтва. Цей образ збуджував уяву, змушував повірити у щасливі подарунки долі, коли приречена на смерть молода людина могла піднятися до найвищих сходинок соціальної драбини, стати гетьманом, провідником великого народу. Однак все частіше цей образ починає втрачати зв'язок зі своїм реальним прототипом і з ним починають відбуватися несподівані перетворення. Одним з прикладів такої метамофози стала публікація філадельфійським видавництвом Турнера й Фішера історії Мазепа у вигляді невеличкої книжечки з ілюстраціями. Книжка призначалася дітям і називалася «Мазепа і дикий кінь». Так ім'я українського гетьмана перетворилося на ім'я звичайного казкового героя, якого вже абсолютно нічого не пов'язувало з прообразом. До речі, популярність образу Мазепа в американців була викликана певною асоціацією, яка виникала у них між образом Мазепа та образом Саймона Батлера, першопоселенця штату Кентукі, якого взяли у полон аборигени і покарали так само, як поляки Мазепу⁵. Американська, а згодом й англійська публіка просто захоплювалася різноманітними і численними іподрамами про Мазепу, де головний сенс вистави полягав у яскравому шоу, головний герой якого мав продемонструвати віртуозну їзду на коні, поєднану із незвичними і небезпечними трюками. Популярність цих вистав в Америці та Англії настільки вихлостила зміст легендарного сюжету, що в Європі, зокрема у Франції, легенда про Мазепу поступово почала набувати комічного змісту. Так, у 1857 р. Л.Арно запропонував паризькій публіці історію Мазепа у пантомімі під назвою «Мазепа, або Українські бунтівники». Мазепа у цьому творі був представлений як комічний персонаж, покараний за любовну пригоду із графінею Терезою Лядовською. Ставши гетьманом, головний герой помстився колишньому супернику і здобув кохану.

На початку 60-х рр. XX ст. відбувся черговий сплеск популярності образу Мазепа, який на цей раз був пов'язаний із зовсім несподіваним його трактуванням, а саме - Мазепа став жінкою (!). Ця ідея прийшла в голову американському імпресарію Джону Сміту, який запропонував виконання цієї ролі Аді Ісаак Менкен. Дебют жіночого варіанту «Мазепа» відбувся 7 червня 1861 у Грін Стріт театрі. Шалений успіх п'єси був зумовлений одразу кількома факторами. По-перше, це було захоплююче видовище з гарною і напівоголеною жінкою, що віддана у цілковиту владу дикого коня, де кожен невдалий рух міг закінчитися смертю або каліцтвом. По-друге, уміння їздити верхи дуже цінувалося в Америці того часу, тому вправність та хоробрість акторки збуджували найрізноманітніші почуття глядачів і примушували їх йти на виставу ще й ще раз. Таким чином, уже у другій половині XIX ст. ім'я Мазепа стійко асоціювалося або з «диким конем Татарії», або з роллю міс Менкен. До речі, європейська преса ставилася до цієї постановки досить неоднозначно. У відгуках критиків можна було зустріти як відверте захоплення на взірць того, що «актрисі найбільше пасує відсутність одягу», так і цілковите засудження: «Це віщує катастрофу для англійського суспільства, коли доводиться нотувати, що театр був переповнений до задухи... натомом добре одягнутих людей, з яких, очевидно, велика кількість зібралася в надії задовольнити свій похитливий смак і позаглядати на наготу, що переступає межі всякої пристойності. ... Вистава така недолуга, що гіршої бути не може»⁶.

Однак у погоні за глядацькою увагою та інтересом, американські драмороби перевершили самі себе, коли на театральній сцені з'явився «кінний жарт» К.Вайта «Мазепа», виданий у Нью-Йорку в серії «Ефіопська драма»⁷. Сюжет і дійові особи тут були такі ж самі, як і у драмі Мільнера, але з єдиною відмінністю - усі вони були неграми (!). Крім зовнішнього колориту цієї постановки, вражала й мова діалогів персонажів: «Постривайте, ви, джерські негри!» або «Я вчеплюся обома руками за цю дику яблуньку, триматимусь за неї, поки не дам дуба і до останньої краплі крові боронитиму її. Ми чхаємо на вас!»⁸. З огляду на усе вищеописане, інтерпретації образу Мазепи на театральних сценах Європи виглядали консервативніше і трималися двох основних ліній: героїко-драматичної або лірико-романтичної.

Так, на початку 70-х рр. XIX ст. письменники Анрі Шабрія та Філіп Дюпен спільно з композитором Шарлем Пурні створили оперу-буф, у якій було спародійовано попередні твори про Мазепу, насамперед сцени на «дикому коні». Таке трактування образу, який був безмежно далекий від образу справжнього українського гетьмана, свідчило про те, що і глядачі, і театральні критики в Європі вже перенаситились творами на «мазепинську тематику». Вона почала здаватися їм банальною і нудною, тим більше, що нових знань про український народ, його історію та справжніх героїв ці вистави не давали. Незважаючи на це, кількість творів, присвячених Мазепі, невпинно зростала. Протягом 30-х рр. XIX ст. - початку XX ст. над осмисленням легендарно-історичних сюжетів, пов'язаних з постаттю Мазепи та втіленням їх у творах мизучного мистецтва, працювали кращі митці Європи та Росії: К.Лоеве (1830), Л.Мауер (1837, Бамберг), А.Кортеси (1841), Ф.Кампан (1850, Болонья), П. Сокальський (1858), Фітінгофа-Шель (1859, Санкт-Петербург), К.Педротті (1861, Болонья), Ш.Пурні (1872, Париж), А.Мінхеймер (1875 (1900), Варшава)⁹, Ярецький (1876, Львів), Дж.В.Гінтон (1880), Ф.Педрель (1881, Мадрид), П.Чайковський (1884, Москва), В.Мейер-Лац (1885, Лондон), М.Коген-Лінару (1890, Бухарест), М.Гранваль (1892, Бордо), Неріні (1925, Бордо), Р.Кочальський (?), Л.Дюбуа та інші. Крім того, загальновідомими стали Шоста симфонічна поема Ференца Ліста «Мазепа» (1851)¹⁰, написана композитором під враженням від поеми В.Гюго, увертюра «Мазепа» Жоржа Матіаса (1876) та етюд-галоп з аналогічною назвою Альфреда Кідана (1878)¹¹, а також кантата О.Титова і фрагментарний, незавершений вокальний квартет, скомпонований близько 1890 р. студентом Моськовської консерваторії С.Рахманіновим¹².

З цього переліку опер, балетів, увертюр та етюдів на увагу заслуговують два знакових твори, а саме опери Петра Чайковського та Марі де Гранваль із одноіменною назвою «Мазепа».

Історія створення опери П.Чайковського розпочалася влітку 1881 року, коли композитор перебував в Україні. Цікавим є питання мотивів, якими керувався композитор, приступаючи до роботи. Як було продемонстровано вище, на кінець XIX ст. в Європі вже існувало безліч різноманітних поетичних, прозових, оперних та інструментальних творів, присвячених Мазепі. Ці твори трактували образ гетьмана і як романтичного героя, і як комедійний персонаж, і як уособлення зла та підступності. В Росії на той момент теж було достатньо літературних матеріалів, з котрих Мазепа поставав як образ патріота та борця за волю свого народу (К.Рилєєв «Войнаровський»), як образ політичного авантюриста (Ф.Булгарин «Мазепа») та як образ «шанюлюбця, запеклого у лукавстві, лиходійствах», «наклепника на Самойловича», «згубника батька своєї нещасної полюбовниці», «зрадника царя Петра» (О.Пушкін «Полтава») тощо. Крім того, очевидно, орієнтуючись на популярність образу Мазепи в оперному

мистецтві Європі, було здійснено кілька спроб написати оперу з відповідною назвою і в Росії. Зокрема, за пушкінською «Полтавою» в середині 50-х рр. XIX ст. Г.Кугушевим було написане лібрето, на основі якого Б. Фітінгофа-Шел створив оперу, що 1859 року йшла в Петербурзі, 1866 р. - у Москві, 1879 р. - у Києві. Є вказівки, що 1858 р. брався за цю справу П.Сокальський, але його твір залишився не закінченим¹³. Водночас подібна ідея виникла і у відомого на той час віолончеліста та директора Петербурзької консерваторії К.Давидова. Саме для нього В.Буренін написав текст лібрето опери. Але з невідомих причин К.Давидов відмовився від реалізації свого задуму на користь П.Чайковського, надавши в його розпорядження текст вже готового лібрето. Перечитавши лібрето та поему О.Пушкіна, П.Чайковський, за його власними словами, захопився деякими сценами та віршами. Однак, як згадував сам композитор, жоден великий твір не давався йому так важко, як «Мазепа»¹⁴. Композитору потрібно було поєднати особисту драму Марії з картинами Полтавського бою та з «історією підступного заколоту гетьмана», що давалося йому досить нелегко.

Партитура опери, над якою автор працював понад два роки, була готова у квітні 1883-го (автор закінчував її вже у Парижі). Прем'єра опери відбулася 3(15) лютого 1884 року на сцені Великого театру у Москві, а 7(19) лютого - на сцені Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі. Опера мала незначний успіх і через два сезони була знята з репертуару. На сцені київського міського театру опера П.Чайковського «Мазепа» була поставлена 1886 р., про що в журналі «Киевская старина» було опубліковане невелике повідомлення. Його автор досить критично поставився до цього твору, особливо в частині відповідності змісту лібрето історичній дійсності. На думку музичного критика, результатом «творчої переробки» П.Чайковським лібрето В.Буреніна та тексту поеми О.Пушкіна стало значне віддалення змісту музичного твору від драматичних реалій початку XVIII ст. Зрозуміло, що П.Чайковський не міг ставити перед собою завдання створити твір, не відступаючи від історичних фактів. Хоча в історії музичного, оперного мистецтва все ж таки траплялися вдалі спроби поєднання історії, що володіє мовою фактів, з музикою, що говорить мовою звуків. Як зазначив автор повідомлення, в таких випадках «с историческим лицом обращались почтительно и, не заставляя его делать особенные глупости, сосредоточивали внимание на изображении времени, на национальном элементе и на области страсти и чувства, единственно доступной музыке. Получалась иллюстрация эпохи, будившая воображение, уносившая мысль в поэтический мир. Но на Мазепе и в этом тяготет проклятие. Как не похож на себя был он в поэзии у Байрона, Словацкого, Пушкина, так ничтожен и печален был он на подмостках, куда тащили его сочинители оперы»¹⁵.

За сюжетом опери, гетьман І.Мазепа, перебуваючи в гостях у родині Кочубеїв, просить руки їхньої доньки. Генеральний суддя ображається, і між колишніми друзями виникає конфлікт. Розгніваний Мазепа кличе свою озброєну охорону і пропонує Марії, доньці Кочубея, вибір між ним та рідними. Марії важко дається рішення, але вона кидається в обійми гетьмана, який погрожує Кочубею помстою. Навколо ображеного генерального судді збираються вірні друзі (Іскра та козак Андрій, закоханий у Марію) та дружина. Вони замислили викрити зрадницькі плани гетьмана, спрямовані на відторгнення України від Росії, царю. Однак Петро їм не повірив. Кочубеї опиняється у підземеллі гетьманського палацу під Білою Церквою. Кат, в образі якого виступає П.Орлик, допитує Кочубея про те, де він заховав свої скарби. Але старий суддя каже П.Орлику про те, що його скарбами були його честь, честь його доньки та помста, яка переповнює його душу. Марія, що раптово від матері дізнається про покарання, яке задумав її коханий гетьман для батька, прагне перешкодити цьому, але не встигає. Покарання здійснилося, і Марія від горя втрачає розум. В останньому акті опери Мазепа після поразки під Полтавою дивовижним чином опиняється в кочубеївському саду. Там на нього кидається з шаблею Андрій, але гетьман смертельно ранить його. З-за дубів виходить божевільна Марія, Мазепа намагається її заспокоїти. Вона його не впізнає, але ненавидить цю чужу та страшну їй людину. П.Орлик нагадує гетьману про переслідувачів, і вони разом рятуються від небезпеки. А Марія схиляється над мертвим тілом Андрія і співає йому колискову¹⁶.

Як видно з сюжету опери, П.Чайковський справді далеко відійшов від справжніх історичних подій та драматичних епізодів. Привертає увагу і велика кількість недоречностей у змісті опери, які просто кидалися у вічі освіченій людині. Критики

недарма нарікали, що, намагаючись створити оперу з історичним змістом, не можна було відверто ігнорувати достовірні відомості або відмінити їх за власним бажанням. Аналізуючи музичне рішення твору, критики зазначали, що П.Чайковський був дуже талановитим композитором, але він занадто захоплювався лірикою там, де треба було повністю віддатися драматизму твору. Опера «Мазепа» була явно написана поза простором і часом. Музика опери повністю була позбавлена українського колориту (за винятком використання мелодії гопака та пісні п'яного козака), костюми «народного натовпу» не відповідали не лише особливостям XVIII, але й навіть взірцям XIX ст., крім того, поза увагою постановників залишилися деякі спеціальні ремарки автора лібрето щодо історичних деталей на сцені. Навіть незважаючи на те, що київська публіка дала опері вищу оцінку, завдяки створенню українськими оперними співаками І.Тартаковим та М.Лубківською глибоких і проникливих образів українського гетьмана та Марії Кочубей, критики пророкували опері забуття.

Але, попри усі критичні зауваження та претензії щодо історизму змісту, опера не лише не забулася, але й продовжила своє існування на сцені. Зокрема відомо, що відродження її сценічного життя почалося 1900 р. на сцені Московської приватної опери, а у 1903 р. вона з'явилася в репертуарі Маріїнського театру. На київській сцені опера «Мазепа» ставилася 1901, 1905, 1913, 1922, 1925 та 1937 рр. У 1940 році опера йшла на сцені Харківського академічного театру опери та балету ім. М.В.Лисенка. Ескізи декорацій до цієї постановки були виконані відомим театральним художником, заслуженим діячем мистецтв УРСР В.Меллером. Взагалі в репертуарі радянських театрів опера існувала постійно і, як стверджували радянські мистецтвознавці, вважалася «одним з видатних творів російського музичного мистецтва»¹⁷. Пізніше опера увійшла до репертуару не лише російських чи українських, але й багатьох театрів світу. Зокрема, постановки опери здійснювалися в Маріїнському театрі опери та балету, Нижегородському державному академічному театрі опери та балету ім. О.С.Пушкіна, в «Метрополітен-опера» (США), на сцені «Ла Скала» (Італія), у нідерландському оперному театрі в Амстердамі та на інших театральних сценах світу.

Після довгої перерви на сцені українського національного академічного театру опери і балету ім. Т.Г.Шевченка прем'єра опери «Мазепа» відбулася у 1962 р. Постановку опери здійснили диригент К.Симеонов і режисер І.Манзій. Автором декорацій виступив відомий художник Ф.Нірод. Головні партії виконували народні артисти України Дмитро Гнатюк і Михайло Гришко (Мазепа), народні артистки України Лілія Лобанова (Марія) та Елеонора Томм (Любов Кочубей), В. Пазич (Кочубей), В.Грищук (Орлик). І вже вкотре опера, в якій П.Чайковський зосередив свою увагу на романтичному коханні Мазепа та Марії та на драмі родини Кочубеїв, довго не протрималася в репертуарі театру. Лише 1991 року нову інтерпретацію твору здійснили диригент В.Кожухар, режисер Д.Гнатюк та художник М.Левитська¹⁸. Остання прем'єра опери відбулася 29 та 31 жовтня 2004 р. У головних ролях були задіяні Р. Майборода та І.Пономаренко (Мазепа), Т.Штонда (Кочубей), Т.Пімінова (Любов Кочубей), О.Дика (Марія) та інші. Характеризуючи сучасне розуміння образу Мазепа постановниками опери, Д.Гнатюк зазначив: «Це справді великий герой. Якщо замислитися, його філософія близька до знаменитого гамлетівського «бути чи не бути». Адаже заради України він затіяв акцію, що розвивається не на його користь. Тому йому необхідні й особлива мужність і стійкість»¹⁹.

Водночас сценічна історія «Мазепа» П.Чайковського переконує, що своїм успіхом

опера повинна завдячувати лише імені свого автора та майстерності виконавців, бо з історичного боку вона давно втратила свою актуальність та будь-яку значимість, а з ідеологічного - твір, який відзеркалював погляди офіційної російської історіографії на події української історії і задовольняв імперські інтереси Російської держави, не може відповідати інтересам і потребам українського слухача. Це в жодному разі не може сприйматися як вимога політичної цензури для творів мистецтва, але варто пам'ятати про виховну роль мистецтва. Не обов'язково кликати на барикади чи на будівництво світлого майбутнього, але не варто додатково перекручувати і без того складні та неоднозначні події національної історії. Цим твором ми знову і знову відмовляємо Мазепі у праві на історичну правду. Так само, як відмовляли йому у цьому праві й автори французької опери, демонструючи можливість використання легендарно-

історичних сюжетів у творах мистецтва у політичних акціях.

Скоріше за все, твір, створений Марі де Гранваль, зайняв би своє порядкове місце у низці численних опер, автори яких експлуатували образ Мазепи без будь-якої поваги до його історичного прототипу та справжніх історичних подій, якби не влучний момент, під час якого вона створювалася. На початку 90-х рр. XIX ст. Росія та Франція здійснювали численні зовнішньополітичні кроки, спрямовані на зближення обох країн, яке згодом привело до підписання військової угоди між ними (1894). Як стверджує К.Кебузинська, «митці вітали посилення дружніх стосунків між Францією та Росією творами, в яких позитивний образ Росії нерідко утверджувався коштом дискредитації всього українського»²⁰. Отже, свідомо чи підсвідомо автори опери спричинилися до створення вкрай негативного образу бунтаря-чужинця і зрадника, який своїми діями загрожував стабільності Росії. Різноманітними психологічними та художніми засобами слухача майстерно підводили до думки, що все, що загрожує союзнику, тобто Росії, є ворожим і заслуговує на засудження.

Прем'єра опери Марі де Гранваль відбулася 23 квітня 1892 р. у Гран Театр Бордо. Лібрето твору написали Шарль Гранмужен та Жорж Арман, які послуговувалися у своїй праці текстом поеми О.Пушкіна, хоча їм були відомі й тексти поем Дж.Байрона та В.Гюго. Саме з твору останнього вони взяли епіграф для своєї опери. Враховуючи те джерело, яким скористалися автори, важко було б шукати й іншої трактовки образу українського гетьмана, ніж це зроблено в пушкінській «Полтаві». Цікаво, що попри прагнення авторів опери, на відміну від їхніх попередників, повернутися до історичного контексту історії гетьмана Мазепи, зміст опери насичений авторськими фантазіями. Вистава починається зі сцени, коли українські селяни знаходять Мазепу на загнаному коні. Згодом за підтримки козацького ватажка Кочубея та архимандрита Мазепу обирають гетьманом і пропонують очолити похід на Польщу. Повернувшись з того походу переможцем, Мазепа захоплюється Мотрею, донькою Кочубея, що не заважає йому шукати контактів зі шведським королем та готуватися до зради Петра І. Викриває гетьман молодий Іскра, закоханий у Мотрю. Мазепа змушений тікати. Позбавлений усіх своїх нагород і звань, проклятий Кочубеєм, він самотньо блукає степом і раптом натрапляє на Мотрю. Дівчина впізнає його, але останніми її словами перед смертю є слова прокляття. Забутий Богом і людьми, зневажений царем і проклятий церквою, Мазепа поринає у забуття²¹. Введення образу Мазепи в образі зрадника царя і народу було пов'язане не лише із залежністю авторів від російських історичних та літературних джерел. У тогочасній Франції, що шукала союзу із Росією, образ Мазепи, що прагнув позбутися «законної» влади російського царя заради права вільно володарювати в Україні, відверто асоціювався з образом Наполеона, який узурпував владу і забув про свій обов'язок перед французьким народом. Засудження Мазепи як заколотника мало

переконати російський уряд у засудженні французами республіканського радикалізму та «безбожництва», а також у надійності Франції як союзника²². Отже, хотіли автори опери чи ні, але твір виявився політично заангажованим, з чітким ідеологічним підтекстом. Зовнішній антураж, який супроводжував прем'єру опери, не залишав сумнів у тому, що твір був відверто використаний як політико-ідеологічна реклама зовнішньополітичних дій Росії та Франції, тому українські селяни не могли бути показані інакше, ніж покірливі діти, що готові коритися будь-якій владі, Мазепа - інакше, ніж трагічний персонаж, який у своїй погоні за владою зазнає поразки, Мотря, що уособлювала собою долю України, не могла не збожеволіти та померти біля ніг свого колишнього володаря, а нехтування нею свого дочірнього обов'язку мало вказувати на нездатність українців до самостійного політичного життя.

Десятилітній успіх опери на сценах французьких театрів мало чим посприяв знайомству французького суспільства з історією України. Не можна не погодитися з К.Кебузинською, що за цей час образ Мазепа став знаковим, проте функціонував він поза реальним політичним та історичним контекстом. З чим тільки не асоціювався цей образ: і з галопом на дикому коні, і з розпустою, і зі зрадою, і навіть із екзотикою східних країн (?!). Однак жоден твір літератури, живопису або музики не зображав Мазепу «національним героєм, який виборював незалежність для своєї батьківщини»²³. Це прокляття, що висіло над постаттю українського гетьмана, було страшніше за церковне.

Сприятлива ситуація для того, щоб спробувати змінити ситуацію на краще, склалася у першій чверті ХХ ст., коли в умовах політичного відродження української нації стало можливим привернути увагу до постаті гетьмана Мазепа як персонажа, що був гідний іншого амплуа, ніж «ловелас», «заколотник» та «зрадник».

В історії становлення національного українського театру початок ХХ ст. характеризувався як певна перехідна стадія, коли існувало багато невеликих провінційних труп, які мали досить строкатий репертуар. Майже у кожній такої трупи були свої «Тарас Бульба», «Майська ніч» та свій «Мазепа», авторами яких були горе-драмороби, які просували ці низькопробні твори на сцену. Однак з появою професійного театру, зокрема театру М.Садовського (1906-1920 рр.), публіка змогла побачити одну з кращих європейських трагедій - «Мазепу» Ю.Словацького у постановці найкращого українського театру.

Прем'єра «Мазепа» відбулася 19 листопада 1913 р. Ця романтична трагедія зі складною заплутаною інтригою, гарячими пристрастями, певною долею патетичності була дуже близька українському театрові тих часів. Ставив трагедію М.Садовський. За свідченнями театрознавців, він не захоплювався зовнішніми ефектами романтичної трагедії, а всю увагу звернув на зміст п'єси, на внутрішню дію, на переживання та думки дійових осіб, на їхні характери²⁴. Високої оцінки заслуговували не лише робота режисера, але й більшість акторських робіт. Легковажного і спритного пажу Мазепу грав Є.Захарчук; благородну, невинну, чарівну своєю молодістю Амелію, що стала жертвою складних непорозумінь, добре зіграла М.Малиш-Федорець; слабкого духом польського короля Казимира зіграв С.Паньковський; дуже переконливий образ слуги вдалося створити Т.Івлєву; старого базіку Хшонстку з яскравим гумором і польським колоритом чудово зіграв майстер комічних ролей І.Ковалевський. Найбільш драматичний і яскравий образ створив сам М.Садовський, зігравши Воеводу²⁵. Постановка «Мазепа» стала видатним явищем не лише у творчості цього театрального колективу, але й поставила український театр на один рівень з найкращими театрами Європи.

Трагедія Ю.Словацького «Мазепа» в постановці М.Садовського та декораціях І.Бурачека була дуже популярною. Протягом театрального сезону 1913-1914 рр. вона ставилася 9 разів. Наступного сезону у театрі відбулися серйозні зміни, пов'язані з тим, що з нього одразу пішло кілька акторів. М.Садовський був змушений запросити нових виконавців, серед яких був і молодий актор з Галичини - Лесь Курбас. Після вдалого дебюту актора в трупі театру М.Садовський запропонував Л.Курбасу роль Збігнева, сина Воеводи, в «Мазепі». Як актор глибокого, палкого і драматичного темпераменту Л.Курбас був в цій ролі неперевершеним.

Крім М.Садовського, постановку «Мазепа» Ю.Словацького у 1920 р. здійснив на сцені Першого державного театру УРСР ім.Т.Г.Шевченка К.Бережної. Але ця постановка цікавіша тим, що ескізи костюмів та макет декорацій для неї виконав уже згадуваний

майстер театральних декорацій В.Меллер.

Незважаючи на популярність твору Ю.Словацького та згаданих його постановок, ідеологи українського національного театру, і перш за все Л.Старицька-Черняхівська, відчували потребу у створенні власного, глибокого драматичного твору, в якому одне із провідних місць займав би Мазепа-гетьман, видатна людина та державний діяч, а не Мазепа - герой романтичних пригод. Не перекладаючи цю справу на плечі когось іншого, письменниця вирішила сама розібратися у цій складній та неординарній постаті. Вона прагнула створити такий образ Мазепи, який був би гідним того місця, яке займав гетьман в історії України. Для цього у неї були всі підстави, оскільки ще батько письменниці, М.Старицький, цікавився особою І.Мазепи і навіть мав намір написати п'єсу на зразок історичної хроніки його гетьманування. Однак до свого «Івана Мазепи» Л.Старицька-Черняхівська йшла досить довго і складно.

Перед початком роботи над образом І.Мазепи драматург докладно ознайомилася з текстами козацьких літописів, працями Д.Бантиш-Каменського, текстом думи гетьмана Мазепи та його листами до Мотрі Кочубей. У неї навіть були виписки із зарубіжних джерел і свідчень про гетьмана, залишені його сучасниками. Крім того, автор ознайомилася з тогочасною драматургією, серед якої були драма О.Шатковського «Мазепа» (1898), п'єси «Маруся Кочубей і Мазепа» О.Десятникова-Васильєва (1901), «Мазепа і Палій» О.Леднева (1904), «Мазепа» Л.Горського (1906), «Мазепа - гетьман малоросійський» Б.Бродозлова (1909), «Мазепа» Л.Манька (1911), «Мазепа» К.Карпатського (1912), «Мазепа» О.Сагайдачного (1918), «Мазепа» П.Кононенка (1919) та іншими. Як свідчать матеріали особистого архіву Л.Старицької-Черняхівської, виношуючи ідею написання драми, вона склала первинний план твору, але в ході роботи над текстом він постійно корегувався і змінювався. Основні складові частини (картини) майбутнього твору уточнювалися, доповнювалися та поглиблювалися²⁶.

Очевидно, перший варіант драми був вже опробований у 1913 році. Як свідчить тогочасна преса, на той момент на гастролі в Молдову приїхала театральна трупа Лева Сабініна. В репертуарі трупи були два твори Л.Старицької-Черняхівської - драми «Мазепа» та «Гетьман Дорошенко». Обидві вистави у постановці цієї трупи мали незвичайний успіх. Критики пояснювали це тим, що серед місцевого населення ще на початку ХХ ст. зберігалися численні легенди та перекази про найвідважнішого козацького ватажка Мазепу, чиє життя після поразки під Полтавою закінчилося саме у с. Варниці неподалік від міста Ясси. Недарма молдавська та румунська преса багато і позитивно писала про обидві вистави.

У 1920 р. Л.Старицька-Черняхівська знову повернулася до роботи над черговим варіантом тексту драми. Суттєво допомогла цій праці підготовка письменницею матеріалів до невеличкої книжки «Гетьман Мазепа в історії та літературі», що вийшла друком у Львові (1924). Згідно з відомостями книжкової палати у Харкові, драма «Іван Мазепа» була остаточно доопрацьована автором і видана 1926 р. у видавництві «Книгоспілка». Достеменно не відомо, з яких причин, але весь тираж було знищено, за виключенням кількох примірників²⁷. Подальша історія праці письменниці над твором обернулася для неї справжньою трагедією. З листа Л.Старицької-Черняхівської від 2 лютого 1929 р. до одного з радянських високопосадовців, якого вона називає інтелігентною людиною, «що стояла на чолі однієї з важливіших справ українського народу - справи українського мистецтва»²⁸, стає відомим, що Людмила Михайлівна довгий час не бажала доопрацьовувати свій твір. Зрештою написавши його і пройшовши кілька цензурних комісій, після яких начебто твір мав бути опублікованим, вона стигнула з мовчазним небажанням дати «зелене світло» цій драмі з боку «керівних органів». Обурена цим, вона наважилася відверто висловитися. В кожному рядку її листа відчувається біль та глибоке розуміння тієї безвихідної ситуації, що склалася в українському мистецтві, і де доля драми «Іван Мазепа» - це лише лакмусовий папірець, що свідчив про початок страшного процесу в суспільстві загалом: «... «Мазепа», пішов навмируще. Ну і хай! Та справа не в цьому. ... Мистецтво маєм - се б то народне мистецтво. А що бачимо? Який занепад по всіх галузях мистецтва! Звичайно, як каже прислів'я, поет мовчить, коли гармати мовлять. Часи війни, революцій не сприяють мистецтву. Але погляньте - постав спокій і як зростають театр, література на Москві. П'єси, театри, романи, журнали. То Москва кохається в своєму мистецтві і підтримує його діячів. А у нас? Ні театру, ні п'єс. Живляться лише перекладеними речами, топають в хвості за

Москвою, бо своїх авторів нема, себто немає їхніх дозволених на вистави п'єс? Через що? Як погодити цю нашу жалогідну дійсність з принципами, яким віримо, хочемо вірити, не можемо не вірити. Нешасного Мазепу тричі приводять до присяги, та чи то не вірять... Царський московський уряд дозволив мені...мого Дорошенка, а свій український не може дозволити Мазепи. Не треба. Дайте спокій всім: «присноблаженним рецензентам», премудрим профессорам, подеріть рукопис і шпурніть його в ту прірву, куди вже посунуло все українське мистецтво»²⁹. Драма «Іван Мазепа» так і не була надрукована, а тим більше поставлена на українській сцені за радянських часів. Лише завдяки уцілілим примірникам одного з перших варіантів твору та ентузіазму українських емігрантів драму було видано 1959 року у Нью-Йорку. Там же деякі аматорські театральні колективи спробували її поставити³⁰.

Твір, створений Л.Старицькою-Черняхівською, засвідчив, що автор щиро прагнула розібратися у складності та неоднозначності свого головного героя. Спочатку їй явно не вистачало глибини розуміння як самої постаті І.Мазепи, так і тогочасних історичних обставин, котрі мали величезний вплив на подальшу долю України. В перших варіантах тексту вона приписувала гетьману деякі лихі вчинки, хоч він не мав до них жодного відношення, так само, як не був причетний до зрадницьких задумів проти народу України. В остаточному варіанті драми образ Мазепи був уже виведений як образ національного героя, що усім своїм поступом утілював ідею державності, незалежності рідного краю. Він постав як велетень-патріот, інтелектуальний державотворець, тонкий політик, дипломат, але водночас звичайна людина. Величний образ Мазепи в творі був виписаний не пунктирно, а повновагово, психологічно умотивовано і довершено. Весь шлях гетьмана в драмі - важкий, подвижницький і, напевне, зовсім непосильний звичайній людині. Не було в нього завзяття П.Дорошенка, безмірної витривалості П.Орлика, самовідданості І.Сірка, але була своя далекоглядна політика щодо України як вільної держави серед інших держав Європи³¹.

Крім образу гетьмана, якого Л.Старицька-Черняхівська намагалася показати з різних художніх площин - в діях, суперечках, побутових обставинах і на військових парадах з полковництвом, у драмі були представлені інтелектуально багатий Андрій Войнаровський, щедра душею Мотрона Кочубей, сміливий та відважний полковник Семен Палій, стриманий генеральний писар Пилип Орлик, хитрий і підступний Петро І, дещо нерішучий Карл XII, мудрий дидакал колегиї отець Аврам та багато інших. Існують відомості, що В.Авраменко - відомий громадський діяч та видатний хореограф, мав намір у США перевести цю історичну драму в кінематографічну площину. Проблематика сценарію «Івана Мазепи» повинна була залишитися такою ж, яку задумувала для свого твору Л.Старицька-Черняхівська, тобто «людина та соціальне оточення, залежність індивідуальності від численних суспільних обставин буття». На жаль, цей проект залишився не реалізованим.

Після фактичної заборони на твір Л.Старицької-Черняхівської, за радянських часів в Україні (УРСР) більше не було спроб ані відродити постановки вже відомих п'єс, ані поставити нові, особливо ті, де особа Мазепи була подана як постать державного діяча, провідника української нації. Лише під час Другої світової війни в окупованому Львові була здійснена інсценізація першої частини твору Б.Лепкого «Мазепа» - «Мотря». Роль Мотрі з успіхом виконала відома українська актриса Леся Кривицька, а сама постановка стала справжнім «бальзамом на зранену українську душу»³².

Подальші спроби відродити образ Мазепи на театральній сцені здійснювалися вже за кордоном, зусиллями української діаспори. Так, 29 травня 1949 р. у рамках фестивалю «Гомін України» у Карнегі Холл у Нью-Йорку Метрополітальним Комітетом Ліги Української Молоді Північної Америки була здійснена інсценізація на тему «Велика ідея»³³. Сценарій для цієї театралізованої вистави був написаний на основі трилогії Богдана Лепкого «Мазепа». Головна ідея твору була втілена в словах одного з персонажів - старого козака, який випадково завітав до гетьманського палацу у Батурині. Звертаючись до гетьмана, він каже: «Не бійся, гетьмане, зміни. Бійся, щоб не змінив її. ...Ідеї. Будь вірним їй до сконання, умри за неї. Вона твоя пані. Вона - одна. Без неї життя - судно без дна»³⁴. Збентежений словами старого діда, при підтримці свого найближчого оточення, І.Мазепа присягається стати до зброї і боронити права та вольності України, аби «весь край наш рідний з військом преславним запорозьким ні під царем, ні під королем, ні під ханом, ні під жадним ворогом нашим не загинули, лиш

осталися вольними і незалежними однині і до віку віков»³⁵.

Ця невелика театральна вистава мала велике виховне значення для української молоді, що народилася поза межами України, і єдине, що зв'язувало її з батьківщиною, - це історична пам'ять. Образ І.Мазепи в даному випадку якнайкраще уособлював для них Україну та боротьбу поколінь відданих патріотів за її незалежність.

Інша постановка, здійснена Б.Паздрієм і присвячена, як зазначалося в її афіші, «250-літтю Визвольного чину гетьмана І.Мазепи», була представлена публіці 1959 р. Вистава називалася «Гетьман Іван Мазепа: три картини з життя Великого гетьмана». Докладніших відомостей про цю постановку розшукати не вдалося, але якщо виходити з її назви, то основою інсценізації міг бути як текст драми Л.Старицької-Черняхівської, так і пенталогія Б.Лепкого. В будь-якому випадку це був другий випадок, коли на американському континенті Мазепа постав в образі українського державника, а не в образі дивної істоти сумнівної етнічної приналежності та лихого вдачі.

Останнім твором, який претендував на постановку на театральній сцені, була історична драма «Розп'ятий Мазепа», написана митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком) протягом 19-29 травня 1960 р. На жаль, до сьогодні ця драма так і не дочекалася свого режисера, хоча її зміст вартий того. Події твору розгортаються у фортечному місті Очаків, куди прибули козаки на чолі з гетьманом Мазепою та шведські війська на чолі з Карлом XII. За сюжетом, І.Мазепа тяжкохворий, він поспішає провести останні наради, дати останні розпорядження, але запорожці та старшина вирішують влаштувати йому «судний день». Гетьман з гідністю та розумінням вислуховує усі звинувачення на свою адресу і гірко підсумовує:

*Коли ти виконав завдання,
То ти - герой, навіки славен,
А ні, - то йдеш на розтинання,
У світі звичай цей - із давен...³⁶*

Наприкінці драми гетьман помирає, але його прибічники в особі П.Орлика присягають довершити розпочату справу і вибороти волю Україні, скільки б часу та сил не довелося на це витратити.

Протягом наступних понад 30 років до образу І.Мазепи більше не зверталися ані в Україні, ані в діаспорі. Лише після набуття Україною незалежності, цей образ бунтівного гетьмана та провідника ідеї національної свободи повернувся у мистецтво, у тому числі й у театральне.

Уже на початку 90-х рр. ХХ ст. Львівський театр ім. М.Заньковецької здійснив постановку інсценізацій за мотивами повістей Б.Лепкого «Мотря» та «Не вбивай!» з його пенталогії «Мазепа». Автором інсценізації був Б.Антків, а режисером-постановником - народний артист України Ф.Стригун. Обидві вистави нерозривно пов'язані одна з одною. Український глядач вперше отримав можливість побачити на сцені образ Мазепи, сповнений трагізму. Це була людина, що опинилася перед важким вибором між «тихим життям» на схилі років та небезпечною справою визволення свого народу. За творчим задумом авторів обох постановок, лише у світлі основної ідеї вистави «Не вбивай!»: «Не вбивай волі України і не зраджуй їй!», розуміється справжній зміст вистави «Мотря» - це пошук гетьманом рідної душі, яка, подібно йому, прагнула прислужитися Україні і готова була покласти на це своє життя.

Вистави театру ім. М.Заньковецької, які з успіхом пройшли в Києві у 1992 році, яскраво продемонстрували можливості поєднання якісного літературного матеріалу, майстерності виконання, актуальності тематики та сили виховного впливу подібних творів. Роль Мазепи у виставі «Не вбивай!» виконав Ф.Стригун, роль Мотрі однаково вдало зіграли І.Шиваківська та О.Шумейко, роль Кочубея дуже переконливо виконав Б.Мірус, а роль Любові Хведорівни -Т.Литвиненко. Обидві частини твору Б.Лепкого у постановці львівського театру були записані на плівку і тепер зберігаються у фондах фонотеки Держтелерадіо України³⁷. На сьогодні це єдина драматична постановка українського театру, в якій Мазепа фігурував як реальний історичний персонаж. На жаль, при достатній кількості достойних драматичних творів українських авторів вони залишаються поза увагою сучасних театральних режисерів, що, на наш погляд, суттєво збіднює український театр і відвертає від нього глядача.

Отже, розглянувши наявні матеріали з історії українського театру, біографії відомих мистців, відомості про окремі постановки та твори, можна стверджувати, що образу Мазепи, як персонажа музичних та драматичних театральних (або театралізованих) вистав, пощастило ще менше, ніж образу, втіленому поетами та художниками. Мало того, що за всю історію свого існування на сцені образ безліч разів втрачав як історичне, так і літературне обличчя, він потерпав від перетворення то на татарського хана, то на американського першопроходця, зазнав стільки проклять, скільки не виголосила йому церква, але йому так і не вдалося бути визнаним в образі найвищого достойника України, її визначного державного діяча в незалежній і вільній Україні.

Зрозуміло, що той, хто програв, має нести тягар поразки все життя. Але ж мета, яку поставив перед собою гетьман І.Мазепа, була дуже висока, а шлях її досягнення надзвичайно важкий і непевний. За таких умов дії гетьмана варті лише поваги. Як варті позбавлення від «вічного прокляття» невизнання і його образ. Український слухач і глядач мають право бачити на театральній сцені справжнього історичного Мазепу - людину європейської освіти, справжнього державного діяча, політика, людину мужню і сильною духом.

Джерела та література:

1. «Мазепа» г.Чайковскаго // Киевская старина. - 1886. - Т.ХVI. - С.759; Велика ідея // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видавання Українського народного союзу, 1959. - С. 69-76; Сидорук І. Мазепа в чужій літературі // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видавання Українського народного союзу, 1959. - С. 77-87; Сидорук І. Постає Мазепа у світовій літературі та в поезії Яра Славутича ((Визвольний шлях. - 1960. - № 12. - С. 600-608; 1978. - № 5. - С. 733-741; Babinski H. The Mazeppa Legend in European Romanticism. - New-York-London.: Columbia university press, 1974; Mouilleseaux J.P. Mazeppa: [exposition], Musee des beaux-art de Rouen, 19 mai - 30 juin 1978: catalogue. - Rouen: Le Musee, 1978. - 36 p.; Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькій мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії ((Визвольний шлях. - 1987. - № 12. - С. 1376-1384; 1988. - № 1. - С. 68-86., № 2. - С. 210-225; Господин А. Мазепа у світовій літературі. - Вінніпег, 1987. - С. 34; Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - С. 40-41.; Marest N. Les representations de Mazeppa dans les arts du XIX siecle [Texte imprime]; Le Perray-en-Yvelines: N.Marest, 1993. - 203 p.; Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 149-155; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. - К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. - С. 247; Мазепинство - актуальність історії. Мозаїка рефлексій до перегляду фільму «Молитва за гетьмана Мазепу» // Вісник НТШ. - Число 29. - 2003. - С. 34-35; Кебузинська К. «Мазерра» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004; Ковалевська О. Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) - Вип. 4. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - С. 438-448.
2. Marest N. Les representations de Mazeppa dans les arts du XIX siecle [Texte imprime]; Le Perray-en-Yvelines: N.Marest, 1993. - 203 p.
3. Мелодрама вперше була поставлена на сцені «Естлієвого Амфітеатру» у 1833 р. // Рудницький Л. Вказ. праця. - С. 150.
4. Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 151.
5. Кебузинська К. «Мазерра» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004. - С. 250.
6. Рудницький Л. Мазепа на американській сцені // Всесвіт. - 1994. - № 9. - С. 153.
7. Там само. - С.154.
8. Там само.
9. К.Кебузинська стверджує, що опера була написана 1875 року, а її прем'єра відбулася 1 травня 1900 р. у Варшавській опері. До цього з'явилися відомості, що опера була написана 1867 р.
10. Як стверджує Р.Савицький, протягом свого життя Ф.Ліст фактично написав шість творів, присвячених Мазепі: перший етюд для фортеп'яно 1827 р.; Трансцендентальний етюд ч.4 «Мазепа» 1838 р., (присвячений В.Гюго); Трансцендентальний етюд ч.4 «Мазепа» 1840 р. (змінена версія твору 1838 р.); Симфонічна поема «Мазепа» 1851 р.; «Мазепа» для двох фортеп'яно 1855 р. та для фортеп'яно на чотири руки 1874 р. (Див.: Савицький Р. Натхненні образом Мазепи // Музика. - 1993. - № 1. - С. 27).
11. Кебузинська К. «Мазерра» Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. - Т. 1. - К.: Критика, 2004. - С. 252.

12. Савицький Р. Натхненні образом Мазепи // Музика. - 1993. - № 1. - С. 26.
13. Сокальський Петро Петрович - український композитор, музичний критик, фольклорист і громадський діяч. Написав кілька опер, які разом з творами М.Лисенка, були першими взірцями українського оперного мистецтва. Опера «Мазепа», або «Мотря», писалася на основі поеми О.Пушкіна, але так і не була закінчена. // Музыкальная энциклопедия. - Т.5. - М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1981. - С. 173-174.
14. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 403.
15. «Мазепа» Г.Чайковскаго // Киевская старина. - 1886. - Т. XVI. - С. 759.
16. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. - Л-д, 1964. - С. 404-405.
17. Там само. - С. 405.
18. Мазепа. П.Чайковський / Передмова В.Туркевича. - К.: Видання Національної опери України, 2004. - С. 12-13.
19. Театрально-концертний Київ. - 2004. - № 5.
20. Кебузинська К. Вказ. праця. - С. 246.
21. Там само. - С. 255.
22. Там само. - С. 258.
23. Там само. - С. 281.
24. Василько В. Микола Садовський та його театр. - К. 1962. - С. 81.
25. Там само. - С. 143-146.
26. Рукопис Старицької-Черняхівської. Записник з діловими записами та планом «Мазепи». - Архів Музею видатних діячів української культури та мистецтва М.Старицького, Л.Українки та М.Лисенка. - КН - 10640. - РД. - 248.
27. Барабан Л.І. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. - Вінниця.: «Велес», 2003.
28. ІР НБУВ. - Ф.209. - Спр. № 88. - Лист Л.Старицької-Черняхівської до невідомого від 2.02.1929. - Арк. 1.
29. Там само. - Арк. 2.
30. Старицька-Черняхівська Л. Іван Мазепа. - Нью-Йорк.: Говерла, 1959. - 115 с.
31. Там само. - С. 80.
32. Горак Р. Не вбивай! Образ Івана Мазепи у виставах Львівського театру ім. М.Заньковецької / Культура і життя. - 1992. - 4 липня. - С. 4.
33. Велика ідея // Календар свободи на мазепинський рік 1959. - Нью-Йорк.: Видання Українського народного союзу, 1959. - С. 69-76.
34. Там само. - С. 73.
35. Там само. - С. 74.
36. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. - К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2003. - С. 247.
37. Принагідно дякую за цю інформацію відомому театрознавцю пані Новоселицькій Ніні Миронівні.

Вікторія Каюн

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НЕПРИВЛІЙОВАНИХ СТАНІВ ПОЛТАВЩИНИ І ЧЕРНІГВЩИНИ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Розпад колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва і утвердження приватної власності на землю викликали підвищений інтерес громадськості до вітчизняного досвіду функціонування індивідуального (фермерського) господарства в роки столипінської аграрної реформи. При цьому амплітуда коливання в оцінках столипінщини досить широка: від категоричного заперечення прогресивного значення реформ 1906-1916 рр.¹ до всіякого їх возвеличення, яке інколи межує з фетишизацією образу колишнього прем'єр-міністра Росії.² Як не дивно, але апологети Петра Столипіна знайшлися не лише в Росії, але і в Україні, про що свідчать, зокрема, останні публікації наукових співробітників Інституту історії НАН України Володимира Молчанова³ та Олександра Машкіна.⁴ Беручи до уваги вищесказане, автор ставить за мету з'ясувати життєвий рівень основної маси мешканців Полтавської і Чернігівської губерній у 1906-1916 рр. Цей регіон, що тривалий час існував як специфічна

територіально-адміністративна одиниця Російської імперії, відома в літературі під назвою «Гетьманщина» або «Малоросія», мав певні особливості соціально-економічного характеру. Тут, наприклад, аж до відомих потрясінь 1917 р. існувала соціальна група населення, якої не було в жодній іншій губернії України, так звані «малоросійські козаки». На Полтавщині вони склали понад третину всіх мешканців краю. Відомо, що після ліквідації автономії України наприкінці XVIII ст. офіційна імперська пропаганда обіцяла підвищення рівня життя наших предків. З цієї точки зору видається цікавим визначити ступінь добробуту населення Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи, розрекламованої свого часу царськими чиновниками. Невже й на Лівобережній Україні люди «щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов царату»⁵, як про це пише згаданий вже пан Машкін щодо мешканців Київської, Волинської і Подільської губерній? Почнемо із структури населення. Згідно з опублікованими у 1871 р. офіційними даними, на Полтавщині мешкало 2 002 118 осіб, а на Чернігівщині - 1 560 378 осіб. Разом - 3 562 496 осіб. Сільське населення становило у першій з названих губерній 1 771 274 особи (88,5%), тоді як у другій - 1 259 924 особи (80,8%). Сільські мешканці, що перебували у віданні міністерства державних маєтностей, склали на Полтавщині основну масу населення (59,2%), тоді як колишні поміщицькі селяни - 40,7%; колоністи - 0,1 %. На Чернігівщині склад сільських станів був дещо строкатішим, але й тут категорія дрібних товаровиробників, які перебували в адміністративному віданні міністерства державних маєтностей, була визначальною: 696 720 осіб, або 55,3 %. Друге місце у цьому списку посідали колишні поміщицькі селяни - 559 464 особи (44,4%). Ще 71 810 осіб (5,7%) класифікувались як колоністи, а 334 539 осіб (26,5%) належали до розряду «селян інших категорій».⁶ Українські козаки були підпорядковані міністерству державних маєтностей ще на початку XIX ст., а особливості їх правового становища полягали у тому, що вони завжди були особисто вільними і могли купувати і продавати свою землю на власний розсуд, але лише особам свого стану. За переписом 1837 р. їх нараховувалось 553 691 особа чоловічої статі або близько 1,2 млн. чоловіків і жінок⁷. На початку XX ст. тільки в Полтавській губернії земські статистики нараховували 1 153 398 козаків, що становило 37,9 % усіх мешканців краю. Колишні поміщицькі селяни було 895 998 осіб (29,5%) . Третє місце у цьому списку посідали так звані казенні селяни - 306 244 особи (10,1%). Дості численну групу становили відпускні й запасні нижні чини 277 757 осіб (9,1%). Міщан і цехових робітників було менше - 215 707 осіб (7,1%), а дворян - 44 121 (1,4%). Із розрахунку на сто осіб населення козаків у Чернігівській губернії було 25,2 особи, тоді як у Полтавській - на 12,7 більше. Державних і казенних селян відповідно: 14,8 і 13,0 осіб; колишніх поміщицьких селян - 34,8 і 29,5; міщан - 13,2 і 7,1 особи.⁸ Загалом на 1000 осіб населення у Полтавській губернії на рубежі XIX і XX ст. сільським господарством займалося 816 осіб (81,6%), а в Чернігівській - 789 осіб (78,9%).⁹ Таким чином, аналіз життєвого рівня мешканців села загалом дає типову картину щодо рівня добробуту населення колишньої Гетьманщини.

Найважливішим показником умов життєдіяльності селян був розмір їх землеволодіння. Відомий український історик-аграрник Микола Лещенко свого часу підрахував, що бездефіцитний бюджет селянського господарства в конкретних соціально-економічних умовах кінця XIX - початку XX ст. міг бути на Полтавщині при умові наявності не менше 6 дес. землі, а на Чернігівщині - 7 дес.¹⁰ Його розрахунки не викликали принципових заперечень наукової громадськості, адже були включені до такої узагальнюючої праці, як багатотомна «Історія України».¹¹ Що ж відбулося в українському селі протягом 1906 - 1916 рр. з точки зору селянського землеволодіння? Візьмемо для прикладу Полтавщину, по якій земські статистики зібрали найповніші свідчення. Перепис 1900 р. зафіксував 402 093 селянських господарств, з яких 239 979 (59,7%) у своєму розпорядженні мали менше 6 дес. на дворі.¹² Через 16 років, з яких 10 років були періодом аграрних реформ, питома вага цієї категорії селян майже не змінилась.

З 386 489 господарств 223 241, або 57,7 %, у 1916 р. мали наділи, розмір яких не перевищував 6 дес. на дворі.¹³ І це при тому, що у 1906-1916 роках з Полтавщини емігрувало близько 30 тис. родин малоземельних і безземельних селян.¹⁴ Мало чим відрізнялась у цьому відношенні й ситуація у сусідній Чернігівській губернії, звідки за той же відрізок часу виїхало близько 20 тис. переселенських сімей. Загальний висновок очевидний: за роки столипінської реформи на території двох вищезгаданих

губерній питома вага селянських родин з недостатньою кількістю землі на краще не змінилася. Ринок землі для основної маси непривілейованих станів виявився недоступним через високі ціни. Якщо за 39 років (1863-1902) ціна однієї десятини землі на Полтавщині зросла на 662,0%, то лише за 13 років (1902-1915) - на 276,2% (з 139 крб. до 384 крб.). На Чернігівщині за ті ж 39 років ріст цін на землю становив 488,8%, а за 13 років - 214,7% (з 88 крб. до 189 крб.).¹⁵ Багатьом селянам не вистачало коштів навіть на оформлення документів, не кажучи вже про гроші, які слід було заплатити тому чи іншому землевласнику. Так, при купівлі 1 дес. за 150 крб. у 1905 році передбачалися такі витрати: 80 коп. на актовий папір; 6 крб. - нотаріальний збір; 7 крб. - канцелярський збір старшого нотаріуса; 60 коп. - марка на витяг із володільного запису; 25 коп. - засвідчення цього витягу; 5 крб. - оплата молодшому нотаріусу; 2 крб. - довіреність на затвердження паперів у старшого нотаріуса; 1 крб. - оплата свідків; 1 крб. коштував витяг з актової книги; 60 коп. - марка на заяву старшому нотаріусу; 60 коп. - марка на посвідчення з волосного правління і, нарешті, 10 крб. слід було віддати повіреному за підтвердження купівельного акта. Разом виходить 34 крб. 80 коп. Цікаво, що при купівлі 1/4 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 крб. 35 коп. при вартості купленої землі у 40-45 крб.¹⁶

Про купівлю мешканцями села землі з допомогою Селянського банку істориками написано немало ґрунтовних досліджень, проте автори переважної більшості публікацій свідомо чи ні обходять факт заборони у 1911 р. видавати позики під заставу тим, хто мав менше 6 дес. землі.¹⁷ Отож бідноті годі було й думати про те, щоб скористатися послугами цього банку для розширення свого землеволодіння.

Якщо близько двох третин полтавських і чернігівських селян не могли одержати із свого господарства достатніх засобів до існування, то єдино можливим виходом із такого становища могли бути сторонні заробітки. Що ж могли одержати тогочасні наймити?

Таблиця 1

**Поденна плата дорослому чоловікові
на Полтавщині при умові його харчування***

Пори року	У середньому за:		Ріст у процентах, %
	1904-1908 рр.	1909-1913 рр.	
Зимною	0,29	0,33	13,8
Весною	0,37	0,43	16,2
Під час сінокоосу	0,54	0,65	20,4
Під час жнив	0,84	1,02	21,4
Під час обмолоту	0,54	0,68	25,9
Середня	0,52	0,62	19,2

З табл. 1 видно, що поденна зарплата дорослого чоловіка була на Полтавщині мізерною як до реформи, так і в ході її активної реалізації, адже 52 чи 62 коп. для середньої селянської родини з шести осіб було надто мало, щоб говорити про задоволення її потреб. Не зайвим, очевидно, було б нагадати у цьому контексті про платню високопоставленим царським чиновникам, окремі з яких одержували по 80 тис. крб. на рік, або 232 крб. у день.¹⁸ Про купівельну спроможність тогочасних грошей свідчать, зокрема, роздрібні ціни, які мали тенденцію до постійного зростання. Як видно з табл. 2, ціни на товари першої необхідності за роки столипінської реформи у м. Києві зросли більш як у 1,5 разу. Немає сумніву, що і на Лівобережжі мав місце подібний ріст споживчих цін. У вересні 1913 р., коли ціни були максимально низькими, один фунт* * яловичини у Полтаві коштував 13 коп., свинини - 14 коп., сала - 24 коп., десяток яєць - 23 коп.¹⁹ На харчі, звичайно, денного заробітку селянину б вистачило, при умові:

а) відсутності численних податків;

б) наявності відповідної кількості робочих місць і можливості, таким чином, одержати необхідні кошти.

* Джерело: *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г.* - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1915. - С. 88.

* * Один фунт = 0,4095 кг (прим. автора)

Щодо податків, то вони були казенні, земські і мирські.²⁰ Були ще й обов'язкові страхові платежі. Все це разом взяте зменшувало бюджет непривілейованих станів українського села на 20-30%. Пошуки сторонніх заробітків були для селян як економічною, так і певною морально-етичною проблемою. «Є хліб, селянин вважає себе заможним і не йде на заробітки,- писав у своїх спогадах чернігівський земський лікар Олександр Смаковський. - Якщо ми подивимось на звичайне меню селянського столу, то побачимо, що хліб і хлібопродукти відіграють у ньому вирішальне значення. Далі йдуть овочі. Молоко, сир - рідкісні страви навіть для заможних селян; масло, яйця і птиця ідуть, головним чином, на продаж.»²¹ У відомому творі українського класика Михайла Коцюбинського «Fata Morgana», написаному у 1910 р., змальована сумна картина злиденного життя заробітчан: «Ідуть та йдуть, - читаємо у цьому

Таблиця 2

Ціни на продукти харчування у Києві*

№ п/п	Назва товару (в пудах* *)	Ціна, коп.		Ріст у процентах, %
		1904 р.	1913 р.	
1	Борошно житнє	80	135	168,7
2	Борошно пшеничне	150	175	116,6
3	Борошно гречане	130	200	153,8
4	Картопля	145	220	151,7
5	Крупа гречана	110	180	163,6
6	Пшоно	85	135	158,8
7	Сіль	40	50	125,0
8	Яйця (10 шт.)	90	185	205,5
9	Молоко (відро)	100	120	120,0
10	Масло коров'яче	1600	2200	137,3
11	Олія	450	500	111,1
12	Сало (пуд)	600	1100	183,3
13	Курка	35	80	228,6
14	Гуска	70	150	214,3
15	Яловичина	420	720	171,4
16	Свинина	400	760	190,0
17	Цукор	430	440	102,3
18	Мило	320	440	137,5
19	Керосин	124	174	140,3
	Середній показник	-	-	156,8

творі. - Десь у Таврію або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й ... А що ж робитиме один із другим на своїй латочці?».²² Щороку Полтавщина і Чернігівщина давали по 150-200 тис. таких заробітчан.²³ Та з кожним роком знаходити роботу навіть у південних регіонах було все важче. За підрахунками деяких дослідників, на початку ХХ ст. серед сільського населення України 11,3 млн. осіб не могли одержати від свого господарства достатніх засобів до існування. Перше місце у цьому списку посідала Полтавська губернія - 1,8 млн., тоді як на Чернігівщині таких було 1,3 млн. осіб.²⁴ Немало селян під тиском безпросвітних злиднів і відсутності перспективи поліпшити своє економічне становище приймали рішення про переселення на казенні землі Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану або в інші регіони Російської імперії. «Якби тільки хто пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був, - говорив селянин Костянтиноградського повіту полтавським земцям щодо свого бажання переселитися на Амур, - нехай хоч у наймах, але там, тому що тут і в найми ніхто не бере. Без користі для себе працюєш - руки опускаються, як подумаєш, що

* Джерело: *Вестник финансов, промышленности и торговли.* - 1916.- №3.- С.91.

Проценти вираховані автором.

* * Один пуд = 16,38 кг (прим. автора)

на Амурі міг би бути. Коли б не родина, то ніщо б не утримало. Коли б хто допомогу надав, тому б душу продати готовий. Кажуть там холодно, а я скажу - нам холодніше; худобу потрібно годувати вдома 6 місяців, а я скажу, що нехай і всі 12, та тільки було б чим годувати; тут і одну корову неможливо прогодувати. Орендні ціни настільки виросли, що не користь від землі одержуєш, а збитки. Виходить, що платиш поміщику за піт, який на його землі проливаєш».²⁵ Про рівень добробуту населення чи не найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень життя населення Російської імперії, опублікованій десять років тому в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор Стівен Хок визначив середню тривалість життя селян Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. у 33 роки.²⁶ У роки столипінської аграрної реформи суттєвих змін у цьому плані не відбулося. Якщо порівняти кількість померлих до столипінської реформи і під час її проведення, то виявиться, що на Полтавщині смертність в абсолютних величинах зменшилась на 3,6%, на Чернігівщині - на 8,0%.²⁷ Певний вплив на тривалість життя людей мало поліпшення на початку XX ст. медичного обслуговування населення, проте з реформами Петра Столипіна пов'язувати це явище немає жодних підстав. До того ж слід брати до уваги виселення з території цих двох губерній сотень тисяч мешканців села, що, безумовно, вплинуло на зменшення загального числа померлих у 1909-1913 рр. Враховуючи смертність переселенців (у дорозі і на новому місці), яка становила близько 10 %²⁸, реальна кількість померлих буде, звичайно, вищою. Цікаво було б порівняти рівень споживання хлібопродуктів і картоплі мешканців Російської імперії з тогочасними європейськими країнами. Якщо громадяни Росії в середньому споживали за рік 16 пудів вищезгаданих продуктів²⁹, то датчани - 57,0; болгари - 33,7; французи - 33,6; шведи - 31,3; румуни - 30,0; німці - 27,8; англійці - 26,4 пуда і т.д. Російський економіст Григорій Крестовников після ознайомлення на початку XX ст. з цією статистикою рекомендував тогочасному міністру фінансів якнайшвидше припинити експорт хліба, адже «вивіз здійснюється не через наявність надлишків хліба, а внаслідок бідності і обмеження власного споживання».³⁰

Таким чином, з вищесказаного висновок буде однозначним: життєвий рівень широких мас трудового селянства, що складало, як говорилося вище, на початку XX ст. основну масу мешканців Полтавської та Чернігівської губерній, був надзвичайно низьким. Йому було далеко не лише до розвинутих західноєвропейських країн, а й до тих, які до індустріально-аграрних країн не належали. Навіть Полтавщина, що здавна славилася своїми родючими землями і розкішними садами, була на початку XX ст. краєм масових злиднів і безпросвітної нужди. Коли б переважній більшості полтавських селян жилося добре, навряд чи брали б вони участь у масових заворушеннях 1902 р., повстаннях 1905-1907 рр. та революції 1917-1920 рр. Дана замітка не вичерпує, звичайно, проблеми життєвого рівня громадян Російської імперії на рубежі XIX - XX ст. Слід продовжити дослідницьку роботу по з'ясуванню усіх аспектів цієї багатогранної проблематики, включаючи ретроспективу життєвого рівня селянства усіх губерній України, рівня добробуту інших верств населення, у тому числі робітників, кустарів, торговців, державних службовців та дворянства.

Джерела та література:

1. Зырянов П.Н. Столыпин без легенд. - М.: Знание, 1991. - С. 21; Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. - М.: Политиздат, 1991. - С. 89; та інші.
2. Казарезов В.В. О Петре Аркадиевиче Столыпине. - М.: Агропромиздат, 1991. - С. 33; Тюковкин В. Деревенский прорыв // Былое. - 1992. - № 3. - С. 4; та інші.
3. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К.: Ін-т історії України, 2005. - С. 176.
4. Машкін О. «Буде хліб - буде і пісня!»// Історія України. - 2006. - № 37. - С. 8-9.
5. Машкін О. Назв. праця. - С. 8.
6. Статистический временник Российской империи. Серия 2. Вып. 1. - СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1871. - С. 84-85.
7. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837-1887. Часть 2: Попечительство. Поземельное устройство. - СПб.: Тип. М-ва госуд. имуществ, 1888. - С. 18.
8. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г. - Полтава: Тип. Дохмана, 1901. - С. 215.
9. Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов

Росии.- Киев: Тип. ген. Бруня, 1913. - С. 140, 220.

10. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Наукова думка, 1970. - С. 56.

11. Див.: Історія України у 8 т., 10 книгах. Т.3. / Ред. А.Г. Шевелєв. - К.: Наук.думка, 1978. - С. 334.

12. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 г. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 38.

13. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-1919 рр. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1919. - С. 46.

14. Підраховано на основі даних: Статистический ежегодник России 1916 г. Вип. 1. - Пг., 1918. - С. 98-99; Зенченко Т.В. Переселение и земство. - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 62.

15. Підраховано на основі даних: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - СПб.: Тип. О.Н. Поповой, 1911. - Табл. 4; Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1916. - С. 71.

16. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 5. - С. 91.

17. Полтавское губернское земское собрание 47- го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. (Стенографический отчет). - Полтава: Тип. Дохмана, 1912. - С. 240.

18. Погребинский А. Финансовая реформа начала 60-х годов XIX века в России // Вопросы истории. - 1950. - № 10. - С. 85.

19. Хуторянин. Орган Полтавского сельскохозяйственного общества. - 1913. - № 39. - С. 1036.

20. Полтавский земский календарь на 1910 год. Изд-е Полтавского губернского земства. - Полтава: Электрич. типо-литография «Дохман», 1909. - С. 127.

21. Смаковский А. О смертности сельского населения Малороссии. - Чернигов, 1891. - С. 13-14.

22. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). - К.: Радянський письменник, 1974. - С. 48.

23. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. - К.: Наукова думка, 1965. - С. 115.

24. Якименко М.А. Аграрне перенаселення на Україні та його основні соціально-економічні наслідки (1861-1917 рр.) // Тези доповідей науково-виробничої конференції, присвяченої 70-річчю інституту. - Полтава: Полтавський сільськогосподарський інститут, 1990. - С. 17.

25. Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вип. 1. Сост. по поруч. Полтавск. губ. земской управл. - Полтава: Электрич. типо- литогр. «Дохман», 1900. - С. 259.

26. Хок С.Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. - 1996. - № 2. - С. 42.

27. Підраховано на основі даних: Статистика Украины. - № 47. - Т.3. - Серия 1. Демография. Вип. 1: Матеріали по естественному движению населения Украины. 1867-1914 гг. - Харьков: ЦСУ УССР, 1924. - С. 4, 7.

28. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX - начале XX вв. (на примере выходцев с Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сб. научн. трудов. - Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. - С. 87.

29. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. - СПб.: Изд-во Н.О. Поповой, 1907. - С. 3.

30. Російський державний історичний архів. - Ф. 591. - Оп. 44. - Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі кредитів селянам, які переселилися на казенні землі Європейської Росії, Сибіру і Кавказу». - Арк. 27.

Віктор Шевченко

РЕФОРМА П. А. СТОЛИПІНА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1906 - 1916 рр.)

Понад сто років відділяє нас від того часу, як імператорським указом Сенату «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. (після затвердження його III Державною Думою 14 червня 1910 р. він набув чинності закону), в межах Російської імперії було покладено початок здійсненню другої після 1861 р. великої селянської реформи. Названа

іменем її ініціатора прем'єр-міністра П. Столипіна, вона мала на меті перш за все зняття революційної напруги на селі, яка так стурбувала пануючі верстви в роки першої російської революції. Не дивно, що столипінська аграрна реформа, як одне з найпомітніших суспільно-історичних явищ початку ХХ ст., постійно перебувала у сфері наукових інтересів багатьох дорадянських¹, а потім і радянських дослідників², у тому числі й українських³. Хоча, як не дивно, проблема загалом виявилася розробленою ними недостатньо. «Історія аграрної реформи П. Столипіна, - зазначають з цього приводу автори сучасного підручника з аграрної історії України П. Панченко та В. Шмарчук, - до кінця 80-х років ХХ ст. не була по-справжньому об'єктом спеціальних досліджень вчених, хоч, звичайно, не можна сказати про неї, як про білу пляму минулого»⁴. Конкретніше про це висловлювався свого часу один з провідних російських вчених-аграрників академік І. Ковальченко. «При висвітленні радянськими істориками столипінської аграрної реформи, - підкреслював Іван Дмитрович, - акцентувалася увага на розкритті її консервативності та обмеженості, антиселянської спрямованості й поміщицько-самодержавної сутності ... Однак цілий ряд аспектів з історії реформи не отримав належного і обґрунтованого висвітлення»⁵. Ситуація дещо покращилася у пострадянський період, коли в умовах демократичних перетворень кінця ХХ-початку ХХІ ст. з боку молодих незалежних держав посилилась увага до історичного досвіду здійснення аграрних реформ. Це змусило вчених знову повернутися обличчям до столипінського спадку.

Велику увагу переосмисленню й поглибленому вивченню актуальних проблем столипінської аграрної реформи приділяв у останні роки життя один з корифеїв російської історико-аграрної науки А. Анфімов⁶. Їй же присвячені монографічні дослідження й інших відомих російських вчених: А. Авреха⁷, В. Тюкавкина⁸, частково І. Ковальченка⁹, Г. Шмельова¹⁰ та багатьох інших. В Україні висвітленню актуальних проблем столипінської аграрної реформи з позицій сучасної історичної науки був присвячений ряд виступів на VI Всеукраїнському аграрному симпозиумі, який відбувся у м. Черкасах в лютому 2006 року¹¹. Належну увагу П. Столипіну та його реформам відведено авторами сучасних спеціальних навчальних посібників, підручників та довідників¹². Велика група авторів переосмислювала й досліджувала окремі аспекти проблеми на рівні наукових статей та дисертаційних досліджень¹³. Тим не менше вона й сьогодні продовжує залишатися вивченою далеко не достатньо, в тому числі й на регіональному рівні. Одним з таких малодосліджуваних питань є нині питання про еволюцію поземельних відносин в Україні під впливом столипінської аграрної реформи. В даній статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми, зроблено спробу визначити стан її розробки, впорядкувати існуючі інформаційні дані та визначити перспективи подальшого наукового пошуку в даному напрямі.

Безпосередній вплив на еволюцію поземельних відносин мала земельна частина аграрної реформи П. Столипіна. Вона передбачала зруйнування общинного землеволодіння шляхом приватизації селянами надільних земель та створення на цій основі міцного прошарку сільських фермерів через виділення частини господарів на хутори та відруби. Саме цей аспект реформи найбільше імпонував П. Столипіну, який вважав такий порядок землевлаштування своїм дітищем. «Ідея земельних виділів на правах повної власності - незалежно від общини, - підкреслював один із сучасників Петра Аркадійовича, - була дорога йому, і він радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин»¹⁴. Щоправда, сама ідея хутірного господарства належала не Столипіну, а пруському поміщикові Й. Шубарту фон-Клеєфельду. Зародившись у Пруссії наприкінці ХVІІІ ст., «шубартова система господарства, яка передбачала утворення «дач отдельного двора крестьянского»¹⁵, тоді ж стала відомою і в Росії. За визначенням відомого російського економіста О. Чаєнова, зробленим у 1915 р., тобто в розпал столипінської аграрної реформи, її основні принципи упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення»¹⁶. Нова система господарювання знайшла підтримку серед тогочасного передового російського та українського дворянства. Той же О. Чаєнов згадує поміщика Звенигородського повіту Київської губернії С. Бланкеннагеля, який на зламі ХVІІІ - ХІХ ст. заснував хутірське селянське господарство у власному маєтку¹⁷. Проте для масштабної реалізації подібних задумів необхідний був цілий комплекс відповідних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Вони визріли на зламі ХІХ - ХХ ст. і з особливою

яскравістю проявились напередодні та в роки першої російської революції. Вже під впливом селянського повстання у Полтавській та Харківській губерніях, де протягом 9 березня - 4 квітня 1902 р. було розгромлено 105 поміщицьких економій¹⁸, уряд створив особливу нараду на чолі з відомим державним чиновником С. Вітте для вивчення стану сільськогосподарської промисловості. І навіть мусив піти на певні поступки селянству, скасувавши принизливі для нього тілесні покарання та кругову поруку¹⁹. З початком революції, яка відзначалася активною участю в ній трудящого селянства, в листопаді 1905 р. з'явився закон про скасування з 1 січня 1907 р. викупних платежів за селянські наділи та розширення прав Селянського поземельного банку щодо купівлі поміщицької землі й продажу її селянам²⁰. Важливим поворотом у свідомості консервативного дворянства була відзначена, як засвідчують сучасні дослідники, робота установчого з'їзду «Всеросійської спілки землевласників», котрий відбувся в листопаді 1905 р. Тоді його учасники, занепокоєні революційною активністю селянських общин, дійшли такого висновку: «Увесь наш 40-літній устрій, побудований на принципі общинного володіння селян, був фатальною помилкою, і тепер його необхідно змінювати»²¹. Невдовзі після цього рада міністрів поставила питання про необхідність визнати надільні землі селян їхньою особистою власністю і встановити порядок виходу членів сільських громад із общини та виділення для них ділянок із спільного общинного землекористування²². Для підготовки відповідних законодавчих актів були створені спеціальні підрозділи - комісія при головному управлінні землекористування і землеробства та особлива нарада при міністерстві внутрішніх справ. Наслідком роботи першої стала підготовка указу від 4 березня 1906 р. про утворення землевпорядних комісій. Друга фактично підготувала зміст майбутнього указу від 9 листопада 1906 р.²³ Як бачимо, по мірі зростання революційних настроїв на селі уряд дедалі більше повертався обличчям до вирішення насущних аграрних проблем, шукаючи тим самим шляхи до збереження влади поміщиків і держави над бунтуючим селом.

У чому ж полягала суть земельної частини аграрної реформи П. Столипіна? Як відомо, після скасування кріпацтва у 1861 р. основу селянського землеволодіння склали надільні землі, отримані селянами у ході звільнення. Наділи передавалися у розпорядження сільських громад із правом общинного або подвірного користування ними. При подвірному землекористуванні відведена всій громаді земля надавалася селянам у вигляді постійних ділянок для спадкового їх використання. При общинному землекористуванні селяни користувалися земельними ділянками протягом певного періоду, після чого ця земля перерозподілялася між членами общини. При цьому ні подвірники, ні построкові користувачі землею не мали на неї юридичного права власності. Належала вона всій громаді чи то общинній, чи то подвірній²⁴. Однак з часом подвірне землекористування у багатьох випадках почало набувати характеру особистої приватної власності на землю. Водночас при общинному землекористуванні далеко не всі общини користувалися своїм правом на земельні переділи. В таких випадках построкове користування землею поступово ставало безстроковим. До того ж існуюче право на достроковий викуп окремими членами общини своїх наділів вело до появи в її середовищі юридичних власників землі. Іншими словами, стихійний процес приватизації окремими членами общини надільної землі почався ще задовго до початку столипінської аграрної реформи. А уряд П. Столипіна лише прискорив його і впорядкував. Саме на це й були спрямовані указ 6 листопада 1906 р., закон 14 червня 1910 р., які передбачали закріплення общинних земель у особисту власність селян та виділення їх на хутори й відруби, а також «Положення про землевпорядкування» від 29 травня 1911 р. Останнє доповнювало попередні законодавчі документи, надаючи землевпорядним комісіям можливість здійснювати землевпорядні роботи без попереднього закріплення землі за окремими господарями. В таких випадках ті поселення, в яких землевпорядні роботи були закінчені, автоматично оголошувалися переведеними до подвірно-спадкового землеволодіння²⁵. Отже, зруйнування селянської общини і утворення на її землях особистого приватного землеволодіння було одним із важливих напрямків аграрної політики самодержавного уряду.

Тим не менше в історичній науці й до цього часу практично відсутні достовірні дані про наслідки реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи. Хоча спроби зробити це відомі ще з початку ХХ ст.²⁶ Згодом відповідні статистичні підрахунки попередніх дослідників проблеми були синтезовані спочатку

П. Лященком²⁷, а потім найавторитетнішим у цьому питанні вченим С. Дубровським. Зрештою, наведені останнім узагальнюючі дані про виділення із общини за станом на 1 січня 1916 р. в межах Російської імперії 2,48 млн. селянських господарств (22% всіх общинних господарств) і закріплення за ними 15,9 млн. дес. (14%) общинної землі²⁸ й сьогодні вважаються найповнішими і найпопулярнішими серед вчених, у тому числі й сучасних²⁹. Щоправда, вони далеко не повні. Так, у вміщених С. Дубровським у додатках таблицях є відомості про виділення селян із общини й закріплення за ними общинної землі за станом на 1 травня 1915 р. та 1 січня 1917 р. Однак у першому випадку вони наведені по 40 губерніях із 47-и, а в другому - взагалі по 33-х губерніях³⁰. Безперечно, на повноту відповідної інформації суттєво впливали події Першої світової війни. Адже з її початком більша частина губерній, в тому числі й українських, була переведена на військовий стан «с подчинением всего гражданского управления этих местностей главным начальникам соответствующих военных округов»³¹, що помітно утруднювало, а то й взагалі унеможливило збір необхідної статистичної інформації. Однак при цьому на її достовірність суттєво впливали як відверта фальсифікація (з певних політичних міркувань), так і приховування окремими чиновниками справжніх наслідків реалізації столипінської аграрної реформи, в тому числі й земельної її частини. Як відзначав сам С. Дубровський, офіційні матеріали щодо цього «мали на меті не стільки прояснити питання про вихід із общини, скільки його затемнити»³². Але очевидним є і те, що й через більш як 40 років після появи змістовної монографії шойно цитованого автора, ми до цього часу практично не маємо серйозних наукових досліджень у даному напрямку.

Сказане вище повною мірою стосується й України. Комплексну інформацію по ній, наведену українськими дослідниками Ф. Лосем та О. Михайлюком, знову ж таки взято із додатків до вищезгаданої монографії С. Дубровського, в яких відсутні дані по Волинській та Подільській губерніях. У решті семи українських губерніях, як засвідчують названі вище українські автори, від часу появи указу 9 листопада 1906 р. і за станом на 1 травня 1915 р. в особисту власність закріпили землю загальною площею 3093380 дес. (29,8% всієї надільної землі) 468238 господарів із 538591, або 80,2% всіх бажаючих³³. Інформація щодо землевпорядних робіт, наведена ними по дев'яти українських губерніях, стосується 1907-1914 рр., хоча у таблицях С. Дубровського аналогічні дані обмежені 1 вересням 1914 р.³⁴ За нею упродовж вказаного періоду землевпорядні роботи були проведені для 617162 дворів із 1403725 бажаючих (44%) на площі 4180032 дес., у тому числі створено 434736 одноосібних господарств³⁵. Третя група узагальнюючих даних, запозичених авторами у С. Дубровського, стосується утворення хуторів та відрубів. Вони свідчать, що за станом на 1 січня 1916 р. по дев'яти українських губерніях загалом було створено 981697 хуторів та відрубів загальною площею 3817838 дес., в тому числі на землях сільських громад - 440283 хутори та відруби, на землях Селянського поземельного банку - 533872 і на землях казни - 784236. Такими є основні узагальнюючі показники щодо реалізації земельної частини столипінської аграрної реформи в Україні. Як бачимо, вони, по-перше, неповні, а по-друге, іноді подані неправильно. Маються на увазі розходження з інформацією С. Дубровського про хід землевпорядкування в Україні за станом на 1 вересня 1914 р., тоді як Ф. Лось та О. Михайлюк подають її за повний календарний рік, тобто не за 8, а за 12 місяців. Не зовсім точною слід вважати й інформацію українських авторів про кількість хуторів та відрубів на казенних землях. Наведена вище цифра 7842 у С. Дубровського подана як кількість угод, а не кількість господарств³⁷, що, як відомо, є далеко не одним і тим же. Тим не менше, інших, повніших даних на сьогодні не існує. А отже, наявна інформація продовжує широко використовуватися у сучасних, головним чином навчальних, виданнях³⁸. Чіткішою видається порайонна та погубернська характеристика наслідків реформи в Україні, подана Ф. Лосем та О. Михайлюком³⁹. Вона засвідчує найбільш інтенсивний характер проведення реформи у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях, де переважала форма общинного надільного землеволодіння. Навпаки, в межах Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній переважаючим залишалось подвірне землеволодіння. Як наслідок, тут процеси землевпорядкування, виділення одноосібних господарств та формування хуторів і відрубів проходили

набагато повільніше. Хоча в цілому і цей аспект проблеми страждає розбалансованістю, а отже, потребує систематизації, а також подальшого глибокого вивчення з позицій сучасної історичної науки.

Невід'ємною складовою вивчення земельної частини столипінської аграрної реформи є також питання про мобілізацію, тобто вільний ринковий обіг надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх общинників. Її товарна рухомість була вкрай важливою для реформаторів, оскільки продовжував діяти закон від 14 грудня 1893 р. про заборону продажу надільних земель. Це неабияк заважало здійсненню реформи, стримувало як руйнування общини загалом, так і формування міцного фермера-землевласника зокрема. Недаремно питання купівлі-продажу надільної землі постійно перебувало під особистим контролем П. Столипіна. «Личный собственник, - говорив прем'єр-міністр, - по смыслу закона, властен распоряжаться своей землёй, властен закрепить за собой свою землю, властен требовать отвода отдельных участков её к одному месту; он может прикупить себе земли, может заложить её в Крестьянском банке, может, наконец, продать её»⁴⁰. Тож не дивно, що проблема мобілізації землі у зв'язку із проведенням столипінської аграрної реформи займає належне місце у дослідженнях О. Погребинського⁴¹, С. Дубровського⁴², М. Симонової⁴³, Ф. Лося та О. Михайлюка⁴⁴, А. Анфімова⁴⁵, Л. Ігнатової⁴⁶ та багатьох інших авторів. Проте, як і в багатьох інших випадках, пов'язаних з вивченням аграрної реформи П. Столипіна, в даному питанні існує чимало проблем, у тому числі й щодо України. Одна з них викликана відсутністю достовірних узагальнюючих даних про купівлю-продаж надільної землі, закріпленої в особисту власність колишніх селян-общинників. У межах імперії С. Дубровський нараховує 1,1 млн. власників закріплених та хутірських і відрубних земель, які упродовж 1908-1915 рр. продали загалом близько 4,4 млн. дес.⁴⁷ Однак при цьому автор спирається на статистику міністерства юстиції, яку сам же називає неповною і неточною⁴⁸. Окрім того, посилаючись на працю І. Мозжухіна «Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии» (М., 1917), Сергій Митрофанович наводить також аналогічні порайонні показники за 1908-1912 рр. У них, окрім інших районів, окремо виділені дані по Лівому та Правобережній Україні. Вони свідчать, що протягом вказаного періоду в межах першої 57234 господарі продали разом близько 139,4 тис. дес. землі при співвідношенні чисельності продавців і покупців як 100:109⁴⁹. Аналогічні дані по правобережних губерніях становлять відповідно 42379 господарств, понад 64,5 тис. дес. проданої землі та співвідношення продавців і покупців 100:102⁵⁰. На жаль, виокремити південноукраїнські губернії, дані по яких об'єднані з даними по Бессарабській губернії та Областю війська Донського, практично неможливо. Змістовна стаття М. Симонової присвячена головним чином соціально-економічній характеристиці продавців, 44638 з яких продавали повністю або частково закріплену у хутірську землю в межах України з 1 січня 1914 р. по 1 січня 1915 р.⁵¹ Однак при цьому автор не вказує прямо на кількість проданої надільної землі, обмежуючись класифікацією розміру господарств, господарі яких продавали свої ділянки. Конкретніший в цьому відношенні є показники, наведені Ф. Лосем та О. Михайлюком. Спираючись, як і М. Симонова, на дані земського відділу міністерства внутрішніх справ, вони свідчать, що за станом на 1 липня 1913 р. в семи українських губерніях (без Волинської та Подільської) 362,8 тис. господарів, 316580 з яких були власниками закріплених, а ще 46226 - подвірних ділянок, продали разом 933,6 тис. дес. надільної землі, в тому числі 661156 дес. - закріпленої й 83482 дес. - подвірної. Її покупцями стали 246930 господарів, 201242 з яких купили закріплені, а 45688 - подвірні земельні ділянки⁵². Ще одне дуже цікаве джерело, а саме статистику міністерства фінансів, використав для подібних узагальнень О. Погребинський. Проте зробив це надзвичайно невдало. Так, наведені ним дані про 84668 власників приватизованої общинної та подвірної землі, які «від 1907 до 1911 року» продали в дев'яти українських губерніях 253102 дес. землі⁵³, насправді є її покупцями. До того ж автор замінює назву Таврійської губернії невизначеною «Бессарабією». Між тим, викладена у 25 збірниках статистика міністерства фінансів, на наш погляд, є найповнішою серед інших джерел, якими користувалися, зокрема С. Дубровський, М. Симонова, Ф. Лось та О. Михайлюк. У поданій нижче таблиці 1 наведено уточнені дані цього джерела про мобілізацію надільних земель в Україні за 1907-1910 рр.

**Продаж надільної землі на основі указу від 9 листопада 1906 р.,
яка закріплена в особисту власність селян та перебуває у подвірному
їх володінні, за 1907 - 1910 рр.⁵⁴**

Губернії, роки	Продавці закріплених та подвірних ділянок	Продана земля (дес.)	Сума, сплачена за продану землю (крб.)	Покупці закріплених та подвірних ділянок	Середня ціна 1 десятини (крб.)
1	2	3	4	5	6
Полтавська					
1907	184	537,7	92933	-	154,24
1908	846	1983,0	261405	690	131,82
1909	1303	2974,0	391235	1212	131,00
1910	2008	3374,0	634325	1907	199,00
1907-1910	4341	8868,7	1379898	3809	154,02
Харківська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	1801	6985,0	648539	1494	92,85
1909	5812	20150,0	1771336	5354	88,00
1910	9949	20323,0	3114272	9599	110,00
1907-1910	17854	48485,2	5645972	16447	99,93
Чернігівська					
1907	52	216,6	17989	-	83,05
1908	308	960,0	70623	409	73,57
1909	645	1832,0	144533	773	79,00
1910	1029	2939,0	275799	1222	154,00
1907-1910	2034	5947,6	508944	2404	97,41
Лівобережжя					
1907	528	1781,5	222747	-	115,38
1908	2955	9928,0	980567	2593	99,41
1909	7760	24956,0	2307104	7339	99,33
1910	12986	26636,0	4024396	12728	154,33
1907-1910	24229	63301,5	7534814	22660	117,12
Волинська					
1907	53	160,1	20387	-	127,34
1908	444	1187,0	147169	411	123,98
1909	536	1558,0	188135	620	121,00
1910	1297	3390,0	492883	1463	145,00
1907-1910	2330	6295,1	848574	2494	129,33
Київська					
1907	195	433,3	87122	-	201,07
1908	3072	5580,0	998002	3117	178,85
1909	3696	6506,0	1274778	3708	196,60
1910	7030	9445,0	2175099	6894	230,29
1907-1910	13993	21964,3	4535001	13719	201,70

Подільська					
1907	7	13,5	3380	-	250,37
1908	130	227,0	57190	139	251,93
1909	667	1617,0	267101	696	165,00
1910	1673	1956,0	550533	1685	273,00
1907-1910	2477	3813,5	878204	2520	235,08
Правобережжя					
1907	255	606,9	110889	-	192,93
1908	3646	6994,0	1202361	3667	184,92
1909	4899	9681,0	1730014	5024	160,87
1910	10000	14791,0	3218515	10042	216,10
1907-1910	18800	32072,9	6261779	18733	188,70
Катеринославська					
1907	348	1512	195668	-	129,41
1908	2617	12581	1386864	2227	110,23
1909	5190	22896	2795221	5069	122,01
1910	7445	28666	4244202	6866	148,05
1907-1910	15600	65655	8621955	14162	127,43
Таврійська					
1907	493	3273,9	454153	-	138,72
1908	4571	27168,0	3132465	3501	115,30
1909	9717	51061,0	5646445	7153	110,00
1910	9888	57907,0	6918910	8697	99,00
1907-1910	24669	139409,9	16151973	19351	115,76
Херсонська					
1907	292	1027,2	111825	-	108,86
1908	3701	12424,0	1287351	3256	103,62
1909	7489	25692,0	2630312	6617	102,00
1910	10990	34160,0	4223058	10089	123,00
1907-1910	22472	73303,2	8252546	19962	109,37
Південь					
1907	1133	5813,1	761646	-	125,66
1908	10889	52173,0	5806680	8984	109,72
1909	22396	99649,0	11071978	18839	111,34
1910	28323	120733,0	15386170	25652	123,35
1907-1910	62741	278368,1	33026474	53475	117,52
Україна					
1907	1916	8201,5	1095282	-	141,12
1908	17490	69095,0	7989608	15244	131,35
1909	35055	134286,0	15109096	31202	132,62
1910	51309	162160,0	22629081	48422	121,85
1907-1910	105770	373742,5	46823067	94868	131,73

Вони свідчать, що у зазначений період у дев'яти українських губерніях 105770 господарів продали загалом близько 374 тис. дес. надільної землі на суму понад 46,8 млн. крб., що в середньому становило майже 132 крб. за десятину. Покупцями землі стали не менш як 94868 фізичних осіб. Але цей показник явно занижений, оскільки у таблиці

відсутні такі дані за 1907 р. Дані за 1908-1910 рр. засвідчують невелику перевагу чисельності продавців над чисельністю покупців, а отже, їх співвідношення є дещо іншим, ніж його наводить С. Дубровський (як було показано вище, у нього вказано невелику перевагу покупців), і становить 100:87 у 1908 р., 100:89 у 1909 р. і 100:94 у 1910-ому, що виявляє тенденцію до скорочення різниці між обома показниками. На жаль, статистика міністерства фінансів обмежується даними лише по 1910 р. включно, а отже, не дає можливості прослідкувати процес мобілізації закріпленої у власність надільної землі в наступний період. Ті ж показники, які вміщені у таблиці 1, фіксують неухильне розширення її купівлі-продажу. Причому, як і в попередніх висновках, мусимо відзначити найвищу активність у цьому південноукраїнського селянства. Водночас відзначимо, що найвища ціна однієї десятини спостерігається в Київській та Подільській губерніях. Значною мірою це пояснюється тим, що саме ці губернії були фактичним центром загальноімперської цукрової промисловості, й земля мала тут велике значення для вирощування цукрових буряків - головної сировини для цукрових заводів.

Слід гадати, що тенденція до повсюдного зростання мобілізаційних операцій в межах України зберігалася і в наступні роки. На це, зокрема, звертає увагу М. Симонова. «1914 г. в отношении мобилизации надельной земли, - подчеркнул вона, - можно считать типичным; он относится к трёхлетию (1912-1914 гг.), когда мобилизация наделов достигла наибольшего развития»⁵⁵. Хоча при цьому наведені нею 44638 господарів, які продавали землю протягом 1914 року⁵⁶, чисельно поступаються таким у 1910 р., коли їх, як свідчать дані таблиці 1, налічувалось 51309. Про поступальний розвиток даного процесу певною мірою можуть свідчити й дані, наведені одним з авторів «Історії селянства Української РСР» С. Горякіною. Згідно з ними, на 1 січня 1916 р. по всіх дев'яти українських губерніях 271673 господарі продали загалом не менш як 901047 дес., закріплених у власність надільних земель⁵⁷. Якщо від цих показників відняти дані за 1907-1910 рр. (105770 продавців і 373743 дес. землі), то у 1911-1915 рр. матимемо 165903 продавці і 527304 дес. проданої ними землі. Це справді дещо більше за попереднє чотириріччя. Однак наскільки можна довіряти цим даним? Адже є ще Ф. Лось і О. Михайлюк, у котрих, як відзначено вище, майже 363 тис. продавців-селян продали в семи українських губерніях близько 934 тис. дес. землі за станом на 1 липня 1913 р.⁵⁸. Як бачимо, питання продовжують виникати.

Як підсумок до всього вищесказаного, зазначимо, що знайомство із сучасною літературою та літературою минулих років переконує в тому, що загалом столипінська аграрна реформа завдала відчутного удару по патріархальній селянській общині. Вона стала наслідком об'єктивних потреб тогочасного суспільства у знищенні залишків кріпосництва, які продовжували стримувати процес поширення ринкових відносин у сільському господарстві. Злам статичного общинного землеволодіння, утворення прогресивних міцних фермерських господарств на селі помітно вплинули й на характер поземельних відносин, зробивши їх сучаснішими і мобільнішими. Важливим наслідком реформи став ініційований нею перерозподіл надільного земельного фонду, а точніше, його частини, приватизованої колишніми селянами-общинниками протягом 1906-1916 рр. Відзначимо й те, що процес зламу статичності общинного землекористування почався стихійно ще задовго до столипінської аграрної реформи, яка лише прискорила його і впорядкувала. Не можна не відзначити й те, що окремі проблеми, пов'язані прямо чи побіжно з реформою П. Столипіна, й сьогодні залишаються вивченими не достатньо. З огляду на характер і тематику даної статті зазначимо, що сказане вище перш за все стосується земельної частини реформи. Як можна було переконатися, до цього часу практично відсутні достовірні узагальнюючі відомості про наслідки земельних перетворень, у тому числі й у межах України. В абсолютній більшості авторів відповідні статистичні показники є уривчастими або неповними. Це породжує науковий хаос у даному питанні й утруднює пересічному читачеві, особливо молоді, знайомство з реальними подіями столітньої давнини. Причини такого явища почасти зрозумілі: труднощі Першої світової війни й неповнота тих джерел, які зберігаються у центральних архівосховищах України і особливо Росії. Але залишаються місцеві архіви, де має зберігатися інформація, яка з тих чи інших причин не потрапила до централізованих звітів. Їх опрацювання, причому фронтальне, має суттєво доповнити наші знання та уявлення про справжній хід та наслідки аграрної реформи П. Столипіна. Сьогодні, з огляду на суттєві зміни в суспільному житті, вона особливо потребує не тільки

переосмислення, але й подальшого глибокого вивчення. Без цього нашим нащадкам, як і нам сьогодні, буде надзвичайно складно дати об'єктивну оцінку як здобутків, так і прорахунків реформаторів початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Изгоев А. П.А. Столыпин: Очерк жизни и деятельности. - М., 1912; Красильников Н. П.А. Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной Думе. - СПб., 1912; Огановский Н.П. Индивидуализация земель в России и её последствия. - М., 1917 та ін.
2. Першин П.Н. Участковое землепользование в России. - М., 1922; Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. - Л., 1925; Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика. - М., 1941; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале ХХ века. - М., 1963; Симонова М.С. Мобилизация крестьянской наделной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. - М., 1973; Герасименко Г.А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985 и др.
3. Литвинов И. Столыпинщина. - Харьков, 1931; Лось Ф.Є. Україна в роки століпінської реакції. - М., 1944; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції. - К., 1959; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914 рр. - К., 1976; Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Укр. іст. журн. - 1978. - № 11. - С. 100 - 106; Опря А.В. Положение заёмщиков крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник науч. трудов. - Днепропетровск, 1980. - С. 152 - 158 та ін.
4. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - 2-ге вид., випр. і доповнене. - К., 2000. - С. 68.
5. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала ХХ в. - М., 2004. - С. 465.
6. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. - 1991. - № 4. - С. 112 - 121; его же. Столыпин в публицистике и в жизни // Государственная деятельность П.А. Столыпина: Сборник статей. - М., 1994. - С. 154 - 167; его же. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2004.
7. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991.
8. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001.
9. Ковальченко И.Д. Указ. соч. - С. 465 - 487.
10. Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000. - С. 6 - 56.
11. Реєнт О.П. Століпінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Український селянин: Матеріали VI Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, присвяченого 100-ій річниці початку земельної реформи П.А. Столыпина. - 2006. - Вип. 10. - С. 6 - 16; Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Століпін: Два погляди на одну проблему // Там само. - С. 16 - 18; Малиновський Б.В. Пауль Рорбах, століпінська аграрна реформа і причини першої світової війни // Там само. - С. 18 - 20; Присяжнюк Ю.П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 22 - 25; Михайлюк О.В. Століпінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії // Там само. - С. 25 - 29; Корнієнко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки століпінської аграрної реформи // Там само. - С. 29 - 32 та ін.
12. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку ХХ ст. до лютого 1917 року: Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів. - Харків, 1997. - С. 367 - 371; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. - К., 1996. - С. 233 - 234; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - К., 2000. - С. 68 - 92; Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 37 - 53 та ін.
13. Дякин В. Последний шанс // Знание - Сила: Этот номер посвящён России начала ХХ века. - 1991. - № 2. - С. 14 - 19; его же. Слишком запоздалая реформа // Там же. - С. 24 - 29; Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы // Экономист. - 1992. - № 12. - С. 78 - 81; Власюк І. Вплив століпінської аграрної реформи на розвиток промисловості Правобережної України // Історія України. - 1998. - № 23. - Червень. - С. 4; його ж. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період століпінської аграрної реформи // Київська старовина. - 1999. - № 5. - С. 164 - 169; Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7; Мэйси Давид А.Дж. Аграрные реформы Столыпина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация // Россия сельская: XIX - начало ХХ в. / Отв. редактор А.П. Корелин. - М., 2004. - С. 251 - 283; Петровичева Е.М. Отношение земств Центральной России к аграрной реформе П.А.

- Столыпина // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 284 - 308; Кабанов В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? // Россия сельская: XIX - начало XX в. - С. 309 - 330; Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906 - 1916 рр.) // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Тернопіль, 2006 та ін.
14. Шубенской Н.П. Памяти П.А. Столыпина: Речь, произнесённая 5 сентября 1913 г. в Центральном комитете Союза 17 октября, в Москве. - М., 1913. - С. 23.
 15. Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. - Изд. 2-е, доп. - М., 1922. - С. 15.
 16. Там само. - С. 16.
 17. Там само. - С. 17.
 18. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968. - С. 93.
 19. Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства (До 70-ти річчя Полтавсько-Харківського повстання). - К., 1972. - С. 44.
 20. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - К., 1977. - С. 281.
 21. Первая революция в России: Взгляд через столетие / Отв. ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. - М., 2005. - С. 418.
 22. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905 - 1907 рр. - С. 282.
 23. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 98 - 99.
 24. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 6.
 25. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - С. 87.
 26. Александров [без і. п Б.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. - Пг., 1917. - С. 36 - 40; Першин П.Н. Участковое землевладение в России: Хутора и отруба, их распространение за десятилетие (1907 - 1916 гг.). - М., 1922. - С. 46 - 46 и др.
 27. Лященко П.Н. История народного хозяйства СССР. - Т. 2: Капитализм. - М., 1948. - С. 266.
 28. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - С. 199.
 29. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 475; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004. - С. 71; Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 119 и др.
 30. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 574 - 577.
 31. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України). - Ф. 442. - Оп. 864. - Спр. 296. - Арк. 177.
 32. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 200.
 33. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 35.
 34. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 580 - 581.
 35. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 39.
 36. Там само. - С. 42 - 43.
 37. Дубровский С.М. Указ. соч. - С. 587.
 38. Історія народного господарства Української РСР. - Т. 1. - К., 1983. - С. 406; Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С. 277; Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К., 2000. - С. 74; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. - К., 2002. - С. 46 та інші.
 39. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 36 - 46.
 40. Столыпин П.А. Речь о земельном законопроекте и землеустройстве крестьян, произнесённая в Государственной Думе 5 декабря 1908 года // Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906 - 1911 гг. - М., 1991. - С. 176 - 177.
 41. Погребинський О. Століпінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 12 - 21.
 42. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 351 - 383.
 43. Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - Сборник V. - М., 1962. - С. 398 - 458.
 44. Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - К., 1976. - С. 31 - 69.
 45. Анфимов А.Н. П.А. Столыпин и российское крестьянство. - М., 2002. - С. 237 - 266.
 46. Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку XX ст. // Історія України. - 2000. - № 34. - Вересень. - С. 6 - 7.
 47. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - С. 363.

48. Там само. - С. 353.
49. Там само. - С. 367.
50. Там само.
51. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 430 - 433.
52. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 - 1914. - С. 37.
53. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. - Одеса, 1931. - С. 18.
54. Таблиця складена за такими джерелами: Матеріали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII. - СПб, 1913. - С. 79; Вып. XXIII. - СПб, 1914. - С. 84; Вып. XXIV. - СПб, 1915. - С. 89; Вып. XXV. - Пг, 1917. - С. 76 - 77. Підрахунки автора.
55. Симонова М.С. Указ. соч. - С. 407.
56. Там само. - С. 430 - 433.
57. Історія селянства Української РСР. - Том 1. - С. 493.
58. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Назв. праця. - С. 37.

Валентина Кулик

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО, 1910 р.

Вдосконалення місцевого управління в Росії у другій половині XIX ст. виявилось у земській реформі.

Починаючи з 1864 р. общини обирали власних представників на повітовому і губернському рівнях для нагляду за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів і т. д. Для фінансування цих служб місцевим комітетам або земствам надавалось право обкладати населення земськими податками. На усі нововведення, що проводились Ніжинським земством у повіті, майже завжди ішли кошти не тільки повітової, а й губернської земської управи.

Для збирання земських податків («зборів») спеціально створена міська оціночна комісія складала інвентар міських маєностей і давала оцінку нерухомого майна на основі норм, вироблених оціночно-статистичним бюро губернії.

Податками обкладалось усе нерухоме майно, що приносило доходи, усі великі і малі промислові заклади. Коефіцієнт податку залежав від очікуваного доходу.¹

Із журналу Ніжинського повітового земського зібрання, 1910 р.: «... мельницы оценивались разными Волосными Правлениями совершенно произвольно: от 5 до 600 руб., доходность всякой крупорушки, просорушки, маслوبيйни и кузницы определена была в 3 руб., всякий кирпичный завод - 10 руб., коэффициент для этих заведений предлагают установить - 6%... освободить же от обложения лишь олейницы крестьянского типа... стоимость каждая от 111 до 135 руб. в виду их ветхости и устарелости... и полной убыточности для хозяев...»

Згідно із складеним описом Ніжинського повітового земства на 1910 р., у місті на повіті нараховувалося: 41 цегельний завод, що давали земських зборів 34974 крб. 10 коп., 3089 вітряних млинів, земські збори яких становили 499125 крб., 6 маслوبيйних заводів з ручним пресом і кінським приводом, 4 маслوبيйних заводів з просорушками давали зборів на суму 16040 крб., 5 шкіропереробних заводів - 4092 крб., і завод колесної мазі - 1237 крб. 20 коп., 122 кузні сільського типу - 5979 крб., 26 кузень міського типу - 3062 крб., 27 просорушок з крупорушками - 14820 кр., 23 ручні просорушки - 8280 крб., 21 кінна просорушка - 5250 крб., 4 просорушки з англійським топчаком - 3800 крб., борошномельна постава - 296 крб. 90 коп. Усе це давало прибуток у казну земства за 1910 р. - 597455 крб. 80 коп.²

У 1910 р. Ніжинське земство активно займалося розвитком сільського господарства. Частина коштів, що виділяло на ці заходи земство, на його прохання асигнувала Чернігівська земська управа. Для вивчення особливостей землі із метою покращення її родючості Ніжинським земством організовувалися дослідно-показові ділянки. На них запроваджувались уже розроблені дослідними установами науково-обґрунтовані системи ведення господарства. Для створення таких полів у 1910 р. Ніжинське земство виділило 1400 крб.³

На дослідно-показових ділянках застосовували нову на той час с/г техніку (сіялки, сіялки, молотилки...)

Потім у вільний від роботи час цю техніку земська управа віддавала у прокатне

користування окремим господарям. Для допомоги виробникам у Ніжині діяв склад земського устаткування. Про великий попит на нову с/г техніку свідчить той факт, що у 1910 р. земська управа звернулася до земських зборів з проханням внести у кошторис додаткову суму на 1911 р. - 1251 крб. з метою розширення складів землеробського устаткування. Це давало змогу тримати у достатній кількості необхідне технічне устаткування та машини.⁴

Для покращення посівів Ніжинське земство, в розпорядженні якого нараховувалось 20 зерноочисних машин, створювало по селах повіту спеціальні пункти. На них в період з 15 січня по 16 квітня кожного року і в осінній час організовувалася робота 4-х пересувних зерноочисних обозів.

У 1910 р. у число сіл, які обслуговувалися цими обозами, увійшли Терешківка, Шняківка, Латовщина, Гармашина, хутір Бобрик, Колесники, Зруб, Кукшин.

На пунктах ці машини ввірялись відомим управі особам, досвідченим у цій справі. За свою роботу вони отримували половину оплати за очистку.

Організація обозів у 1910 р. обійшлася у 400 крб.⁵

Для розвитку садівництва Ніжинська земська управа планувала забезпечити населення плодними посадовими культурами і організувала продаж отрути для боротьби із шкідниками та різних оприскувачів за заниженими цінами. Для окулірування садів управа наймала 2-х садівників на термін 5 місяців. На заходи по садівництву земство асигнувало 450 кр. на цей рік.⁶

Оскільки значна частина населення не вмiла кваліфіковано займатися сільським господарством, Ніжинське земство також надавало відповідну допомогу у цьому питанні. На кошти земства видавалися та розповсюджувалися спеціальні листівки із сільськогосподарським змістом; земським агрономом організовувалися читання - бесіди, роздавалися брошури. При управі існувала агрономічна бібліотека, яка щорічно поповнювалася книгами і періодичними виданнями.⁷

Починаючи з 1906 р. Ніжинським земством велися роботи по залісненню летючих пісків у повіті.

У 1910 р. весною та восени велися посадки сосни і шелюгів у Вертіївській, Дроздівській, Мринській, Талалаївській волостях. У цьому році сосною було засаджено у повіті 82, 28 дес. відкритих пісків; шелюгами - 17,74 дес. Тільки в одній Вертіївській волості засаджено соснами 49,59 дес., у Мринській волості сосни висаджені на 29,43 дес., у Талалаївській - на 6,26 дес., шелюгами - 2,24 дес. Завдяки Ніжинському земству велика частина летючих, напівзадернілих, задернілих, покритих природними зарослями пісків перетворювалася у корисну, зайняту лісом площу.

Через те, що запит на садівний матеріал (сосну, листяні породи) значно зріс, у 1910 р. назрілим питанням для земства стало створення розсадника спеціально для Ніжинського повіту (інші державні розсадники знаходилися далеко і за своїм запасом матеріалів часто не в змозі були задовольнити передбачуваний запит). На закладання у Ніжинському повіті власного розсадника земство виділило 400 крб.⁸

Циркуляром 1910 р. Чернігівського губернатора Ніжинській управі був запропонований проект агрономічної допомоги односібним господарям. Головне управління землевлаштування та землеробства циркуляром від 24 квітня 1910 р. передбачало відпуск коштів на агрономічну допомогу земствам, які в свою чергу асигнували кошти населенню на хуторах та відрубникам. Таким чином уряд разом із земствами асигнував кошти для надання агрономічної допомоги населенню хуторів та відрубників. Вважалося, що усі інші господарники, бачачи результати культурного обробітку землі на хуторах або у відрубних господарствах, поневолі будуть прагнути до створення у себе таких же господарств.⁹

Для покращення породи великої рогатої худоби у Ніжинському повіті планувалося влаштувати пункт осіменіння з 5-ма породистими бугаями. Ще 30 бугаїв віддавалися на утримання окремим господарям по селах: Вертіївка, Лосинівка, Володькова Дівиця. Бугай залишався у господаря з умовою, що за нього у півторарічному віці бугайчик буде відданий с/г товариству.¹⁰

Кращу худобу, коней, інші сільськогосподарські досягнення у повіті щорічно представляли на виставках, влаштовуваних сільськогосподарським товариством. Відомим ініціатором таких виставок був Л. І. Руссо-де-Живон, який більше 11 років обирався головою Ніжинського с/г товариства. Лев Іосифович для покращення конярства у повіті посилено пропагував так звану арденську породу. Для увіковічення пам'яті

Руссо-де-Живона у 1910 р. Ніжинське земство вирішило заснувати срібну медаль для нагороди на виставках кращого коня арденської породи.¹¹

Для успішної роботи земства діяла земська каса дрібного кредиту. З часу заснування до 1910 р. її кредитом на суму 17000 крб. скористались 13 кооперативних закладів - 11 кредитних і ощадно-позикових товариств, одне сільськогосподарське товариство і одне споживче товариство. На 1910 р. каса залучила 11 вкладників із сумою 6241 крб. Управління і ведення справ каси належало управі, раді і земському агрономові. Обов'язки головного казначея виконував голова управи М. В. Висоцький. Каса щомісячно складала грошовий звіт, який представлявся увазі ради і по затвердженні його відсилала у Чернігівське відділення державного банку. У звичайний час готівкові гроші каси зберігаються на вкладній книжці на поточному рахунку Ніжинського товариства взаємного кредиту.¹²

Ніжинська земська управа у 1910 р. вирішила розпочати осушування болота Удаю. Оскільки осушувальні канали повинні були пройти по землях Прилуцького повіту Полтавської губернії, то управа на своєму засіданні подала клопотання губернським земським зборам доручити Чернігівській земській управі домовитися з Полтавським і Прилуцьким земствами з питання осушування болота Удаю Ніжинського повіту.

Кошти надавала Чернігівська управа, в розпорядженні якої для осушування Удаю нараховувалось 40000 крб. У разі необхідності губернська управа повинна була звернутися з клопотанням у відділ меліоративних позик для відпуску додаткових коштів.¹³

У 1910 р. Ніжинське земство займалося також питанням про влаштування телефонної мережі у повіті. Цьому послужив лист, отриманий 10 вересня 1909 р. головою повітової земської управи від Чернігівського губернатора. В ньому губернатор висловлює занепокоєння щодо ситуації, яка склалася в губернії:

«...непрекращающиеся грабежи, разбои, та обстановка, при коей они совершаются и, наконец, те препятствия, которые приходится встречать чинам полиции при преследовании разбойников заставляют принять все меры к тому, чтобы положить предел подвигам этих негодяев и чтобы во всяком случае, их преступную и возмутительную деятельность вывести из условий настоящей безнаказанности...

В этих видах получает особое значение проведение в уездах телефонной сети...

Борьба с конокрадами, с пожарами, административная работа земства, торговые сношения, вызов медицинской помощи в высшей степени облегчаются и ускоряются благодаря телефонам...»¹⁴

Документи свідчать, що уже в 1910 р. ідуть переговори з підприємцем та інженером Подобедовим, і ним на прохання земства розробляється схема телефонного зв'язку для Ніжинського повіту, а в 1911 р. земська управа планує побудувати магістральні лінії, з'єднавши ними усі волосні управи: загальна довжина ліній становила 169 верст, а провідів - 219 верст.¹⁵

Телефонна мережа влаштовувалась для осіб та установ, що знаходились не тільки в межах міста, а й по всьому Ніжинському повіті. При цьому у волосних управах, станових приставах і повітовому поліцейському правлінні встановлювались безкоштовні телефони.

Для абонентів встановлювалися правила користування телефонами: «... абонентам строго воспрещается передавать за плату установленные в них аппараты в пользование посторонним лицам...

Передача посредством телефонных аппаратов сведений, коих противно закону, общественному порядку, нравственности и не прилично по выражениям, не дозволяется. Ответственность перед земством за злоупотребление аппаратами лежит на самих абонентах...»¹⁶

За допомогою телефону можна було обмінюватись телеграмами з урядовими установами: для цього абонент міг по телефону передати свої телеграми у місцеву поштово-телеграфну контору для подальшої їх передачі по телефону.

Плата за телефон у м. Ніжині, де розташовувалась центральна телефонна станція, становила 75 крб. на рік.; у населених пунктах за межами центральної телефонної станції - 75 крб. з приплатою за кожну версту по 10 крб. при одному провіді і за кожних із наступних провідів - по 4 крб.

Ремонт шестипровідної лінії становив 30 крб, на рік, або 5 крб. на кожну версту.¹⁷

На будівництво телефонної мережі передбачалось витратити, згідно з кошторисом,

суму 24000 крб. Оскільки із здійсненням повітових мереж загальногубернська телефонна мережа утвориться сама по собі, то Ніжинська управа на черговому засіданні прийняла рішення, в якому «считається вповне справедливим, если Губернское Земство даст безвозвратно субсидию в размере 10000 руб. В этом случае получения от Губернского Земства указаний субсидии, Уездному Земству придется затратить из собственных средств 14000 руб.»¹⁸

У 1910 р. за рахунок дорожнього капіталу земська управа внесла в кошторис витрати: на виплату по контрактах за спорудження мостової в містечку Лосинівка близько 23000 крб., на утримання техніки - 2040 крб., на утримання дорожнього майстра - 840 крб., на утримання дорожніх сторожів - 700 крб.; суму в розмірі 21808 крб. 23 коп. - на влаштування у 1911 р. мостової в урочищі Ставок між с. Талалаївкою і хутором Погребцем по тракту Ніжин-Лосинівка.¹⁹

Для того, щоб навчання дітей небагатих жителів м. Ніжина та повіту було доступнішим, Ніжинське земство щороку виділяло кошти на утримання різних початкових і середніх навчальних закладів: народних, технічних та комерційних училищ, жіночих і чоловічих гімназій. Для нагляду за їхньою діяльністю від земства обиралися попечителі. Крім того, при управі діяла постійна комісія, яка займалася справами шкіл та бібліотек. У 1910 р. відбулося чергове обрання комісії на трирічний термін. До неї увійшло шість довірених осіб: Є. І. Гржимайло, П. С. Коробка, М. В. Сидоренко, П. С. Пилипенко, А. В. Безсмертний, П. Парпура.²⁰

У 1910 р. земство фінансувало кошти на утримання Людмилінської школи сільського домоводства і присадибного господарства, Дроздівської слюсарно-штамповочної майстерні, Ніжинського технічного училища ім. Кушакевича, де почесним попечителем від земства у 1910 р. був племінник засновника цього закладу П. В. Кушакевич. У журналі земських засідань за 1910 р. згадується, що протягом останніх двох років (по 100 крб. щорічно) фінансувалася також прогімназія А. Ф. Крестинської. У 1910 р. вона перетворена на повну гімназію. Записи земського журналу свідчать, що також надається допомога передбачуваній до відкриття у Ніжині другій чоловічій гімназії:

«...Городская Дума в заседании 22 сего сентября определила постоянное пособие от города на утверждаемую в г. Нежине 2-ю мужскую нового типа Гимназию в сумме 2000 руб.

Уездная земская Управа находит, что такую же сумму пособия на содержание 2-й Нежинской гимназии следует назначить и Нежинскому земству в виде чего и просит собрание внести в смету 1911 г. на этот предмет 2000 руб.»²¹

А що стосується приватного комерційного училища К. І. Чубини, яке у травні 1910 р. було перетворене у громадське з представленням прав урядових комерційних і реальних училищ, то в зв'язку з тим, «что в текущем или будущем году необходимо будет оказать пособие предполагаемой к открытию в г. Нежине второй мужской гимназии... субсидировать же два средних учебных заведения будет обременительно для земства, поэтому управа полагает, что от пособия на содержание коммерческого училища следует воздержаться...»²²

У 1910 р. на спорудження кам'яної будівлі школи у с. Володькова Дівиця громада селян і козаків цього села внесла в депозит управи 4148 крб. 09 коп. Земство виділило ще 2300 крб. Цього ж року закінчено було будівництво шкіл у Галиці, Веркіївці, Смолянці, Яхновщині, Шатурі, Вікторівці, загальна вартість яких становила 80560 крб. 33 коп. У рахунок цієї суми надійшло казенної допомоги - 53000 крб., всі інші кошти (26860 крб. 53 коп.) були перечислені громадами цих сіл на депозит земської управи.²³

Із архівних матеріалів стало відомо, що у 1910 р. у Ніжинському повіті відбулося відкриття Макіївського, Монастирищенського, Дроздівського, Томашевського початкових училищ, розширено Сальнянське з додаванням 2-х комплектів.

У цьому ж році земська управа згідно з планом розвитку шкільної мережі вилучила один комплект із Лосинівського II училища, зробивши його двокомплектним; в Черняхівському і Носівському II додаванням у кожному по 2 комплекти і Кунашівському одного комплекту перетворила перші два у 4-комплектні і третє - у 2-комплектне; відкрила нові 4-комплектні училища: Вертіївське III, Лосинівське III, Монастирищенське II і Носівське. Усього передбачалося здійснити відкриття 21 комплекту і закриття одного.

На початок 1910-1911 навчального року у повіті нараховувалось усього 65 училищ на 131 комплект. Що стосується будівництва приміщень для училищ, то «Чрезвычайными Земскими собраниями 24 ноября 1909 и 1 февраля 1910 г. приняты были соображения

Управы и сметы на постройку зданий училищ одноклассных новооткрытых: Степнохоторского, Леонидовского, 2-х классного Сальнянского и 4-х классного Макиевского и Монастырищенского, согласно постановлению собраний возбуждены были ходатайства перед министерством народного просвещения о субсидиях и ссудах».²⁴

Учителів для повітових училищ готували, як правило, в спеціальних учительських семінаріях. Одну з таких у 1909 р. відкрили у м. Суражі, де, згідно із записом у земському журналі, «обучаются преимущественно уроженцы Черниговской губернии из крестьянского сословия или из казаков, дети малосостоятельных родителей».

Документи свідчать, що у 1910 р. на своєму черговому засіданні «имея в виду потребность в специально подготовленных учителях, Управа полагает, что следует в смету 1911 г. внести сумму на содержание одного стипендиата при Суражской учительской семинарии при условии, чтобы стипендия предоставлялась уроженцу Нежинского уезда и при обязательстве стипендиата прослужить в Нежинском уезде в должности учителя столько лет, сколько выдавалась ему стипендия (сумма стипендии 120 руб.)»²⁵

Ніжинське-земство у 1910 р. брало участь також у створенні при Московському учительському інституті першого в Росії «Учительського Будинку» - просвітницької утсанови, «где бы могло постепенно сосредоточиться все, что имеет отношение к народному образованию и что содействовало бы распространению знаний среди учителей...»

У 1910 р. Ніжинське земство на прохання громади с. Сального вирішило заснувати фельдшерський пункт у цьому селі. Клопотання громади обґрунтовувалось тим, що найближчий медичний пункт знаходився на відстані 10 верст у с. Галиця, і до Сального прилягають села без медичних установ: Шняківка із 200 дворами, Терешківка (200 дворів), Татарівка (200 дворів), Вікторівка (100 дворів). У проект кошторису на 1911 рік земська управа внесла 581 крб. на заснування фельдшерського пункту з розрахунку: утримання фельдшера - 360 крб., ремонт прислуги - 60 крб., господарчі і канцелярські витрати - 10 крб., передплата медичного журналу - 4 крб., бібліотека - 5 крб.

У цьому році Ніжинське земство також підняло питання про спорудження будинку для квартир фельдшерів при Ніжинській лікарні. В проект кошторису на зазначене будівництво в 1911 р. була внесена сума 5387 крб.

Документи свідчать, що у 1910 р. на черговому земському засіданні розглядалося питання про з'їзд лікарів і представників земств Чернігівської губернії. З'їзд повинен був відбутися в м. Чернігові не пізніше червня 1911 р. Губернське земство внесло у кошторис на 1910 р. на виконання цього заходу 800 крб.

Приблизна програма з'їзду, що намічалась губернською управою: «1. ...выработка применительно к особенностям Черниг. губернии и существующему в ней строю земской медицины желательных мер по борьбе с заразными болезнями;

2. Обсуждение вопроса об алкоголизме и выработка мер борьбы с пьянством.
3. Обсуждение вопросов по общественному презрению.
4. Вопросы школьной гигиены.
5. Рассмотрение вопроса об удешевлении медикаментов, в связи с вопросом об устройстве общегубернской выписки медикаментов и устройстве общегубернского склада».

Підсумовуючи діяльність Ніжинського земства у 1910 р., є всі підстави стверджувати, що завдяки його копіткій і корисній праці відбулося багато позитивних зрушень в економіці, сільському господарстві, освіті, медицині у нашому краї.

Джерела та література:

1. Журнал Нежинских уездных земских собраний, 1910 г. (Нежин). С. 335-338.
2. Там само. - С. 340-346.
3. Там само. - С. 72 («Организация опытно-показат. участков»).
4. Там само. - С. 328 («О расширении помещения склада земледельческих орудий»).
5. Там само. - С. 70 («Меры по улучшению посевного материала»).
6. Там само. - С. 78-79 («О мероприятиях по садоводству»).
7. Там само. - С. 80-81 (Об ассигновании на сельскохозяйств. библиотеку).
8. Там само. - С. 95 («О ходе работ по облесению летучих песков в Нежинском уезде в 1910 г.»).
9. Там само. - С. 90-92 (заседание «По вопросу о земской совместно с землеустроительным ведомством агрономич. помощи единоличного владения»).
10. Там само. - С. 63-69 («Об улучшении мероприятий по крупному рогатому скоту»).
11. Там само. - С. 496 (Об установлении в память Л. И. Руссо-де-Живона серебрян. медали).

12. Там само. - С. 87 (О текущей деятельности земской кассы мелкого кредита...)
13. Там само. - С. 571 (Об осушке болота Удая).
14. Там само. - С. 346 (Об устройстве телефонной сети).
15. Там само. - С. 347.
16. Там само. - С. 349.
17. Там само. - С. 350.
18. Там само. - С. 351.
19. Там само. - С. 215 (Об избрании комиссии за наблюдениями за школами и библиотеками).
20. Там само. - С. 217 (О выборе в попечительный совет).
21. Там само. - С. 258.
22. Там само. - С. 260.
23. Там само. - С. 313 (Об образовании фонда Нежинского земства на начальное обучение).
24. Там само. - С. 421 (Об открытии в 1910-1911 гг. новых начальных училищ).
25. Там само. - С. 223 (Об открытии в г. Сураже учительской семинарии).
26. Там само. - С. 325 (Об устройстве «Учительского Дома»...)
27. Там само. - С. 240 (Об открытии фельдшерского мед. пункта в с. Сальном).
28. Там само. - С. 294 (О постройке дома для квартир фельдшеров).
29. Там само. - С. 460 (По вопросу о созыве съезда врачей и представителей земств в Черниговской губернии).

Володимир Дятлов

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОГО МОДЕРНУ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. ВІД ІСТОРІЇ КОМУНІКАЦІЙ ДО ІСТОРИЧНОЇ КОМУНІКОЛОГІЇ?

В останнє десятиріччя набирає силу тенденція до стрімкого збільшення досліджень з проблем історії масової комунікації, інформації, медіа, преси. Що стоїть за цим історіографічним поворотом - суто механічне збільшення кількості досліджень на актуальну тематику в інформаційному суспільстві чи оновлення методологічного інструментарію? Наскільки серйозними є підстави стверджувати про формування нової історичної дисципліни - історичної комунікології? Що нового відкрито дослідниками в комунікативній культурі європейського Середньовіччя і раннього Модерну? Таким є коло питань і проблем, які ставить автор даної статі. Охарактеризувати усі дослідження і розвідки з історії комунікацій, принаймні за десять останніх років, не видається можливим - настільки великим є масив літератури.

Нові гуманітарні науки формуються як відповіді на проблеми і виклики часу і мають на меті давати адекватне знання про людину і суспільство. В останню третину ХХ століття під впливом постмодерністського дискурсу відбувається формування нової парадигми історії, базовою категорією якої є «культура». Йдеться про становлення напрямку в історичній науці, який називають по-різному - «ною культурною історією», «історичною культурологією», «соціокультурною історією»¹.

У хаосі ідей, стрімкого розвитку традиційних і нових гуманітарних дисциплін поки що важко визначити наріжні камені майбутніх наук про людину і суспільство². Однак можна із впевненістю говорити про те, що в еkleктичному пошуку нових підходів і напрямків увага фахівців соціальних і гуманітарних наук зосереджується навколо проблем комунікації, інформації, медіа відбувається становлення комунікології - науки, яка вивчає суспільство як розгалужену інформаційно-комунікативну систему. Комунікація розглядається як засіб зв'язку об'єктів матеріального і духовного світу, процес передачі і сприйняття емоційного та інтелектуального змісту, інформаційного наповнення спілкування на різних рівнях людської взаємодії. В галузі комунікології швидко відгалужуються і стають самостійними дисципліни, предметом яких є засоби масової інформації. В останні роки дедалі гучніше заявляє про себе нова наукова дисципліна медіалогія, яка досліджує вплив медійної сфери на мислення, почуття і культуру людини.

Зміщення інтересу історичної науки у бік історії комунікацій, медіа, засобів масової інформації, друку, письма, технічного оснащення медійного та інформаційного простору не обмежується тільки вибором проблематики і тематики досліджень, а стосується також запозичення методів комунікології, медіалогії, інформатики, теорії інформації, семіотики.

Інакше кажучи, відбувається те, що історики вже встигли охрестити «стратегією привласнення», коли взаємодія відбувається на рівні поєднання теорії неісторичної дисципліни з історичним методом. В останні півстоліття історики практично не створювали «історичних» теорій, а у більшості випадків вирішували проблеми методологічного оновлення шляхом звернення до теорій різних соціальних і гуманітарних наук. Найчастіше таке поєднання відбувалось у вигляді моделі: соціальна дисципліна - відповідна історична субдисципліна. Стратегія розвитку історичної науки у постпозитивістський період полягає в утвердженні низки історичних дисциплін і напрямків, таких, як, наприклад, соціальна історія, історична антропологія, історична демографія, історична психологія.

Помітною стає ще одна тенденція - представники соціальних і гуманітарних дисциплін самі прагнуть дати історію об'єкта свого дослідження, що призводить до появи своєрідних історичних «вступів» до них³. Залучення авторами історичного матеріалу для своїх концептуальних конструкцій і формулювання теоретичних підходів приводить до стирання межі між «чистою» історією та «історизованими» соціальними і гуманітарними дисциплінами.

Історія комунікацій, письма, книги, друку, преси, журналістики, засобів масової інформації, зв'язку, транспорту тією чи іншою мірою завжди перебувала у полі зору історичної науки. Однак дослідження у цій сфері виступали доповненнями до економічної, соціальної і соціокультурної історії і не розглядалися у контексті комунікативних відносин у суспільстві.

В останнє десятиріччя можна спостерігати перехід історіографічного дискурсу в нову якість і говорити про становлення історичної комунікології як самостійного напрямку. Підставою для такого, можливо, ризикованого твердження є не тільки й не стільки стрімке збільшення кількості публікацій, а визначення нової проблематики і методики досліджень, тенденції до інтеграції різних знань про комунікацію.

Одна із рис історіографічного повороту - переорієнтація фахівців у галузі політичної, соціальної, економічної, соціокультурної історії на вивчення комунікації в межах проблематики і тематики, якою вони займалися раніше; відбуваються пошуки нових підходів до аналізу вже знайомих феноменів (влада, держава, суспільство, культура), які постійно перебувають у центрі уваги історичної науки.

Про значні евристичні можливості та перспективність нового напрямку свідчить започаткування нових серійних видань, спрямованих на висвітлення різних аспектів комунікації та історії медіа. До того ж майже усі німецькі провідні історичні часописи та журнали видають спеціальні випуски, номери не тільки з конкретними дослідженнями, а й довгостроковими програмами і проектами вивчення проблем комунікації.

Формування теоретико-методологічних підвалин історії комунікативних відносин відбувається у сучасній історіографії значною мірою під впливом філософії М. Хайдеггера, К. О. Апеля, Ю. Габермаса, Н. Лумана, Д. Гільдебранда. Для німецької історичної науки найпопулярнішим й найцитованишим вченим є, безперечно, Ю. Габермас - автор розгалуженої теорії комунікативної природи суспільства.

Зосередження уваги дослідників на проблемах відкритості, публічності влади і громадянської відкритості, ролі та функцій преси, різних видів періодики у формуванні відносин між владою і суспільством має своє пояснення у світлі особливостей розвитку німецької і, загалом, європейської історіографії. Історична наука досить чутливо реагує на зміни політичної конфігурації, структурні перетворення у сфері влади. Класичні історико-політичні дослідження середньовічної державності переносили центр ваги на вивчення внутрішніх відносин у сфері влади, які мали не публічний, а закритий характер. У світлі такого підходу володар та його оточення «творили» політику і, в дусі Г. Трайчке, «творили» історію. Сучасні дослідження політичного устрою, інституціональних можливостей владних еліт та їх оточення зміщують дискурс із князівських та імператорських дворів на станові збори, рейхстаги, ландтаги, парламенти, а ключовими словами стають поняття «публічність», «відкритість». Інтенсивність досліджень у цьому

напрямку дає підстави говорити про намагання створити нову політичну історію Середньовіччя і раннього Нового часу⁴.

Утвердження публічного характеру влади, формування основ відкритого суспільства за часів раннього Модерну виглядають цілком логічними з огляду на розвиток книгодрукування, виникнення періодичної преси, нових видів мас-медіа. Вже для шістнадцятого століття публічність, відкритість можна визначати як соціальну реальність, що набула масового характеру. Однак справжньою несподіванкою виглядає відкриття істориками публічного характеру середньовічної влади.

Історики-медієвісти спробували з'ясувати характер середньовічної відкритості та комунікативності, в тому числі й публічності влади шляхом аналізу символіки, ритуалів, жестів як комунікативних засобів. Такий підхід дає нові й досить переконливі знання про їх інформаційні функції та навантаження в різних сферах суспільного життя⁵. Зосередження уваги на невербальних формах комунікативності відповідає основній ідеї, висловленій відомим дослідником Г. Альтгофом: «Комунікативні засоби Середньовіччя в публічній сфері були переважно демонстративно-ритуальними», а суспільство було «чутливим до ритуалів, церемоніальних дій, жестів і звичаїв»⁶. Історик переконаний в тому, що у різноманітних формах «невербальної комунікації слід шукати ключ для розуміння Середньовіччя». Вже на початку перших студій у цьому напрямку дослідники одержали переконливі докази на користь цієї тези, і сьогодні мало хто заперечує значення невербальної комунікації у середньовічних соціальних і політичних відносинах. Ритуали вимагають від людини певної поведінки, якщо вона хоче брати участь у діяльності своєї групи або свого співтовариства, примушують учасників до комунікації один з одним, визначають правила людських взаємин, стабілізують пануючий порядок, полегшують взаєморозуміння і встановлення довіри, забезпечують суспільство необхідною для життя інформацією про права та обов'язки станів, соціальних груп та спільнот⁷.

Цінність досліджень полягає не тільки у з'ясуванні численних ритуалів та символіки Середньовіччя, а й у спробах знайти нові підходи до вивчення феномену влади. Сакральний характер влади визначав культ влади, специфічну мову її впливу на підданих та демонстрації ними своєї покірності. Ця теза знаходить досить цікаве підтвердження у спостереженні К. Шрайнера про те, що «мова політичної покори була ідентичною мові церковного покаяння», - явище характерне для традиційних спільнот, в яких релігія і політика, церковні і світські системи були переплетені найтіснішим чином⁸.

Соціальна комунікація вивчається також у контексті проблеми взаємозв'язку між феноменом символічної комунікації і соціальної системи цінностей у домодерній епохи, від Середньовіччя до Французької революції⁹. Відправним пунктом досліджень стало питання про те, яким чином у домодерній комунікації демонстративно-ритуальні дії визначались основними суспільними цінностями, в чому полягали функції символічної комунікації у збереженні і стабілізації її, водночас, у перетворення політичних і соціальних систем. Символічна комунікація мала свою еволюцію, яку дослідники розглядають у світлі відомої дихотомії «околдовування» і «розколдовування» світу. Акти символічної комунікації у домодерні часи були, однак, уже розкодовані в тому сенсі, що вони були зрозумілі людям.

Якщо праці Г. Альтгофа, його учнів та послідовників стосуються головним чином політичної комунікації, то центральне місце у проєкті Г. Духгарта і Г. Мелвілла посідають проблеми соціальної комунікації, яку вони розглядають у взаємодії двох чинників - права і ритуалу¹⁰. У світлі такого підходу об'єктом вивчення стають вже не правові норми, а механізми урегулювання відносин на різних рівнях суспільства, їх залежність від традицій, ритуалів та звичаїв. Така стратегія відкриває перспективу з'ясування розбіжностей між нормативною базою суспільства, «писаними» законами і реальною, усталеною практикою. Еволюцію комунікативності у ранньомодерну епоху визначало звільнення її від тиску звичаєвого права та підпорядкування її нормам «писаного» права. Водночас сила звичаїв виявилася настільки сильною, що офіційне право раннього Модерну змушене було адаптувати їх до юридичної практики. Вторгнення комунікативної проблематики у сферу юридично-правової і політичної тематики, які завжди належали до пріоритетних напрямків досліджень Середньовіччя і раннього Нового часу, є ще одним свідченням загального повороту німецької історичної науки¹¹, перетворення її в соціокультурну історію.

Висвітлення соціальних конфліктів через призму комунікації дає можливість

відкрити «культуру конфлікту», глибоке культурне коріння взаємин у середньовічному і ранньомодерному суспільстві¹². Наявність тривалих і перманентних конфліктів привела до формування певних правил поведінки дійових осіб, до утворення відповідних механізмів їх локалізації та урегулювання, які не допускали руйнації соціального порядку.

Поряд із цікавими спостереженнями реальної практики в центрі уваги постало питання про те, за яких умов локальні, розпорошені конфлікти і протиріччя переростають у фундаментальні, такі, що призводять до руйнації або трансформації суспільства. Учасники проекту спробували знайти відповідь у річищі проблеми конституювання соціальних систем і порядків, яка є однією із центральних у сучасній історії культури. Порядком ніколи не є квазіонтологічним, а завжди виступає як даність, як реальність, що проявляє себе через конкретних дійових осіб¹³. У такий спосіб історики намагаються уникнути абстрактних соціологічних схем і моделей, вивчати реальність у межах конкретно-історичних інституціональних та конституціональних структур.

Відповідь на питання про те, яким чином і за яких умов відбувається руйнація соціальних порядків, дослідники спробували знайти також на шляхах вивчення просторової символіки, яка визначає структуру суспільно-політичного устрою. У домодерні епохи соціальні групи і стани мали своє просторове оформлення, яке чітко визначало і закріплювало місце людини або соціальних груп і верств у різних просторових вимірах і бінарних опозиціях: «вищі-нижчі», «ліві-праві», «внутрішні-зовнішні».

У такому разі посилення розбіжностей між нормативними параметрами, між ідеєю загального просторового визначення місця усіх соціальних груп та індивідуумів і конкретними взаєминами завжди призводило до соціальних конфліктів, котрі могли руйнувати суспільний порядок, відроджувати, оновлювати і, нарешті, призводити до його нового конституювання. Автори студій відштовхуються від методологічної установки, згідно з якою повна руйнація порядку відбувається тоді, коли конфлікт стосується основних правил, цінностей і принципів порядку. З позицій різних дисциплінарних перспектив висвітлюється те, як суспільний порядок виступає просторовою метафорою, як він перетворюється в конфліктах, постійно модифікується і, насамкінець, яким чином вписується у новий соціальний простір.

Соціальна комунікація Середньовіччя у новітніх дослідженнях розглядається у тісному зв'язку із менталітетом і культурою суспільства. Предметом особливої уваги дослідників стала категорія честі, її ролі та значення у комунікативних відносинах. Поворотним пунктом у цьому напрямку можна вважати спеціальний випуск часопису «Норма і структура», присвячений конфліктам навколо честі у суспільстві Середньовіччя і раннього Нового часу¹⁴. Автори статей доводять тезу про те, що честь була основою комунікативних відносин і взаємин не тільки для політичної еліти, а й для широких верств населення. «Люди без честі» складали соціальний маргінес, що переконливо свідчить про особливості соціальної диференціації середньовічного соціуму. Результатом досліджень можна вважати введення у науковий обіг поняття «соціальний і культурний капітал», який мав не тільки символічне, а й «матеріальне» значення. На думку Г. Дорсте, символічний капітал виступає, з одного боку, як честь, престиж, а з іншого, як кредит, який підлягає «обміну» на соціальний капітал, і виступає, таким чином, важливим елементом комунікативних відносин. Він здатен без вербального супроводу визначати ступінь довіри до людини, вказувати на її приналежність до тієї чи іншої соціальної групи та її цінностей¹⁵.

Історико-комунікативний аспект ритуалу і честі знайшов своє продовження у дослідженнях, присвячених ранньому модерному суспільству. Німецькі дослідники простежили різні варіанти мутації поняття честі у політичній культурі й дійшли висновків, що у ранній Новий час дискурс честі був найхарактернішим для тих соціальних груп, котрі занепадали й використовували її як зброю для захисту своїх інтересів¹⁶. На рівні повсякденних конфліктів відбувається інтеграція честі у правові форми, що свідчило про утворення нової шкали цінностей. З іншого боку, у публіцистичних працях сучасників простежується намагання показати честь князів як центральний компонент князівського і державного авторитету, як основу честі держави.

Якщо більшість авторів висвітлює у переважній більшості культуру міста і владної верхівки, то дослідження потсдамської групи істориків-аграрників реалізують проект комунікативної історії на матеріалі сільських спільнот. Для розуміння загального

історіографічної дискурсу цієї групи слід звернути увагу на еволюцію її дослідницької стратегії у сфері аграрної проблематики. Роботи з соціально-економічної проблематики в дусі класичного історизму у 80-90-і роки минулого століття поступають місцем вивченню менталітету, реальних соціальних практик. Для західнонімецьких істориків це відкривало можливість відступити від юридично-правових і соціально-економічних схем, а для істориків-марксистів - переосмислити своє «ідеологічне» минуле й оновити теоретико-методологічну базу історичних студій. Широкий розмах і системний підхід дали можливість досить швидко подолати відставання від французьких істориків-аграрників, які задовго до цього створили комплекс досліджень у галузі ментальностей. Історико-антропологічні дослідження німецьких істориків сьогодні зазнають нового повороту, для якого характерним є зосередження центру уваги на комунікативній природі сільського світу.

Найзручнішою для розкриття сутності комунікацій виявилася культура конфлікту, яка без перебільшення посідає провідне місце у дослідженнях. Головний мотив статей та розвідок полягає в тому, що конфліктність не слід сприймати тільки з негативного боку, оскільки суспільство мало механізми розв'язання конфліктів, що є свідченням високої здатності до спільності¹⁷. Для вирішення конфліктів дійові особи залучали владу, судові органи і, водночас, часто обходились без них - спори і суперечки могли бути вирішені за допомогою фізичної сили, посередників або у словесній формі. Гіпотеза М. Еріксона і Б. Круг-Ріхтер полягає в тому, що практика сили у сільському суспільстві раннього Модерну мала своє специфічне значення і вважалась одним із позитивних елементів сільської культури.

У контексті дослідження символічно-комунікативного оснащення політики, економіки та соціальних відносин намітилась тенденція до вивчення такого явища, як корупція в епоху пізнього Середньовіччя і раннього Модерну¹⁸. Такий підхід цілком вписується у контекст дослідження «правил гри» в системі влади, який досить ґрунтовно обстоював Г. Альтгофф. На порозі Нового часу правила гри міняються у зв'язку із становленням модерної бюрократичної державності і розвитком раннього капіталізму. Середньовічна система владних васально-ленних відносин не могла бути корупційною, оскільки трималась на міжособистісних відносинах і розпорощеннях державних функцій. За часів переходу від середньовічної «моральної економіки» до підприємницько-ринкової, орієнтованої на прибутки, встановлюється своєрідний мезальянс між владою, яка мала адміністративно-монополні права, і підприємцями, котрі прагнули до зламу цієї системи. Подолати її через публічно-революційні дії молода буржуазія не могла, оскільки не мала достатньої сили для консолідації навколо себе суспільства. За таких умов більш дієвою й зовні мало помітною виявилася практика корупції. Тут також не обійшлося без середньовічної ритуальності - мови, яка була найзрозумілішою для аристократії і дворянства і давала можливість одержувати або давати хабарі, не порушуючи при цьому честі та достоїнства.

Велика кількість досліджень, присвячених вивченню комунікативної ролі ритуалів, церемоній, звичаїв, не тільки не вичерпала теми, а й поставила низку питань і проблем, які мають ключове значення для з'ясування природи домодерних суспільств. Підбиваючи підсумки попередніх досліджень, Б. Штольберг-Рілінгер у програмній статті, опублікованій у «Журналі історичних досліджень» за 2004 рік, визначила символічну комунікацію як один із головних об'єктів досліджень на наступні роки¹⁹.

Для епохи раннього Модерну дослідження символічної та ритуальної комунікативності можна назвати певною мірою периферійними. Зусилля дослідників історії цього періоду в останнє десятиріччя зосереджені на проблемах відкритості влади і суспільства, поставлених свого часу Ю. Габермасом, який не тільки сформулював філософські основи комунікативності, але й дав приклад історичного дослідження структурних перетворень у сфері громадськості, що відбувались упродовж Нового і новітнього часів. Власне його дослідження присвячене вивченню феномену і категорії «громадянське суспільство»²⁰. Концептуальне рішення німецького дослідника полягає у визначенні тісного зв'язку між політичним розвитком і комунікативним кодом суспільства, що є безперечним внеском автора у теорію демократії.

Вдалий досвід Ю. Габермаса сприяв, щоправда, із запізненням, появі низки конкретно-історичних досліджень у сфері громадської думки, політичної відкритості і ролі в цьому вербальних і невербальних засобів інформації. В останнє десятиліття спостерігається справжній бум досліджень із зазначеної ним проблематики, здійснюються спроби переосмислення через призму категорії комунікація публіки,

громадськості, відкритості вже відомих історичних феноменів, таких як, наприклад, Просвітництво XVII -XVIII ст.²¹.

Актуальність і збільшення історико-медійних досліджень поставили проблему визначення основних історичних понять. К. Х. Фюрер, К. Хіккетір і Ф. Шільдт запропонували розглядати «публічність» («відкритість») як центральний пункт історії комунікацій і медіа, що дає можливість досягнути розвитку комплексу мас-медіа, їх внесок у конституціоналізацію та становлення модерного суспільства²². Автори пропонують розрізняти загальне поняття «публічність» і конкретні ансамблі «публічностей». При цьому наголошують на безпосередньому взаємозв'язку історії публічності із історією міста - комунікативного простору, одним із центральних елементів яких є мас-медіа.

Теза про варіативність відкритостей знайшла своє обґрунтування на конкретно-історичному матеріалі у дослідженні Е.-Б. Корбер комунікації у герцогстві Пруссії. Корбер ставить питання про різну відкритість, констатує при цьому три основні її види: відкритість влади, відкритість освіти, відкритість інформації. Усі три категорії, на чому наголошує дослідниця, не належать XVI ст., а є теоретичними категоріями, які «приписані» реформаційному часу. За часів пізнього Середньовіччя і Реформації слово «публічний» вживали в іншому сенсі - як протилежність «приватному»²³. Використання поняття «відкритість» ускладнюється тим, що сьогодні воно стало багатозначним, як ніколи: відкритість визначається як абстракція, а в інших варіантах означає сукупність персон, котрі беруть участь у публічних заходах.

Вивчення історії комунікативних відносин і становлення громадянського суспільства не обійшло досить популярні й поширені у західноєвропейській історіографії гендерні студії. Між «домашністю і відкритістю» - так визначила У. Вексель проблематику дослідження жіночої преси, перших німецьких журналів. Дослідниця намагається переглянути традиційну для історичних студій з історії Просвітництва і модерного суспільства модель - «чоловічої громадськості» і «жіночої приватності». «Нормативний» дискурс про поляризацію поколінь і підпорядкованість жінок приватній домашній сфері, а чоловіків - публічній політичній діяльності довгий час сприймався як реальність²⁴. Такий відправний пункт визначив історичні дослідження жіночої тематики, місце для пошуку сліду жіноцтва в історії. Гендерні студії, починаючи з 80-х років, поставилися критично до такої дихотомії публічності та приватності. Вплив історичної антропології, історії ментальностей призвів до формування нових позицій культурної історії з її інтересом до етичних норм і соціальної практики. У світлі такої еволюції вивчення жіночої преси, публіцистичної творчості дає можливість зробити крок для перегляду стереотипів щодо жіночої «схильності» до приватного життя.

Зосередження уваги на вивченні відкритості, публічності, їх розширенні за часів раннього Модерну, становлення періодичної преси, інших видів медіа досить швидко призвели до постановки проблеми про функції і масштаби закритості, таємності та секретності - протилежного боку публічності.

Приватне і публічне визначає також стратегію досліджень Г. Мелвілла і П. Мооса. Автори розвідок і досліджень, представлених у їхньому проекті, акцентують увагу на регламентації цих двох сфер середньовічної і ранньої модерної комунікативності. Визначальну роль у взаємодії таємного і відкритого за часів Середньовіччя відігравала церква, яка намагалась зберігати співвідношення приватної і публічної релігійності²⁵. Реформаційні процеси раннього Нового часу розширюють «приватну віру», дають простір для внутрішнього діалогу людини із Богом і спростування таким чином публічної ритуально-обрядової комунікативності. Висвітлення релігійної, політичної і соціальної публічності та закритості, постановка багатьох проблем не дає, однак, відповіді на питання про характер співвідношення і рівноваги цих двох взаємозалежних сфер комунікативних відносин. Можна лише стверджувати, що розширення публічності, формування відкритого суспільства супроводжувались утворенням і культивуванням закритості, таємності, секретності.

Б.Штольберг-Рілінгер також зосередила увагу на з'ясуванні суперечливого характеру просвітницької відкритості та комунікативності. Перехід від цехового устрою до підприємництва і промислового виробництва, перетворення станового суспільства на громадянське, збільшення наукової і вишуканої літератури, проведення політики в освіті, що сприяла залученню великої кількості населення у свою орбіту, мали своїми

наслідками нові життєві очікування. Натомість утвердження публічності супроводжувалось не тільки намаганнями зберегти закриті зони, а й створити таємні інституції.

Співвідношення, масштабність і взаємозалежність сфер приватного і публічного, відкритого і закритого, явного і таємного наштовхує на думку про те, що суспільство не зменшує і знищує закриті комунікативність, а лише міняє її змістовне наповнення. Результати досліджень у цьому напрямку дають підстави обережніше ставитися до ідеї розширення відкритості за рахунок подолання закритих сфер навіть за часів інформаційних вибухів. Інакше кажучи, можна поставити питання про те, чи не діє в історії закон рівноваги відкритого і таємного, закритого і секретного, приватного і публічного?

Численні дослідження проблем секретності і таємності виходять за межі політичної проблематики й охоплюють сферу приватного життя людини, ставлення до тіла, сексуальності, науки, мистецтва²⁶.

Якщо більшість дослідників надає перевагу вивченню періодичної преси та друкованих засобів інформації у формуванні відкритості суспільства, то С.Рау і Г.Швергофф, видавці збірника «Між храмом і таверною», спробували змістити акценти і дослідити різноманітні приміщення і простори відкритості за часів пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу²⁷. Комунікативний простір міста за часів Середньовіччя і раннього Модерну визначали: ратуша - перехрестя політичного життя, ринкова площа - економічний центр, парафіяльний храм - духовний осередок, у межах яких усі соціальні групи знаходили своє місце.

Визначення ролі приміщень і простору автори здійснюють на основі концепції структурного, нормативного та інституціонального упорядкування усіх сфер життя людини - ще один напрямок історичних досліджень німецьких істориків. Зазначимо, що ідея вивчення інституціональної структури суспільства як точнішої і науково продуктивнішої категорії, ніж категорія «соціальна структура», вже на стадії свого становлення зазнала мутації у бік вивчення ролі засобів інформації. Дослідження цього аспекту комунікативних відносин дає підстави говорити про них не як про хаотичний процес, який не піддається чіткому визначенню, а як про певну структуровану систему.

Поряд із працями, присвяченими історії комунікації, що несуть на собі відбиток процесів формування інформаційного суспільства і спрямовані на з'ясування комунікативного коду суспільства на різних етапах його розвитку, помітно виділяється серія досліджень, написаних під впливом іншого чинника - об'єднання Європи і формування комунікативної культури європейського простору.

Західноєвропейські дослідники сьогодні зосереджують увагу на пошуках історичних комунікативних підвалин «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію. За висновком одного із аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служницею європейського об'єднання, однак вона повинна сконцентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики²⁸.

В останні десятиріччя спостерігається тенденція до висвітлення дипломатичної комунікації, її механізмів досягнення злагоди між державами. У світлі такого підходу війни виглядають скоріше як аномалії, ніж звичайна практика, якій не було альтернативи. Прикладом такого дослідження можна назвати монографію Х. Луттер, присвячену вивченню політичної комунікації в епоху переходу від Середньовіччя до Нового часу²⁹. На відміну від ранніх історичних досліджень комунікативних відносин, дослідниця вдається до культурно-історичних методів, показує «дипломатичну комунікацію не тільки як ансамбль різноманітної практики і техніки інформативного посередництва, а як багатогранний процес політичного спілкування за допомогою символіки»³⁰. Висвітлення форм і правил дипломатичної зустрічі, «базових актів» - церемонії прийому і прощання, протокольні зустрічі - дало можливість виявити комплекс знакових систем, які забезпечували стабільність відносин між державами.

Сьогодні намітився новий підхід до вивчення комунікативної ролі окремих міст і регіонів³¹, культури доріг, подорожей, технічних засобів зв'язку, які дають підстави розглядати Європу як комунікативний феномен.

Перетворення мас-медіа на впливовий чинник політичного і соціокультурного розвитку, «четверту владу», визначення постіндустріального суспільства як інформаційного, радикальні зміни, що відбуваються у сфері людських відносин під

впливом інформаційної революції, дали підстави для утвердження тези про визначальну роль медіа у розвитку суспільства й поставили проблему історичних витоків цього феномену. Найбезапеляційніше, із залученням великої кількості історичних спостережень цю ідею обстоює відомий канадський дослідник засобів масової інформації М. Мак-Люен. Простежити, яким чином спочатку фонетичний алфавіт, а потім книгодрукування змінили форми досвіду, світогляду і самовираження, - такою є мета численних публікацій цього автора, зокрема його книги «Галактика Гутенберга»³².

Будь-який вид комунікації передбачає засоби і механізми обміну інформацією між суб'єктами. Іншими словами, йдеться про «посередника», який здобув узагальнюючу назву «медіуму» або «медіа».

Найпомітнішим явищем у вивченні історії медіа є десяти томний проект відомого дослідника В. Фаульштіха, концепція якого полягає у «культурній історії медіа» і передбачає вивчення їх системи і функцій у суспільстві. Автор ставить за мету сформулювати загальний історичний підхід до мультимедійної дійсності Середньовіччя і раннього Нового часу, перш за все до змін та функцій медіа у трансформації суспільства. Основу цього складає уявлення про медіа не тільки як про канали технічного посередництва, а як про значний творчий інструмент формування соціальних взаємозв'язків. Культуру без медіа, на думку автора, взагалі не можна уявити - усі суспільства повинні розглядатися як «комунікативні та медійні співтовариства». Автор виходить із гнучкого поняття медіа, наполягаючи на тому, що кінцеве її остаточне визначення «медіа» за таких обставин можна зробити тільки по завершенні проекту. Власне, для дослідника проблеми точного визначення медіа не є першорядними, важливішим, на його думку, є те, що вони мають вирішальне значення для соціального та політичного порядку, внаслідок чого без їх вивчення не може бути повноцінної соціальної і культурної історії³³. Однак постає питання: якщо медіа відображають культуру суспільства, то в чому тоді полягає сутність соціальних комунікацій? Дослідник досить ґрунтовно досліджує відмінність між «людськими», образними, письмовими і друкованими медіа, які пізніше поступаються місцем електронним та дигітальним медіа. Фаульштіх визначає, що в період суспільних перетворень поряд із модифікацією соціальних, політичних або економічних відносин відбуваються зміни, що стосуються значення і суспільних функцій традиційних і нових медіа. Так, за часів Ренесансу традиційні «людські» медіа втрачають свою дієвість, а візуальні медіа, навпаки, розвиваються до рівня індивідуального мистецтва.

Автор намагається пов'язати перетворення медіа з економічними і соціальними процесами, що відбувались у ранньомодерному суспільстві. Розвиток раннього капіталізму, на його думку, суттєво змінив форму листа: приватний, інформативний, канцелярський діловий лист стає носієм практичного життєвого інтересу, і його можна розглядати як попередника газети. У капіталізованому господарстві документи із комунікативного медіуму перетворюються на інтерактивний медіум грошей. У міському суспільстві відбувається перетворення медійної культури на різних рівнях: «людські» медіа стають складовими певних професійних ролей, виникають численні медійні об'єднання, які підпорядковують традиційні «безпосередні» медіа письмовим, а здебільше новим друкованим медіа, так званим «принт-медіа». Мутації медійної культури висвітлюються автором як функціональні перетворення, котрі спочатку базуються на дефіциті медіа: традиційні медіа поступово втрачають свої визначальні функції, і цей вакуум заповнюється співіснуванням старих і нових медіа³⁴.

У XVII ст. починається «нова медійна епоха», яка визначається пануванням газети із притаманними їй періодичністю, актуальністю, універсальністю, публіцистичністю. Автор свій розглядати її як справжній переворот у медіа, оскільки вона акумулює в собі свої попередників: проповіді, листи, сказання і листівки. Завдяки цьому новому медіуму виникає нова форма відкритості, яка принципово відрізняється від часткової відкритості середньовічного суспільства. В. Фаульштіх наголошує при цьому на зв'язку преси із фундаментальними змінами у легітимізації влади, оскільки відтепер носій влади у випадку конфронтації із суспільною думкою повинен був реагувати публічно.

Головна ідея дослідження полягає у доведенні тези про те, що не тільки в інформаційному суспільстві, а на усіх етапах історичного розвитку медійна складова відігравала значну роль у житті людства, набуваючи при цьому різноманітних форм і видів. У такому разі зрозумілішим стає феномен сучасного інформаційного суспільства. Можна стверджувати,

що його особливість полягає у створенні унікальних систем збереження інформації й уповільнення таким чином її ентропії, яка була характерна для попередніх століть.

Стратегічні напрями вивчення історії медіа спробували визначити видавці нового журналу «Архів історії медіа», перші номери якого окреслили коло проблем, пов'язаних із зміною історіографічного дискурсу. Тему медіа не обійшов увагою й новий часопис «Середньовіччя», що визначив своє бачення перспектив її дослідження у галузі медієвістики. Автори статей виходять із тези про специфіку середньовічної «медіальності». Підхід видавців та авторів полягає також у вивченні вже досить відомих феноменів і явищ Середньовіччя та раннього Нового часу шляхом з'ясування їх медійного значення та наповнення³⁵.

Зокрема, звернуто увагу на відому й досить тривіальну тезу про зв'язок Реформації із радикальним переломом, що відбувся у галузі медіа, з появою книгодрукування, розповсюдженням листівок. За таких умов відбувається перехід публіцистики від «дискусійної» до «реформаційної публічності», що визначило головну тенденцію у ранньомодерній медіакультурі. Натомість взаємини між друкованими медіа і реформаторським дискурсом були досить непростими. Опозиційність духовно-містичних медіумів викликала конфлікт із друкованим словом як носієм «плоти». Радикальні реформатори вбачали у літері, друкованому слові лише елементи, що відкривають шлях до Духу.

Тема медіа набуває самостійності і певним чином стає відокремленою від історії комунікацій. Претензії на таку самостійність навряд чи будуть плідними для дослідження комунікативних відносин. Досить помітною є тенденція до підміни понять або використання їх як синонімів. Іншими словами, історики преси, засобів масової інформації більше використовують поняття «медіа», в той час як дослідники інших форм і видів передачі інформації схильні вживати загальніше поняття «комунікація».

За формуванням різних напрямків досліджень з відповідними методичними підходами і позиціями спостерігається прагнення до комплексного розгляду феномену комунікації і медіа на різних етапах історичного розвитку. Палкі дискусії істориків навколо таких понять, як «комунікація», «публічність», «інституціональність», «комунікативний простір», що відбуваються в останні роки, досить чітко відображають тенденцію до визначення предмета, завдання і методики нового історіографічного напрямку, його кумулятивної ролі в історичних пошуках.

В останні роки наполегливо спростовують міф про кумулятивний характер історичного знання, однак слід зазначити, що старі напрями і школи аж ніяк не змінюються на нові, а співіснують з ними, зберігають своїх прихильників у різних генераційних та інституційних нішах. У залежності від кон'юнктури вони можуть бути здатними до відродження або об'єднання з іншими напрямками, але рідко капітулювати³⁶.

Історична комунікологія не заперечує інших напрямків та історичних дисциплін. Разом з тим, оскільки комунікація відбувається у просторі і часі, у будь-якій сфері людського існування, вона має претензії на кумулятивну роль в осмисленні історичного процесу. Широта історичного матеріалу, макро- і мікроісторичні виміри комунікації потребують для осягнення цього феномену залучення методів і здобутків різних історичних і гуманітарних дисциплін. Міждисциплінарний підхід дає можливість утверджувати самостійний характер історичної комунікології, не розчинити її в історії культури, політики, економіки, суспільства. Стратегії історичного пошуку будуть визначатися в залежності від вибору істориками найвпливовішого комунікативного чинника. Які напрями будуть превалювати в дослідженнях історії комунікації: ті, що базуються на ідеях про визначальну роль технічних засобів комунікативності у формуванні історичного типу людини, чи ті, що розвивають тезу Габермаса про людство як комунікативне співтовариство, сьогодні сказати важко. Можливий також інший варіант - історія комунікації буде визначати зміст соціокультурної історії, котра, як вже вказувалось вище, претендує на загальну інтеграційну роль в історичних пошуках.

Джерела та література:

1. Репина Л. П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. -2004. - №5. - С. 39. Цю тенденцію розвитку сучасної історіографії підкреслюють німецькі дослідники у збірнику із досить красномовною для поставленої проблеми назвою: «Історія між культурою і суспільством». Див: Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beitrage

- zur Theorieebatte. /Hrsg. V. Thomas Mergel und Thomas Welskopp. - Munchen, 1997.
2. Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопросы философии - 1997. - № 1. - С. 8.
 3. Horisch J. Einleitung // Ludes P. Einführung in die Medienwissenschaft. Entwicklungen und Theorien. - Berlin, 1998. - S. 11-32.
 4. Althoff G. Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde. - Darmstadt, 1997; Gorich K. Die Ehre Fridrich Barbarossas. Kommunikation, Konflikt und politisches Handeln im 12. Jahrhundert. - Darmstadt, 2001.
 5. Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. - Darmstadt, 2003; Dorrich C. Poetik des Rituals. Konstruktion und Funktion politischen Handels in mittelalterlichen Literatur. - Darmstadt, 2002; Kiening C. Zwischen Körper und Schrift. Texte vor dem Zeitalter der Literatur. - Frankfurt a. M., 2003; Das Theater des Mittelalters und der frühen Neuzeit als Ort und Medium sozialer und symbolischer Kommunikation / Hg. v. C. Meier, H. Meyer, C. Spanilz. - Munster, 2004; Witthoft C. Ritual und Text. Konstruktion und reflexion symbolischer Kommunikationsformen in der spatmittelalterlichen Historiographie und Literatur im Sudosten des Reichs. - Darmstadt, 2004; Groebner V. Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. - Konstanz, 2000 Про популярність цього аспекту досліджень свідчить те, що переважна більшість збірки праць «Форми і функції публічної комунікації доби Середньовіччя» присвячена невербальним формам комунікації, жестах, ритуалам, церемоніям, знакам. Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001.
 6. Althoff G. Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter. - Darmstadt, 1990. - S. 26-27; Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001. - S. 160.
 7. Althoff G. Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. - Darmstadt, 2003
 8. Schreiner K. Nudis pedibus. Barfüßigkeit als religiöses und politisches Ritual // Formen und Funktion öffentlicher Kommunikation im Mittelalter / Hg. v. G. Althoff. - Stuttgart, 2001. - S. 53, 77, 102-103, 124,
 9. Althoff G. (Hg). Zeichen - Rituale - Werte. -2004.
 10. Duchhardt H. Melville G. (Hg.). Im Spannungsfeld von Recht und Ritual. Spziale Kommunikation im Mittelalter und Früher Neuzeit (Norm und Struktur 7). - Köln, 1997.
 11. Goetz H.-W. Moderne Mediavistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung. - Darmstadt, 1999. - S. 11-16.
 12. Krug -Richter B, Mohrmann R-E. Praktiken des Konfliktaustrags in der frühen Neuzeit. - Berlin, 2004.
 13. Raum und Konflikt. Zur Symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Frühen Neuzeit. / Hg. v. Ch. Dartmann., M. Fussel, S. Ruther.- 2004.
 14. Schreiner K, Schwerhoff G. (Hg.). Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit (Norm und Struktur 5). - Köln, 1995.
 15. Dorste H. Habitus und Sprache. Kritische Anmerkungen zu Pierre Bourdieu // Zeitschrift für historische Forschung. - 2001. - Bd. 28. - H. 1. - S. 95-120.
 16. Backmann S, Kunast H.-J, Ullmann S, Tlusty B. A. (Hg.) Ehrkonzepte in der frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen. - Berlin, 1998. - S. 53.
 17. Streitkulturen, Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit / Hg. v. M. Eriksson u. B. Krug-Richter. - Köln, 2003. - S. 10
 18. Groebner V. Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und Sprache Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit. - Konstanz, 2000.
 19. Stolberg-Rilinger B. Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe -Thesen - Forschungsrspektiven // Zeitschrift für historische Forschung. - 2004. - Bd. 31. - H. 4. - S.
 20. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Переклад з нім. - Львів, 2000.
 21. Boning H. Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. - Bremen, 2002. 316; Boning Holger. Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel. - Bremen, 2002.
 - Cecilia N., Andreas W. (Hg.). Forme della comunicazione politica in Europa nei secoli XV - XVIII / Formen der politischen Kommunikation in Europa vom 15. bis 18. Jahrhundert. Supplike, gravamina, lettere / Bitten, Beschwerden, Briefe. - Berlin, 2004.; Rau S. Schwerhoff G. (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Raume im Spatmittelalter und fruher Neuzeit. - Wemar; Wien, 2004; Schinz S. Sitte, Moral, Anstand und das Phanomen Öffentliche Meinung im England des 18. Jahrhunderts. - Remscheid, 2004. .
 22. Fuhrer K. Ch, Hickethier K, Schildt A. Öffentlichkeit - Medien -Geschichte. Konzepte der Modernen Öffentlichkeit und Zugänge ihrer Erforschung // Archiv für Sozialgeschichte. - 2001. - Bd. XXXXI. S.
 23. Korber E-B. Öffentlichkeit der frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1525 bis 1618. - Berlin, New York, 1998. - S. 2, 367.

24. Weckel U. Zwischen Hauslichkeit und Offentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenschriften im spaten 18. Jahrhundert und ihr Publicum. -Tubingen, 1998;
25. Melville G, Moos P. (Hg.). Das Offentliche und Private in der Vormoderne (Norm und Struktur 10). - Koln, 1998.
26. Das Geheimnis am Beginn der europaischen Moderne / Hg. v. Gisela Engel, Brita Rang, Klaus Reichert u. a. -Frankfurt a. M., 2002.
27. Rau S., Schwerhoff G. (Hg.). Zwischen Gotteshaus und Taverne. Offentliche Raume im Spatmittelalter und fruher Neuzzeit. - Wemar; Wien, 2004. - S. 22, 76, 156.
28. Ibid., S. 595.
29. Lutter Ch. Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzzeit. Die Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495-1508). - Munchen, 1998.
30. Lutter C. Ibid. - S. 12-14.
31. Koln als Kommunikationszentrum. Studien zur fruhenzeitlichen Stadtgeschichte. - Koln, 1999.
32. Мак-Люэн Маршалл. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. - К., 2004. - С. 4.
33. Faulstich W. Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruhen Neuzzeit (1400 - 1700). - Gottingen, 1998. - S. 297-299.
34. Ibid. S. 108
35. Das Mittelalter. Perspektiven mediavistischer Forschung -2004. - 1: Medialitat im Mittelalter.
36. Трубникова Н. В., Уваров П. Ю. Пути эволюции социальной истории во Франции // Новая и новейшая история - 2004. - № 6. - С. 128.

Раїса Воробей

БЛАГОДІЙНІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СИСТЕМІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Вивчаючи процес державотворення губернського рівня другої половини ХІХ - початку ХХ століть, слід вказати на входження до системи місцевих органів управління губернських благодійних та громадських організацій: приказів громадської опіки, управлінь Товариства Червоного Хреста, товариств земських, міських і станових установ.

З метою проведення аналізу різнобічної діяльності громадських організацій Чернігівської губернії зазначеного періоду зупинимося на двох з них - Чернігівському управлінні Товариства Червоного Хреста та повітових комітетах громадської організації - Всеросійського товариства покращення народної праці.

Щодо виконання соціальних цілей держави у здійсненні управління як на центральному, так і регіональному рівнях значною за обсягами була діяльність Чернігівського управління Товариства Червоного Хреста, робота якого очолювалася та контролювалася губернатором. Засноване у 1867 році як Чернігівське місцеве управління Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, у 1879 році було перетворене на місцеве управління Товариства Червоного Хреста за підпорядкуванням головному управлінню товариства. У повітах управління мало відділення, які називалися дамськими комітетами. Фінансова база діяльності товариства складалася з внесків і пожертв. Основна функція організації полягала у наданні допомоги пораненим, хворим та інвалідам війни, організації лазаретів, шпиталів, притулків тощо.

Декретом РНК України від 28 лютого 1919 року всі справи товариства в Україні були передані Місії Російського Товариства Червоного Хреста. Декретом РНК УРСР «Об учреждении Особого Комитета Украинского Красного Креста» від 14 березня 1919 року воно було реорганізоване у Комітет Червоного Хреста в Україні.

Зазначимо існування чіткої організації роботи та системи підпорядкування по вертикалі цієї організації. Ще до 1879 року, коли управління товариства існували як регіональні відділення Російського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, була налагоджена щомісячна звітність про пожертви на допомогу пораненим і хворим воїнам, а також про загальний стан наявного капіталу. 1 червня 1879 року за

підписом голови головного управління товариства генерал-ад'ютанта Баумгартена на всі відділення направлено директиву щодо зміни термінів звітування - замість щомісячного вводилося звітування про фінансовий стан відділень двічі на рік - на 1 січня та 1 липня [2, арк. 45].

Головою місцевого управління товариства обирався губернатор, а обов'язковими членами були повітові військові начальники, які у письмовому вигляді подавали на ім'я губернатора заяву та зобов'язання сплачувати внески [4, арк. 39]. Іншими членами були керівники чи представники всіх губернських установ та організацій. Всі важливі питання вирішувалися на загальних зборах членів товариства.

На рівні губернії була налагоджена система збору пожертв від повітів, причому цей обов'язок покладался на повітових ісправників, а звітували вони про зібрані суми пожертв на ім'я губернатора. Так, наприклад, у 1876 році було оголошено кампанію із збирання пожертв на користь «страждущих семейств славян Боснии, Герцеговины, Болгарии и Сербии» [5, арк. 207]. Для прикладу звернемося до рапорту Новозибківського повітового ісправника на ім'я чернігівського губернатора від 15 січня 1877 року про пожертви чиновників Новозибківського повітового поліцейського управління протягом вересня-грудня 1876 року сріблом 63 рублі 90 копійок для допомоги пригнобленим слов'янам Балканського півострова [5, арк. 211].

Зауважимо, що найважливіші директиви з міністерства внутрішніх справ направлялися на ім'я губернатора, такі, наприклад, як вказівка департаменту виконавчої поліції щодо лікування та подальшого розподілу воїнів Болгарії та інших слов'янських країн, які перебували у шпиталях Товариства Червоного Хреста [1, арк. 84]. Документи фонду Чернігівського місцевого управління Товариства Червоного Хреста містять також відомості про чернігівців, які брали участь у національно-визвольній боротьбі балканських народів проти османського ярма у 1877-1878 роках.

Збір коштів для діяльності товариства проводився також і з установ губернського рівня, про що, наприклад, свідчить звіт управляючого державним майном Чернігівської губернії від 2 вересня 1877 року [5, арк. 844], повітового предводителя дворянства від 31 серпня 1877 року [5, арк. 848], настоятелів соборів і монастирів тощо.

Діяльність товариства не тільки організовувалася, контролювалася з боку міністерства внутрішніх справ і Російського товариства, а й всіляко підтримувалася і заохочувалася. 31 серпня 1877 року міністерство внутрішніх справ направило чернігівському губернатору подяку за пожертвування селянами Бобровицької і Щаснівської волостей Козелецького повіту 260 рублів на потреби поранених і хворих воїнів [5, арк. 875]. Окрім того, всі губернії звітували про проведену роботу та про ситуацію щодо кількості медичного персоналу, забезпечення хворих продовольством, організацію роботи санітарних потягів, пересувних шпиталів тощо [3, арк. 2 - 6]. Така інформація збиралася місцевими управліннями товариства з повітових дамських комітетів та наглядачів повітових шпиталів, узагальнювалася та направлялася на головне управління товариства. На три-чотири губернії призначався уповноважений від головного товариства, який виступав проміжною ланкою щодо організації виконання завдань місцевими відділеннями товариства та здійснення контролю за їх діяльністю.

Таким чином, Чернігівське місцеве управління Товариства Червоного Хреста являло собою громадську організацію, яка мала примусовий організаційно-функціональний характер. Фактично шляхом організації таких товариств держава вирішувала одну зі своїх важливих функцій - соціальну, адже фінансова основа їх існування будувалася головним чином за рахунок членських та благодійних внесків. Товариства перебували під імператорським патронатом, очолювалися губернатором і контролювалися міністерством внутрішніх справ. Звичайно, громадською організацією у сучасному розумінні товариства назвати складно, хоча не слід недооцінювати їх діяльність щодо організації лікарень, шпиталів та лікування у них поранених воїнів.

На наш погляд, досить цікавою та корисною за досвідом є також інформація про створення волосними правліннями для населення відповідних повітів у 80-х роках XIX століття повітових комітетів громадської організації - Всеросійського товариства покращення народної праці. У даному випадку не ставиться за мету прослідкувати етапи створення та результативність діяльності місцевих комітетів Всеросійського товариства покращення народної праці за відсутності достатньої кількості місцевого архівного матеріалу. Вважається за необхідне висвітлити різнобічну спрямованість щодо утворення

та діяльності громадських організацій, у тому числі і просвітницького характеру.

Цю ініціативу проявив Санкт-Петербурзький комітет засновників Всеросійського товариства покращення народної праці на вшанування пам'яті Олександра II. У вересні та жовтні 1881 року циркуляр про створення товариства був розісланий губернським і повітовим земським управам, міським управлінням і магістратам усіх губернських, повітових і заштатних міст, комітетам торгівлі і мануфактур, біржовим комітетам, купецьким, міщанським, ремісничим управам, а також губернаторам, єпископам, повітовим предводителям дворянства, міським головам та усім економічним, сільськогосподарським, технічним і промисловим товариствам.

Мета створення товариства - організація навчання селян і ремісників задля підвищення ефективності їхньої праці. Недостатня кількість сільськогосподарських і ремісничих шкіл призводила до того, що «...до сих пор в нашем отечестве поражает прискорбная несообразность: при изобилии естественных богатств в стране, масса населения не только лишена достатков, но во многих местах претерпевает нужду и лишения. С грустью и тревогою на каждом шагу приходится убеждаться, как беспомощен наш простолудин пред самыми незначительными препятствиями на его трудовом пути, - как слаб он в борьбе со всякими невзгодами, - как много труда пропадает бесследно и для страны, и для самого труженика» [6, арк. 67].

Визначалися три основні принципи діяльності товариств: по-перше, практична організація сільськогосподарських і ремісничих шкіл покладалася на місцеві громадські установи - як земські і міські, так і деякі станіві; по-друге, фінансову базу товариств мали забезпечити внески членів товариств, а також благодійні внески зацікавлених осіб; по-третє, місцеву організацію діяльності товариств необхідно було координувати з керівництвом всеросійського комітету. Отже, передбачалося, що товариства будуть мати головне управління у Санкт-Петербурзі, призначення якого полягало лише у спрямуванні діяльності товариств у єдиному напрямі.

У рекомендаційному листі Санкт-Петербурзького комітету засновників товариства до земських, міських і станівих установ від 1 листопада 1881 року були внесені пропозиції щодо винесення питання про заснування місцевих товариств на земські, міські і станіві збори та надання комітету інформації такого змісту: які промисли поширені у тій чи іншій місцевості; які заходи могли б покращити розвиток цих промислів; чи є на місцях особи, яким можна доручити організацію роботи товариств; які кошти на місцевих рівнях можуть бути залучені для роботи товариств. Водночас було рекомендовано налагодити процес збору і оформлення благодійних внесків на рахунок товариств, при цьому приймати внески як у грошовому вигляді, так і у вигляді нерухомого майна (приміщення, мастки, земельні ділянки тощо).

Через два роки, 10 вересня 1883 року, повітові земські управи Чернігівської губернії направили на всі волості практичні рекомендації та пропозиції взяти участь у створенні місцевого комітету товариства того чи іншого повіту. Пожертвування та членські внески рекомендовано було надсилати у повітову земську управу. Члени товариства могли бути: дійсними, з одноразовим внеском 1000 карбованців або пожертвуванням майна на суму не менше 1000 карбованців чи «члени-соревнователи» із щорічним внеском по 6 карбованців чи одноразовим у розмірі 100 карбованців. У члени товариства могли записуватися як окремі особи, так і певні установи: волосні і сільські товариства, приходські попечительства, ощадні товариства та інші. Всі установи одразу після вступу до товариства повинні обрати своїх представників до місцевого комітету товариства [6, арк. 66].

Зауважимо, що мета створення товариства мала позитивне значення (що є актуальним і для сучасності), проте діяльність його назвати ефективною навряд чи можливо, адже грошові внески в основному використовувалися не за призначенням і часто за відсутності єдиного координування проектів.

Підсумовуючи, зауважимо про достатньо активну допомогу громадських організацій у здійсненні своїх функцій губернськими державними установами. Підкреслимо, що структура, функції та повноваження як всіх губернських органів управління, так і громадських організацій були визначені законодавством Російської імперії, в якому наголошувалося на керівній ролі (безпосередній або опосередкованій) в їх діяльності губернатора, що не характеризує «громадськість» названих установ у сучасному її розумінні.

Джерела та література:

1. Дело о прибывающих в Черниговскую губернию раненых воинах для лечения. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 26. - 86 арк.
2. О доставлении срочных ведомостей и сведений в Главное Управление по обороту сумм и устройству госпиталей. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр.1. - 58 арк.
3. О доставлении сведений по устройству лазаретов общества Красного Креста и о видах помощи. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 55. - 163 арк.
4. О периодических избраниях членов местного управления и о представлении к наградам лиц, принимавших участие в деятельности общества. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 11. - 78 арк.
5. О пожертвованиях разных лиц и учреждений в пользу раненых и больных воинов. - ДАЧО. - Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 2. - 900 арк.
6. Сборник документов: циркуляр Черниговской казенной палаты о порядке принятия выкупных платежей с крестьян; предписание Черниговского губернатора о наблюдении за правильным ведением торговли и развития промыслов; отношение комитета общества улучшения народного труда об организации отделения общества в Шаповаловской волости и др. - ДАЧО. - Ф. 801. - Оп. 1. - Спр. 2398. - 75 арк.

Петро Пиріг, Олександр Любич

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще до відміни кріпосного права у 1861 р. феодальне господарство Російської імперії прийшло в стан кризи, яка пояснювалась накопиченням протиріч між натурально-кріпосницьким профілем більшості вотчин і товарно-грошовими відносинами в країні, які перероджувалися у буржуазні. Ступінь пристосування старих порядків до нових соціально-економічних умов був недостатнім. Невелика частина поміщиків почала шукати виходу з цього становища в спробах перейти від екстенсивного кріпосного господарства до інтенсивних, прогресивніших форм. Вони почали заводити у своїх маєтках багатопільну систему, культивувати кращі сорти зернових, сіяти нові сільськогосподарські культури, застосовувати удосконалені знаряддя праці. Для більшості ж старі порядки кріпосної держави бачилися як природний стан, саме для неї перехід на виробництво промислових товарів сприймався як найперспективніший шлях збагачення.

На початок XIX століття досить розповсюдженою галуззю промисловості було гуральництво. У 1801 р. в Україні нараховувалось 7 839 гуралень, де виготовляли 5 мільйонів відер горілки, з яких на користь царської казни ішов податок по 60 коп. з відра [1]. Надто помітний поштовх до зростання промислових підприємств у першій половині століття дала «континентальна блокада». З'явилися нові галузі виробництва та збільшилась кількість промислових підприємств. Так, уже у 1825 р. в Україні працювало 103 суконних, 136 залізничних, по 95 чавунних і салотопних, 54 свічних, 85 шкіряних, 37 скляних і кришталевих, 30 мідних, 25 миловарних, дев'ять полотняних мануфактур [2].

У Чернігівській губернії на початку XIX ст. діяло три чавуноливарні та два мідноливарні заводи мануфактурного типу, які виготовляли обладнання для винокурних заводів, домашній посуд, дзвони для церков. Працювало 276 цегляних, вісім кахельних, чотири скляних і два селітряні заводи та інші підприємства. У с. Вишеньки розташовувався механічний завод, який випускав обладнання для цукрових заводів не тільки Чернігівської, а також Орловської та інших губерній [3. С. 356]. Населення північних повітів, де були особливо низькі врожаї, змушене було займатися промислами та відхідництвом. Саме там зародилося найбільше суконних фабрик, промислових підприємств з обробки шкіри і виробництва цукру. В 1845 році на Чернігівщині працювало 23 суконні, по шість бавовняних, парусинних, панчішних фабрик та 42 шкіряні заводи. Більшість із них зосереджувалась у Новгород-Сіверському, Мглинському, Кролевецькому та Суразькому повітах. Продукція збувалася, в основному, в навколишній місцевості, частково в Литві, Білорусі, Москві та Петербурзі. Виробництво сукна, полотна, скатертин і весільних рушників переважало в Сосницькому, Борзнянському і Ніжинському повітах. У Березні, Олишівці, Коропі,

Семенівці щороку виготовлялися десятки тисяч пар чобіт і кожухів. Глиняний посуд вироблявся в Понорниці, Семенівці, в частині сіл Новгород-Сіверського, Городнянського, Сосницького та інших повітів. Обробка тютюну була зосереджена в Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [4].

Найміцніше трималася поміщицька мануфактура в найбільшій промисловій галузі Чернігівщини того часу - суконній. До числа перших суконних фабрик можа віднести Машівську, яка була побудована в 1810 р. у селі Машіві (в Шептаківській волості Чернігівської губернії) і належала гр. Розумовському, а пізніше його зятєві гр. Уварову. Машівська мануфактура в 20-х рр. XIX ст. була одним з найбільших суконних підприємств в Україні. У той час як більшість мануфактур нараховувала від 3-х до 16 верстатів, на Машівській мануфактурі було 120 верстатів і працювало 962 робітники, які виробляли до 50 тис. аршин солдатського сукна на рік (мануфактура працювала на армію). Всі робітники мануфактури були кріпаками, взятими з трьох чернігівських маєтків Розумовського, де серед селян здавна був розвинутий ткацький промисел. За роботу на мануфактурі селяни не отримували ніякої платні і годувалися за рахунок своїх родин, які, крім цього, несли на собі ще і тягар панщини. Селяни працювали на Машівській мануфактурі цілий тиждень протягом усього року. Тільки під час збирання хліба їх відпускали на кілька днів на польові роботи. Робочий день на мануфактурі становив 15-18 годин на добу. Надзвичайно широко використовували працю дітей - цілі цехи обслуговувались дітьми і підлітками від 10 до 18 років. У прядильному цеху, наприклад, працювало 500 дітей. На підприємстві застосовувалась кулачна розправа, і були випадки, що діти вмирали від побиттів наглядачів.

У кінці 1828 р. гр. Уваров видав наказ підвищити на мануфактурі норму виробітку ткачів, збільшивши її з 5 до 7,5 аршина на день, для чого робочий день було збільшено з 18 до 21 години на добу. Ткачі підіймалися о третій годині ранку і закінчували роботу о першій годині ночі. Не витримавши такої експлуатації, вони відправили до Чернігова делегацію з 23 своїх товаришів скаржитись губернаторові на нестерпний розпорядок, заведений Уваровим на мануфактурі. В кінці грудня 1828 року до Машіва прибув відділ земського суду, за наказом якого 18 чоловік з числа делегатів було заарештовано і ув'язнено (відсиділи в тюрмі 2,5 року і після тілесного покарання повернулися до Машіва) [5. С. 471]. Мануфактура Розумовських в Батурині працювала за тими ж правилами і також була зв'язана з військовим відомством. На початку 30-х рр. XIX ст. поміщик Г.П. Галаган створив в Ічні суконну мануфактуру, де тільки за 1846 р. було виготовлено 25 тис. аршин сукна [6]. У 1848 р. там працювало 160 кріпаків [7. С. 114]. Галаган володів також цукровим, двома винокурними, цегляним і селітряним заводами. Умови праці були важкими - робочий день сягав 14-15 годин, широко застосовувалася жіноча і дитяча праця [8. С. 361].

Іншою галуззю промисловості, де поміщик займав монопольне становище, було цукровиробництво. Воно почало робити свої перші кроки на початку XIX ст., коли в південних повітах Чернігівщини широке розповсюдження отримало вирощування цукрових буряків. Середній урожай становив 800-1000 пудів з десятини. В 1807 р. граф Кочубей збудував у Бобровиці цукровий завод і більшу частину земель відвів під цукрові буряки. В 1825 р. на заводі був відкритий цех з виробництва рафінаду, і вже через 20 років там за рік вироблялося цукру на 1 600 крб. На заводі працювали здебільшого кріпосні, але були і вільнонаймані. Тільки чорноробочих нараховувалося 118 чоловік [9]. У 1825 р. в с. Макошине вступив у дію цукровий завод, збудований графом Кушельовим-Безбородьком. У Вертіівці (до 1945 р. - Веркіївка) в 1839 р. граф Безбородько створив цукровий завод, на якому в 1846 р. було виготовлено продукції на суму 27 тис. крб. сріблом [10. С. 471].

У 30-40-х рр. XIX ст. в Семенівці було введено в дію суконну і парусинову фабрики, цукровий завод, які належали поміщику Ладомирському. На цих підприємствах в 1842 р. працювали 377 кріпаків, а також за наймом мешканці селищ, розташованих неподалік. У 1841 р. на парусиновій фабриці було виготовлено 3 тис. штук парусини, в 1847 р. на суконній фабриці - 11,5 тис. аршин різного сукна, на цукровому заводі - 1071 пудів цукру. Всього вироблялося за рік продукції на 86 тис. карбованців. Парусина і сукно продавались у Москві, Харкові, Кролеві та Ромнах. Розширення виробництва підтримувало збільшення вирощування овець. У 1847 р. на хуторі Катальєвському (неподалік від Авдіївки) Скоропадський збудував цукровий завод, де за сезон вироблялося 13 900 пудів цукру. Тут працювали також і мешканці Авдіївки - кріпаки і вільнонаймані [11. С. 336]. В 1840 р. подібних цукрових заводів на Чернігівщині вже було 14, а ще через п'ять років - 25 [12. С. 310].

Розвиток цукрової промисловості вимагав вищої агрокультури. На бурякових плантаціях треба було переходити до багатопільної сівозміни, глибокої оранки, рядкового

посіву тощо. А це вело до застосування і поширення досконаліших знарядь - плугів нових систем, рядкових сівалок тощо. Бурякові плантації заводили завдяки посиленню експлуатації поміщиками селянських наділів, причому селян переводили на пішу панщину чи на роботу при фільварковій запряжці, або вони повинні були просто працювати на цукрових плантаціях свого поміщика. Розвиток цукрового виробництва був посильним насамперед найбільшим поміщикам. Спроби дрібних підприємців з поміщиків відкрити в себе цукроварні нерідко закінчувалися крахом через брак необхідних для цього коштів. Це було особливо частим явищем у 1850-х роках, коли цукрова промисловість переходила до вищої техніки - від «вогневих» цукрових заводів до «парових». У цілому розвиток цукрового виробництва розхитував підпори натурального кріпосницького господарства. Воно було кроком уперед на шляху розвитку товарного землеробства. Невеликі підприємства руйнувались і закривались або переходили в оренду до купців.

Дрібним поміщикам доводилось освоювати нові сфери діяльності. Наприкінці XVIII ст. у Новій Басані відкрились дві винокурні, які належали поміщикам. У 1811 р. запрацював завод з переробки шкіри, а в 1850 р. - воскобійний завод [13]. У містечку Монастирище в першій половині XIX ст. працювали три винокурних заводи кустарного типу, які належали поміщикам Забілі, Солонині і Романовичу. Загальна річна потужність цих заводів становила 38 727 відер вина [14. С. 298]. У Холмах діяли шкіропереробний і винокурний заводи, каретна фабрика, де здебільшого застосовувалася праця кріпаків [15. С. 35]. Кріпаки Авдіївки працювали на винокурні поміщика, яка знаходилась неподалік, на хуторі Кистері. В с. Медведі працював чинбарний завод кн. Баратова, на якому оброблялося шкіри на 1 070 крб. У поміщика кн. Румянцева в с.Вишеньки був механічний завод, який виробляв за рік різних чавунних товарів на 28 000 крб. [16].

У містечку Любеч, центрі волості Городнянського повіту, в руках поміщиків Милорадовичів у першій половині XIX ст. була сконцентрована основна маса землі [17. С. 82]. Вони перетворили містечко в сімейне гніздо, центр своїх великих володінь на півночі Чернігівщини. В їх любецькому маєтку діяв один з найбільших у губернії пивоварний завод, що випускав понад дві тисячі відер пива за рік, а також невелике винокурне підприємство. На цих мануфактурах використовували здебільшого працю кріпаків [18. С. 20]. Кожного року спускали на воду 40 дерев'яних плоскодонних річних суден (любецьких барок), які брали на борт до 15 тис. пудів різних вантажів. Екіпаж судна складався з 15-20 робочих-судновиків. Барки були пристосовані для плавання тільки за течією. Вони відправлялися вниз по Дніпру до м. Херсон, де продавалися на дрова [19. С. 86; 369].

У першій половині XIX ст. у ряд промислових галузей на Чернігівщині успішно проникав купець. 3 грудня 1801 року вступив у силу дозвіл представникам недворянських станів (купцям, міщанам, державним селянам, вільновідпущеним) купувати землю. Наказ від 1803 року про «вільних хлібопашців» законодавчо закріпив спадкову власність цієї групи звільнених від кріпосної залежності. Капіталізм, що зароджувався на Чернігівщині, уже почав у цей час вступати в мануфактурну стадію свого розвитку, де торговельний капітал існував у нерозривному зв'язку з промисловим. Підприємці Кирикови ще в 1784 р. збудували біля Бобровиці селітроварні, що проіснували декілька десятиліть. За дозволом губернського правління на них працювали вільнонаймані робітники. У Покошичах представникам недворянських станів належало чотири шинки і 50 винокурень. 1859 р. в одному з шинків Покошичів було продано 3000 відер гарячого вина [20].

Виробництво сукна набуло розвитку в руських слободах Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів Чернігівської губернії. Найвідомішим був посад Клинци, у якому працювали 22 суконні та шерстяні фабрики, сім з яких мали паровий устрій. Швидке зростання промисловості там розпочалося з 1830 року. Мешканці посаду довгий час купували сукно на польських мануфактурах, але повстання в Польщі призупинило цей процес, слобожани розпочали своє виробництво. Цьому допомогло знання справи, близькість матеріалу - шерсті та дешевого палива. Сукна слобідських фабрик збували в основному в Москві та Петербурзі. Із слобідських фабрикантів тільки Горячнин вів торг в Україні. У 1830 - 1831 рр. уряд запровадив зміни існуючих тарифних постанов про шерсть. Почали збільшуватися поставки шерсті за кордон, а мериносне вівчарство стало необхідним компонентом поміщицького і купецького господарства [21]. У галузях, пов'язаних із обробкою продуктів скотарства (шкіряній, салотопній, свічко-восковій, свічко-сальній, миловарній і стеариновій промисловостях), купецька мануфактура ще з першої чверті століття зайняла щодо поміщицького підприємства панівне становище. В 1832 р. 94,1 % всіх підприємств у цих галузях належали купцям і лише 5,9% - поміщикам.

У другій чверті XIX ст., особливо з 1840-х років, спостерігається також перетворення

торговельного капіталу в промисловій у таких галузях, як оброблення зерна й шерсті. Купці, що продавали хліб і шерсть на вивіз, у міру збільшення попиту на високоякісне зерно, борошно і шерсть починають заводити власні млини і вовномийні. У Чернігівській губернії в 1832 р. було 63,6 % поміщицьких суконних підприємств, а на початок 1860-х років їх чисельність зменшилась до 22,2%. Поступове витіснення поміщицької мануфактури купецькою пояснювалося тим, що перша була технічно устаткована гірше, застосовувала переважно примусову працю і тому давала нижчу проти капіталістичних підприємств продуктивність праці, випускаючи гіршу продукцію. В 1851 р. на суконних підприємствах Чернігівської губернії виробіток одного працівника на поміщицькій мануфактурі становив 106,9 крб., у той час, як на купецькій - 415 крб. Робітники на купецьких підприємствах працювали по 12-13 годин, за що отримували щомісяця 5 крб., а чорноробочі - від 25 до 50 крб. за рік. У суконному, цукроварному і машинобудівному виробництвах капіталістичні підприємства цього періоду являли собою мануфактури з широким поділом праці. В інших галузях переважала капіталістична майстерня, заснована на простій кооперації. Як мануфактура, так і капіталістична майстерня в цей період ще майже цілком ґрунтувались на ручному виробництві і тому розвивалися порівняно повільно.

Крім поміщицьких і купецьких, у першій половині XIX ст. на Чернігівщині існували й казенні підприємства, що обслуговували майже виключно військові потреби. Казенні підприємства, що, як і поміщицькі мануфактури, працювали переважно на кріпацькій праці, переживали на початку XIX ст. тяжку кризу. В 1820-х роках майже всі дрібні казенні підприємства були ліквідовані, а в кінці 20-х років перед урядом постало навіть питання про ліквідацію Луганського заводу (чавун і залізо привозили в той час на завод з Уралу, а це було невигідно для уряду). [22. С. 265, 330].

У 1848 році царський уряд погодився з правом приватновласницьких селян та інших кріпосних людей купувати землю, будинки, лавки та інше нерухоме майно. Але при цьому потрібна була згода поміщика. Відродилися старі цехові традиції. З 1781 р. в с. Семенівка діяли кравецький, чоботарський, ковальський, ткацький, гончарний, музикантський, старицький (каретний) та інші цехи [23. С. 430]. В 1834 р. у Семенівці вже нараховувалось 8, а в 1847 р. - 16 шкіряних майстерень, де оброблялось більше 2 тис. шкур. Майстерні, як правило, обслуговували господар і члени його родини. Крім того, використовувалася й наймана праця [24].

В Олишівці працювало два цехи - торговий та ремісничий. Цех складався з парубків, у яких був старшинець або по-іншому цехмайстер, він мав свій значок - палицю з очерету із срібною голівкою. В робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Кожен цех мав шість великих зелених свічок, які запалювали на свята. Цехові ставали у центрі церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря, один в північні, інший в південні двері, там стояли з обох боків престолу, по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, цехи у Березні (ткацький і кравецький) давали по великій свічці у всі церкви містечка на Світлу неділю, Різдво Христове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський (скорняків), різницький (м'ясників) та ковальський. Був ще й «старечий» цех - убогих, які жили в шпиталях.

Мешканці Тулиголова займалися рубкою та різкою лісу, який продавали за підрядами. Інші займалися гончарством. Останні мали свій цех, цехмайстера і свою розправу. Старшини цеху наглядали за поведінкою його членів. Якщо хтось завинив у чомусь, старшини з цехмайстером призначали покарання: винуватця прив'язували на вулиці до огорожі за руку й за ногу, щоб кожний міг його бачити, сумління примушувало гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Декого карали, посилаючи копати могили для померлих бідняків. Цех гончарів також вступав у підряди і виконував прийняті обов'язки відповідно до домовленості.

Частина населення Носівки займалася ремеслами, в тому числі 138 чоловік - ткацтвом, 52 - теслярством [25. С. 66]. Козаки і селяни Авдіївки виготовляли колеса, вози, сани та домашній посуд. Вироби збували здебільшого в с. Орлівка (за 12 верст від Авдіївки), де щотижня проводилися базари і двічі на рік - ярмарки. Мешканці Седнева наймалися на сезонну роботу до приватних підприємців для доставки в Чернігів різних товарів водним шляхом. Олишівка була відома льоном, садами, чоботарством. Олишівські чоботарі кожного року виготовляли понад 5 000 пар простих чобіт, які відправляли здебільшого до Києва і лише незначну частину реалізовували на місцевих торгах. Мешканці Коропа займалися торгівлею і частково ремеслом - ковальством і чоботарством. У Седневі значна кількість мешканців займалася переробкою шкіри та її продажем. Населення містечка Семенівка займалося

різними промислами: переробкою шкіри (на 10 заводах до 1755 шкур), пошивом кожухів і чобіт, добуванням дьогтю тощо.

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни і в соціальну структуру населення. Між четвертою та десятою ревізіями (1782 і 1859 рр.) кількість усього населення Чернігівської губернії збільшилася з 1176,6 тис. до 1461,5 тис. душ, у тому числі міського - з 79,2 до 146,4 тис. душ, або майже вдвічі [26. С. 33]. В 1851 р. в губернії нараховувалося 3 634 купці (з дворян, міщан і заможних селян). За 1825-1860 рр. чисельність робітників збільшилася з 2 994 до 12 257 чоловік. Поповнення промисловості робочою силою йшло в основному за рахунок селян, які розорилися. Тільки серед державних селян у 1859 р. нараховувалося до 15 тис. безземельних і таких, що не мали хати [27. С. 100].

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. зміни в промисловому виробництві Чернігівщини відбувалися під впливом промислового перевороту, що привів до появи нових галузей. Це в свою чергу стало поштовхом до формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції. В промисловості губернії головне місце стало належати галузям з переробки продуктів сільського господарства і тваринництва. В соціально-економічному житті регіону відбувалися процеси, які були притаманні більшості регіонів Російської імперії, однак мали місце й певні особливості. Уряд, враховуючи специфіку Чернігівщини, залишив дійсною значну кількість норм і правил, які склалися історично в економічному житті регіону.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 37.
2. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1-27. - Арк. 296-297.
3. Домонтович М. Черниговская губерния - СПб., 1865. (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба). - С. 356.
4. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1099.
5. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1959. - С. 471.
6. ДАЧО. - Ф. 1475. - Оп. 1. - Спр. 1434. - Арк. 1; - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк. 221, 222.
7. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст. - К., 1960. - С. 114.
8. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. 7. - СПб., 1903. - С. 361.
9. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 11 152. - Арк. 524, 525.
10. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1976. - С. 471.
11. Домонтович М. Назв. праця. - С. 336.
12. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 310.
13. Центральный государственный исторический архив Российской Федерации. - Ф. 20, - Оп. 12. - Спр. 242. - Арк. 68, 168.
14. Домонтович М. Назв. праця. - С. 298.
15. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Ч. 3. - Чернигов, 1886. - С. 35.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 33. - Спр. 41. - Арк. 297.
17. Милорадович Г. Местечко Любеч. - Чернигов, 1859. - С. 82.
18. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України: кінець ХVІІІ - перш. пол. ХІХ ст. - К., 1958. - С. 20.
19. Домонтович М. Назв. праця. - С. 86, 369.
20. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8 359. - Арк. 208.
21. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1097.
22. Домонтович М. Назв. праця. - С. 265, 330
23. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Т.1.: Полк Стародубский. - К., 1880. - С. 430.
24. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк.231.
25. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 66.
26. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т.1. - Чернигов, 1898. - С.33.
27. Гуржій І.О. Назв. праця. - С. 100.

ЮВІЛЕЇ

В.М.ПОЛОВЦЮ – 70!

2 січня 2007 р. виповнилося 70 років Володимиру Михайловичу Половцю, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, члену редакційної колегії і одному з активних авторів нашого журналу. Він народився в с. Веприк Бобровицького району на Чернігівщині. Як і всі юнаки, дитинство яких припало на роки війни, мріяв бути військовим. Наміри несподівано змінилися в 10-ому класі Вороньківської середньої школи, коли до неї прибула випускниця Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В.Гоголя Ольга Тимофіївна Стародуб і як класний керівник розповідала учням про свою альма-матер, де навчалися М.В.Гоголь, Є.П.Гребінка, Л.І.Глібов, О.С.Афанасьєв-Чужбинський, Д.І.Журавський, а

пізніше Ю.О.Збанацький, О.І.Ющенко, М.В.Шамота, М.Н.Петровський та ін.

О.Т.Стародуб пов'язувала проникнення передових ідей та прогресивних течій у навчальний процес гімназії вищих наук з декабристським рухом, до якого Вороньки мали безпосереднє відношення як колишній земельний наділ і один із маєтків князів Раєвських та Волконських. Після таких уроків 5 випускників школи із 21, серед яких і Володимир Половець, у 1954 р. вступили до Ніжинського педінституту. Цей епізод із своєї біографії він часто згадує у бесідах зі студентами-випускниками університету як взірць переконливого впливу на довірливих і допитливих учнів образу молодого вчителя, його особистого прикладу і вміння викликати гордість за свою професію, свій вуз.

Роки навчання на історико-філологічному факультеті пройшли під враженням змістовних лекцій професорсько-викладацького складу вузу: М.І.Повода, В.І.Солдатова, Г.П.Васильківського, А.А.Гамбовцевої, П.Ф.Білого, Ф.М.Протаса, Ю.А.Савченка та ін. Кожен з них залишив помітний слід у серцях своїх випускників, особистим прикладом визначив не одному з них шлях у викладачі вищої школи.

Після закінчення інституту в 1958 р. було вчителювання в Узбекистані, куди виявив бажання поїхати молодий випускник українського вузу. На той час широко практикували обмін фахівцями між союзними республіками. Потім було два роки армійської служби в ракетних військах Прибалтійського військового округу, які припали й на тривожні часи Карибської кризи. Після служби в армії перебував на комсомольській, а потім партійній роботі. Старше покоління чернігівців знає В.М.Половця як першого секретаря Новгород-Сіверського райкому комсомолу, а потім і секретаря Чернігівського промислового ОК ЛКСМУ. З 1965 р. він працює на відповідальних посадах Чернігівського обкому партії, а в 1969 р. вступає до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК КПРС на кафедрі історії СРСР, яку тоді очолював академік М.П.Кім і де

працювали провідні історики країни - І.Д.Ковальченко, В.З.Дробижев, П.В.Волобуєв, Л.С.Гапоненко, І.В.Ворожейкін та ін.

Навчаючись в аспірантурі, він підготував і захистив у червні 1972 р. кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік у роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.)». Після закінчення аспірантури В.М.Половець повертається на Чернігівщину і в 1973 р. обирається другим секретарем Чернігівського міськкому, а в 1975 р. - секретарем Чернігівського обкому КП України.

То був період, коли партійному секретареві доводилося відповідати не тільки за підбір, навчання і розстановку кадрів на дорученій ділянці роботи, але й за будівництво шкіл та дитячих садків, технікумів і вузів, клубів, бібліотек, музеїв, лікарень і поліклінік. У ті часи йому випало займатися підготовкою до відкриття нового приміщення та експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, створенням Чернігівського обласного театру ляльок, а потім і реорганізацією останнього в театр для дітей і молоді з передачею йому нинішнього приміщення по вулиці Родимцева, 4. Великим святом для молоді Чернігова було відкриття у жовтні 1988 р. театру для дітей і молоді з драматичною і ляльковою трупами. Саме на цій посаді він активно сприяв створенню Чернігівської письменницької організації та діяльності таких громадських організацій, як товариство «Знання», товариство охорони пам'ятників історії і культури, будівництву редакційно-видавничого комплексу «Деснянська правда», меморіалу Слави на Болдиних горах тощо.

Згідно з рішенням директивних органів країни у 1985 р. В.М.Половець був направлений на дипломатичну роботу в посольство Афганістану радником з партійного будівництва, звідки через два роки повернувся на свою попередню посаду.

З 1990 р. він працює у Чернігівському державному педагогічному інституті (нині університеті) імені Т.Г.Шевченка на посаді старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР, а потім - доцента кафедри історії слов'ян. У 1993 р. одержав вчене звання доцента. На високому науково-методичному рівні читає лекційні курси з історії слов'ян, готує до захисту докторську дисертацію. У 1997 р. в Інституті історії України АН України захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему: «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)» за спеціальністю 07.00.01 - історія України.

У червні 1997 р. Володимир Михайлович був призначений зав. кафедри українознавства і політології, а в липні 2001 р. рішенням атестаційної колегії Міністерства освіти і науки йому присвоєне вчене звання професора. Він успішно здійснює керівництво аспірантурою, яку закінчили 5 викладачів університету, три з яких - кандидати наук, доценти - працюють на кафедрі, а нині в аспірантурі у нього навчається 3 викладачі університету і 2 здобувачі.

Згідно з чинним переліком про викладання дисциплін В.М.Половець викладає історію України та спецкурси з цього предмета. Він учасник багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, виступає опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, рецензує монографії і навчальні посібники, автореферати на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України; бере участь у підготовці відгуків провідної установи, якою є Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, а також є членом спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій.

За ініціативи Володимира Михайловича на кафедрі діє науково-методичний семінар «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», який започатковано у 1998-1999 навчальному році.

Загалом йому належить понад 100 наукових і науково-методичних публікацій. Він відтворив чимало призабутих або невідомих сторінок вітчизняної історії, запровадив у науковий обіг низку неопублікованих пам'яток української історіографії. Ним підготовлені монографії: «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)». - 1998.; «Історія кооперації Лівобережної України». - 2002.; «Федір Михайлович Уманець». - 2006. Опубліковані підручники: «Історія слов'ян». - 2000.; «Українознавство. Курс лекцій». - 2006.; «Історія України. Навчальна програма для гуманітарних і природничих факультетів». - 1999.; «Українознавство. Навчальна програма для гуманітарних і природничих факультетів». - 1999.; «Історія українського козацтва. Спецкурс». - 2003.; «Комплект навчально-методичних матеріалів з історії слов'ян (1901 - 1941 рр.). Для студентів історичного факультету». - 1998 та ін.

Широкий спектр редакційно-видавничої діяльності професора В.М.Половця. Під його редакцією вийшов збірник документів «Черниговщина в період Великої Отечественної війни. 1941-1945 гг.». - К., 1978. Це книга про наш край і наших земляків в роки Другої світової війни, в якій поряд з наказами командування фронтів, бойовими оперативними зведеннями, матеріалами про боротьбу трудящих у фашистському тилу є звіти про діяльність чернігівських партизанських з'єднань та окремих загонів.

У книзі «Сила братства». - К., 1980, яку він редагував, всебічно розкривається дружба і співробітництво трудящих Чернігівської, Брянської і Гомельської областей за період з 1946 по 1977 рр. Відзначаючи внесок трудящих Чернігівщини в соціально-економічне і культурне будівництво, читач може звернутися до таких ювілейних збірників документів, як «Чернігову - 1300 років». - К., 1990; а також «Из истории Новгорода-Северского. К 1000-летию города». - Чернигов, 1989. Це одні з перших документальних публікацій під редакцією В.М.Половця про багатовікову історію обох міст.

Він голова редколегії тому «Истории городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область». - К., 1983; член редколегії енциклопедичного довідника «Чернігівщина». - К., 1990. Під його редакцією та упорядкуванням вийшли друком також 8 випусків «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару кафедри українознавства і політології». - Чернігів (1999-2006 рр.). Це доповіді викладачів університету, розглянуті під час роботи постійно діючого семінару, підготовлені на основі вивчення джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу, де автори висвітлюють проблеми освіти. Доповіді сприяють подальшому вдосконаленню форм і змісту роботи кафедри як базової соціогуманітарної структури університету, підготовці навчальних програм, методичних порад і планів семінарських занять та здійсненню продуманої кадрової політики.

Володимир Михайлович користується повагою колег, студентів, громадськості міста та області, його знають у наукових колах країни.

За свою діяльність відзначений державними нагородами: орденами «Дружби народів» (1986) і «Знак пошани» (1976) та 8 медалями.

Досвідчений педагог і науковець, В.М.Половець зустрічає своє 70-річчя в розквіті творчих сил, сповнений нових задумів і насаги. Редакційна рада і редакційна колегія «Сіверянського літопису» зичать йому міцного здоров'я, щастя, нових звершень і вдумливих студентів та аспірантів.

Анна Морозова

ДО 100-РІЧЧЯ С.П. КОРОЛЬОВА

12 січня 2007 р. минуло 100 років з дня народження засновника практичної космонавтики, видатного конструктора ХХ століття, академіка Сергія Павловича Корольова. Ім'я цього видатного творця перших у світі космічних кораблів, як відомо, тісно пов'язане з Ніжином. Батько Сергія Павловича - Павло Якович Корольов - після Могильовської духовної семінарії вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, який успішно закінчив у 1905 році. Тут він познайомився з молододо гімназисткою Марією Миколаївною Москаленко, з якою й одружився. Здобувши освіту, П.Я. Корольов працював учителем у чоловічій гімназії Житомира, де 30 грудня 1906 р. (за старим стилем) у подружжя народився син - Сергій. Через рік батько перевівся до Києва й почав працювати у гімназії, а хлопчика через сімейні сварки відвозять у Ніжин до дідуся з бабусею. Саме завдяки їхнім зусиллям Сергійко оволодів азами грамоти, а пізніше хлопчик займався з вчителькою, яка наймала кімнату в будинку дідуся.

Відтоді, коли маленький Сергійко Корольов жив на вулиці Кушакевича у Ніжині, минуло багато років. Та чи не з дитинства він виніс на все життя любов до неба, коли захоплено спостерігав «круговий політ над публікою», що здійснив 1911 року на Ярмарковій площі відомий на той час пілот С.І. Уточкін. Хто міг тоді знати, що перше враження від ширяючого у вечірньому небі літака виявиться таким яскравим й таким манливим, що Сергій вже ніколи йому не зрадить й пронесе через усе життя: від Ніжина - до Байконура!

Шість років Сергійко Корольов провів з дідусем та бабусяю по материнській лінії, які, безумовно, вплинули на його становлення. Звідки ж вони походили? Микола Якович Москаленко, купець II гільдії, походив з міщанської родини, відомості про яку виявлені з середини XVIII ст. Родина була досить заможною, а сам Микола Якович - поважною людиною у Ніжині. Його дружиною стала дочка козака Матвія Івановича Фурси - Марія, яка була набагато молодша за чоловіка, але це не завадило створити міцну та дружну родину. Але якщо родина Москаленків здавна мешкала у Ніжині, то Матвій Іванович був першим представником свого роду, що покинув рідне містечко Монастирище на Ніжинщині. Представники цього козацького роду неодноразово відзначалися під час участі у бойових діях, що дало можливість отримати військові чини та навіть претендувати на дворянство. Щоправда, рід не був затверджений у дворянстві Герольдією, але, наприклад, брати Марії Матвіївни були почесними громадянами міста.

Про С.П. Корольова написано багато книжок, розвідок, статей - як художніх, так і науково-популярних, неодноразово видавалися спогади його самого та матері, нещодавно побачила світ книга доньки - Наталії Сергіївни Корольової, присвячена Сергію Павловичу. Сподіваємось, що пропонувана розвідка допоможе у реконструкції соціального та етнокультурного оточення, в яких проходило формування особистості С.П. Корольова.

У розвідці представлені родовідні розписи родин Москаленків та Фурсів, в яких:

- римські цифри - номер коліна;
- арабські цифри - порядковий номер представників роду чоловічої статі;
- «<» - знак представників роду жіночої статі;
- арабські цифри у дужках - порядковий номер батька за таблицею.

При встановленні дат народження або смерті за сповідними книгами або за записами про смерть та шлюб використовуються поняття «близько» («бл.»), «до», «після». Імена передані близько до тексту, а по батькові, що утворені від них, - відповідно до сучасних норм (наприклад: «Іоанн», але «Іванович»). Дати до 1918 р. вказані за старим стилем.

Таблиця I¹.

Москаленко

I

1. Гнат.

II

2 (1). Григорій Гнатович (народ. бл. 1763 р. - пом. 22 квітня 1842 р.), кравець.

Дружина: з 27 липня 1791 р. - Софія Василівна Махнуненко (народ. бл. 1772 р. - пом. 20 грудня 1840 р.).

3 (1). Яків Гнатович.

Дружина: Пелагія Олександрівна.

III

4 (2). Павло Григорович (народ. 2 червня 1811 р.).

5 (2). Федір Григорович.

Дружина: Ганна Стефанівна.

- (2). Єфросинія Григорівна (народ. бл. 1808 р. - пом. 9 листопада 1840 р.).

6 (3). Петро Якович (народ. бл. 1839 р. - пом. 18 травня 1840 р.).

7 (3). Микола Якович (народ. 2 грудня 1842 р. - пом. 16 липня 1920 р., м. Київ).

Дружина: з 7 липня 1885 р. - Марія Матвіївна Фурса (народ. 14 серпня 1863 р. - пом. 8 травня 1940 р., м. Київ).

З 1890-х рр. Микола Якович перейшов з міщанської до купецької громади м. Ніжина.

8 (3). Василь Якович (народ. бл. 1846 р.). Дружина: 1. - Ганна Андріївна; 2. - з 6 листопада 1894 р. - Дар'я Макарівна Корсакова (народ. бл. 1865 р.).

9 (3). Марк Якович (народ. бл. 1848 р.).

Дружина: з 27 січня 1884 р. - Ганна Гнатівна Козлова (народ. бл. 1861 р.).

IV

- (5). Марія Федорівна (народ. 10 серпня 1837 р.).

10 (7). Георгій Миколайович (народ. 21 квітня 1886 р.).

11 (7). Василь Миколайович (народ. 31 березня 1890 р.).

- (7). Марія Миколаївна (народ. 28 лютого 1888 р.). Чоловік: з 15 серпня 1905 р., Миколаївська церква м. Ніжин - Корольов Павло Якович, вчитель Єкатеринодарської

гімназії. Ухвалою Київського спархїального начальства від 27 листопада - 7 грудня 1914 р., що затверджена Священним Синодом 13 липня 1915 р., шлюб розірваний з правом кожному з подружжя укласти новий шлюб.

- (7). Ганна Миколаївна (народ. 8 вересня 1891 р.).
- 12 (8). Михайло Васильович (народ. 7 листопада 1875 р.).
- 13 (8). Андрій Васильович (народ. 4 липня 1887 р.).
- 14 (8). Іоанн Васильович (народ. 23 вересня 1895 р.).
- (8). Олександра Василівна (народ. 13 травня - пом. 16 грудня 1885 р.).
- (8). Наталія Василівна (народ. 17 серпня 1897 р.).
- 15 (9). Іоанн Маркович (народ. 1 листопада 1886 р.).
- 16 (9). Василь Маркович (народ. 6 березня 1894 р.).
- (9). Мотрона Марківна (народ. 22 березня 1885 р.).
- (9). Катерина Марківна (народ. 1 листопада 1888 р.).

Таблиця II².

Фурса

I

1. **Симон Фурсан Подчаший-Парновський**, «з польської шляхти».

II

2 (1). **Архип Фурса-Карсницький**.

Переселився у Малоросію після поділу Польщі.

III

3 (2). **Опанас Архиповч Фурса**, сотенний отаман.

IV

4 (3). **Симон (Семен) Опанасович** (народ. бл. 1725 р.), квартирмейстер.

Дружина: Марія Максимівна.

5 (3). Іоанн Опанасович (народ. бл. 1734 р.).

Дружина: Дар'я Антонівна (народ. бл. 1741 р.).

6 (3). Павло Опанасович (пом. до 1792 р.).

Дружина: 1. - Агафія Петрівна; 2. - Устина Солomonівна (народ. бл. 1722 р.).

7 (3). Прокопій Опанасович.

V

8 (4). Яків Семенович (народ. бл. 1752 р.), військовий товариш. Був одружений та мав дітей, відомості про яких в документах архіву не виявлені. У 1785 р. обкладався сорокоалтинним окладом як різночинець; у 1791 та 1805 рр. значиться у списках дворян Ніжинського повіту. У 1786 та 1793 рр. дворянська комісія Новгород-Сіверського намісництва ухвалила внести Я.С. Фурсу до II частини родовідної книги. 1840 р. подав прохання до Чернігівського дворянського депутатського зібрання про внесення до родовідної книги Чернігівської губернії, й справа була направлена до Тимчасового присутствія Герольдії.

9 (4). Іоанн Семенович (народ. бл. 1757 р. - пом. до 1816 р.). Дружина: Юхимія Пилипівна (народ. бл. 1758 р.).

10 (4). **Прокіп Семенович** (народ. бл. 1761 / 1764 р. - пом. 1824 р.). Дружина: ? (пом. до 1816 р.).

11 (4). Тихоній Семенович (народ. бл. 17633 / 1768 р.). Дружина: Параскевія Петрівна (народ. бл. 1774 / 1782 р.).

12 (4). Євстафій (Остап) Семенович (народ. бл. 1765 / 1768 р. - пом. 1831 р.). Дружина: Мотрона.

13 (5). Павло Іванович (народ. бл. 1758 р.). Дружина: Ксенія Лук'янівна (народ. бл. 1761 р.).

14 (5). Олександр Іванович (народ. бл. 1767 р.).

15 (6). Пилип Павлович (народ. бл. 1754 р.). Дружина: Дар'я (народ. бл. 1762 р.).

- (6). Ганна Павлівна (народ. бл. 1775 р.).

- (6). Катерина Павлівна (народ. бл. 1777 р.).

16 (7). Іван Прокопійович (народ. бл. 1761 р.). Дружина: Мотрона Трохимівна (народ. бл. 1765 / 1768 р.).

17 (7). Стефан Прокопійович (народ. бл. 1763 р. - пом. 1825 р.).

18 (7). Федір Прокопійович (народ. бл. 1764 р.). Дружина: Меланія Григорівна (народ. бл. 1782 р.).

19 (7). Корній Прокопійович (пом. до 1824 р.).
Дружина: Агапія Федорівна (народ. бл. 1761 р.).

VI

20 (9). Пилип Іванович (народ. бл. 1812 р.).

21 (9). Іван Іванович (народ. бл. 1814 р.).

- (9). Марія Іванівна (народ. бл. 1797 р.).

- (9). Агапія Іванівна (народ. бл. 1798 р.).

- (9). Марина Іванівна (народ. бл. 1800 р.).

22 (10). Іван Прокопович (народ. бл. 1795 / 1798 р.).

Дружина: Марія Михайлівна (народ. бл. 1799 р.).

23 (10). Омелян Прокопович (народ. бл. 1796 / 1802 р.). З 1825 р. мешкав у м. Ічня Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

24 (10). Тимофій Прокопович (народ. бл. 1802 / 1806 р.). 1820 р. відданий у рекрути.

- (11). Агрипина Тихонівна (народ. бл. 1799 р.). Чоловік: Кузьма Кирилович Майдан.

25 (12). Олександр Євстафійович (народ. бл. 1794 р.).

Дружина: 1. - Феодосія Павлівна (народ. бл. 1797 р.);

2. - Єфросинія (народ. бл. 1797 р.).

(Можливо, Феодосія та Єфросинія - одна й та сама особа й помилка припущена при складанні сповідної книги - А.М.).

26 (12). Стефан Євстафійович (народ. бл. 1799 р. - пом. 1834 р.). Дружина: Меланія Трохимівна (народ. бл. 1798 / 1805 р.).

27 (12). Іоанн Євстафійович (народ. бл. 1798 р. - пом. 1822 р.). Дружина: Єфросинія Антонівна (народ. бл. 1799 р.).

28 (12). Петро Євстафійович (народ. 26 грудня 1802 р.).

- (12). Анастасія Євстафіївна (народ. 26 грудня 1802 р.).

29 (13). Гаврило Павлович (народ. бл. 1786 р.).

- (15). Ганна Пилипівна (народ. бл. 1785 р.).

- (15). Катерина Пилипівна (народ. бл. 1787 р.).

30 (16). Данило Іванович (народ. бл. 1786 р.). Дружина: Агрипина Павлівна (народ. бл. 1790 р.).

31 (16). Петро Іванович (народ. бл. 1795 р. - пом. 18 вересня 1842 р.).

Дружина: 1. - Марія Іванівна (народ. бл. 1798 р.);

2. - Параскевія Іванівна (народ. бл. 1809 р.).

- (16). Уляна Іванівна (народ. бл. 1805 р.).

- (16). Мотрона Іванівна (народ. бл. 1808 / 1811 р.).

32 (17). Яків Стефанович (народ. бл. 1798 р.).

Дружина: 1. - Устина (народ. бл. 1800 р.);

2. - Ірина (народ. бл. 1800 р.).

33 (17). Федір Стефанович. Дружина: 1. - Олена Василівна (народ. бл. 1805 р.);

2. - Марія Григорівна (народ. бл. 1803 р.).

- (17). Тетяна Стефанівна (народ. бл. 1807 р.).

34 (18). Яків Федорович (народ. бл. 1805 р.). Дружина: Марія Стефанівна.

35 (18). Григорій Федорович (народ. бл. 1806 р.).

36 (18). Роман Федорович (народ. бл. 1816 / 1820 р.).

37 (18). Іоанн Федорович (народ. бл. 1823 р.).

- (18). Єфросинія Федорівна (народ. бл. 1810 р.).

- (18). Маріанна Федорівна (народ. бл. 1814 р.). Чоловік: з 27 січня 1837 р. - козак с. Шиловичі Іван Сергійович Мазун.

- (18). Євдокія Федорівна (народ. бл. 1821 р.).

38 (19). Ничипор Корнійович (народ. бл. 1786 р.).

Дружина: Уляна Калиниківна (народ. бл. 1786 р.).

39 (19). Тимофій Корнійович (народ. бл. 1788 р. - пом. 9 січня 1791 р.).

40 (19). Петро Корнійович (народ. 22 грудня 1791 р.).

- (19). Ганна Корнійівна (народ. бл. 1784 р. - пом. 6 січня 1791 р.).

- (19). Параскева Корнійівна (народ. бл. 1788 р. - пом. 1 жовтня 1791 р.).

VII

41 (22). Іван Іванович (народ. бл. 1817 р.).

42 (22). Матвій Іванович (народ. бл. 1820 р.).

Дружина: 1. - ? 2. - Євдокія Тимофіївна Петренко (народ. бл. 1832 р. - пом. 22 травня 1907 р., м. Ніжин).

- 43 (22). Гордій Іванович (народ. бл. 1823 р. - пом. 10 січня 1880 р.).
Дружина: Домнікія Андріївна.
- 44 (22). Євстафій Іванович (народ. бл. 1823 р.).
- 45 (22). Яків Іванович (народ. у жовтні 1826 р.).
- 46 (22). Петро Іванович (народ. бл. 1832 р.).
Дружина: Домнікія Максимівна.
- (22). Мар'я Іванівна (народ. бл. 1829 р.).
- 47 (25). Герасим Олександрович (народ. бл. 1825 р.).
- (25). Тетяна Олександрівна (народ. бл. 1819 / 1822 р.). Чоловік: з 8 листопада 1842 р.
- Максим Єпифанович Омельченко (народ. бл. 1821 р.).
- (25). Євдокія Олександрівна (народ. бл. 1822 р.).
- (25). Секлета Олександрівна (народ. 5 січня 1830 р.).
- (25). Марфа Олександрівна (народ. бл. 1832 р.).
- (25). Ксенія Олександрівна (народ. 14 січня 1837 р.).
- 48 (26). Микола Стефанович (народ. бл. 1820 р.).
Дружина: Килина Яківна.
- (26). Євдокія Стефанівна (народ. бл. 1823 р.).
- 49 (30). Іван Данилович (народ. бл. 183 р.).
- 50 (30). Йосип Данилович (народ. бл. 1815 / 1818 р.).
- 51 (30). Семен Данилович (народ. бл. 1819 р.).
Дружина: Марія Григорівна.
- 52 (30). Гнат Данилович (народ. бл. 1821 р.).
- 53 (30). Костянтин Данилович (народ. бл. 1831 р.).
- 54 (30). Лука Данилович (народ. бл. 1835 р.).
- (30). Гликерія Данилівна (народ. бл. 1828 р.).
- 55 (31). Гнат Петрович (народ. бл. 1832 р.).
- 56 (31). Іван Петрович (народ. бл. 1835 р.).
- 57 (32). Яків Якович (народ. бл. 1819 р.).
- 58 (32). Гаврило Якович (народ. бл. 1823 р.).
- (32). Наталія Яківна (народ. бл. 1817 р.).
- (32). Ганна Яківна (народ. бл. 1818 р.).
- (32). Марфа Яківна (народ. 2 липня 1837 р.).
- 59 (33). Пилип Федорович (народ. 14 січня - пом. 17 січня 1835 р.).
- (33). Агрипина Федорівна (народ. 24 червня 1830 р.).
- (33). Марина Федорівна (народ. бл. 1832 р.).
- 60 (34). Олексій Якович (народ. 12 лютого 1837 р.).
- 61 (38). Андроник Ничипорович (народ. бл. 1826 р.).

VIII

- 62 (42). Федір Матвійович, від 1 шлюбу.
- 63 (42). Василь Матвійович, від 2 шлюбу, почесний громадянин, народний вчитель.
Дружина: Анастасія Федорівна.
- 64 (42). Михайло Матвійович, від 2 шлюбу, почесний громадянин, народний вчитель.
Дружина: Ганна Георгіївна (Григорівна). Мав садибу в м. Ніжин на кордоні з урочищем земель с. Синяки Ніжинського повіту. На території садиби знаходився цегляний завод, а 1910 р. Ганна Георгіївна отримала дозвіл на будівництво на території садиби шкіряного заводу. Мешкали в будинку М.Я. Москаленка по вул. Кушакевича в м. Ніжин.
- (42). Марія Матвіївна (народ. 14 серпня 1863 р.), від 2 шлюбу. Чоловік: Москаленко Микола Якович (див. № 7 Таблиці I).
- 65 (43). Улян Гордійович (народ. 20 червня - пом. 11 липня 1875 р.).
- 66 (43). Лаврентій Гордійович. Дружина: Софія Іванівна.
- (43). Мавра Гордіївна (народ. бл. 1861 р.). Чоловік: з 12 січня 1879 р. - селянин-власник м. Монастирище Захарій Іванович Гузь (народ. бл. 1860 р.).
- (43). Ірина Гордіївна (народ. бл. 1864 р.). Чоловік: з 9 січня 1883 р. - Юхим Іванович Стефановський (народ. бл. 1861 р.).
- (43). Марія Гордіївна (народ. бл. 1869 р.). Чоловік: з 3 листопада 1891 р. - Кирило Ілліч Журавель (народ. бл. 1863 р.).
- 67 (46). Андрій Петрович (народ. бл. 1867 р.). Дружина: з 22 травня 1888 р. - Мотрона Юхимівна Забарна (народ. бл. 1866 р.).
- 68 (46). Іоанн Петрович (народ. бл. 1869 р.). Дружина: з 29 квітня 1890 р. - Ірина Микитівна Стефановська (народ. бл. 1870 р.).

- 69 (46). Гаврило Петрович (народ. 13 липня 1875 р.).
70 (48). Сидір Миколайович (народ. 10 травня 1842 р.).
71 (51). Трохим Семенович (народ. 18 вересня 1842 р.).

IX

- 72 (63). Василь Васильович (народ. бл. 1901 р. - пом. 6 грудня 1909 р.).
- (63). Лідія Василівна (народ. 21 лютого 1897 р.).
- (63). Євдокія Василівна (народ. 4 серпня 1898 р.).
- (63). Галина Василівна (народ. 31 березня - пом. 19 червня 1908 р.).
73 (66). Стефан Лаврентійович (народ. 27 березня 1890 р.).
- (66). Марія Лаврентіївна (народ. 30 березня 1889 р.).
- (66). Килина Лаврентіївна (народ. 17 червня 1893 р.).
- (66). Параскева Лаврентіївна (народ. 27 жовтня 1895 р.).
74 (67). Микола Андрійович (народ. 30 листопада 1890 р.).
75 (67). Ілля Андрійович (народ. 20 липня 1892 р.).
- (67). Мавра Андріївна (народ. 29 квітня - пом. 5 липня 1889 р.).
- (67). Марія Андріївна (народ. 25 грудня 1894 р.).
- (67). Дарія Андріївна (народ. 14 березня 1896 р.).
- (67). Іустинія Андріївна (народ. 28 вересня 1898 р.).
- (68). Пелагія Іванівна (народ. 5 жовтня - пом. 16 жовтня 1892 р.).
- (68). Марія Іванівна (народ. 14 листопада 1893 р.).

Джерела та література:

1 Таблиця складена за: Королева Н. Глибокі корні // Греки в Ніжині. Збірник документів та матеріалів / Редактор і упорядник прот. О. Морозов. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. - (Серія «Ніжинська старовина»). - Вип. III. - С. 98 - 106; Державний архів Чернігівської області (далі - Держархів Чернігівської області). - ф. 679 (Чернігівська духовна консисторія). - Оп.1. - Спр. 141. - Арк. 15; Спр. 148. - Арк. 421; Спр. 152. - Арк. 367; Спр. 174. - Арк. 538, 556 зв.; Оп. 4. - Спр. 1596. - Арк. 51 зв., 62 зв., 66 зв.; Оп. 10. - Спр. 150. - Арк. 87 зв.; Спр. 210. - Арк. 353 зв.; Спр. 437. - Арк. 4 зв., 6 зв., 26 зв.; Спр. 441. - Арк. 237 зв.; Спр. 444. - Арк. 312 зв.; Спр. 445. - Арк. 130 зв.; Спр. 451. - Арк. 116 зв.; Спр. 457. - Арк. 170 зв., 402 зв.; Спр. 467. - Арк. 600 зв.; Спр. 765. - Арк. 36 зв.; Спр. 784. - Арк. 18 зв.; Спр. 785. - Арк. 134 зв.; Спр. 791. - Арк. 61 зв.; Спр. 808. - Арк. 121 зв.; Спр. 859. - Арк. 188 зв. - 189.

2 Таблиця складена за: Королева Н. Глибокі корні... - С. 98 - 106; Держархів Чернігівської області). - Ф. 86 (Предводитель дворянства Новгород-Сіверського намісництва). - Оп. 1. - Спр. 20. - Арк. 37 - 37 зв., 44; Спр. 28. - Арк. 232; Ф. 127 (Чернігівське губернське правління). - Оп. 41 б. - Спр. 165; Оп. 44 в. - Спр. 295; Ф. 132 (Чернігівська казенна палата). - Оп. 1. - Спр. 844. - Арк. 837 зв. - 840, 849 зв. - 851; Ф. 133 (Чернігівське дворянське депутатське зібрання). - Оп. 1. - Спр. 18. - Арк. 46; Спр. 23. - Арк. 161 зв. - 162; Спр. 48. - Арк. 397 зв.; Спр. 288. - Арк. 35 - 36 зв.; Ф. 145 (Чернігівське губернське у міських та земських справах присутствіє). - Оп. 1. - Спр. 752. - Арк. 73 зв. - 74; Ф. 679 (Чернігівська духовна консисторія). - Оп.1. - Спр. 140. - Арк. 507, 533; Спр. 141. - Арк. 572 зв., 577, 580 зв.; Спр. 143. - Арк. 119 зв.; Спр. 155. - Арк. 143, 147 зв.; Спр. 162. - Арк. 416 зв, 417, 420, 427; Спр. 173. - Арк. 510 зв., 515 зв., 554 зв., 584 зв.; Спр. 513. - Арк. 6; Оп. 2. - Спр. 5106. - Арк. 6; Спр. 5107. - Арк. 4 зв.; Спр. 5113. - Арк. 5 - 5 зв.; Оп. 4. - Спр. 1243. - Арк. 5, 50, 66; Оп. 10. - Спр. 153. - Арк. 185 зв., 187 зв., 227 зв.; Спр. 173. - Арк. 34 зв.; Спр. 180. - Арк. 324 зв.; Спр. 200. - Арк. 14 зв., 28 зв., 167 зв.; Спр. 461. - Арк. 414 зв.; Спр. 465. - Арк. 371 зв., 373 зв., 411 зв.; Спр. 469. - Арк. 585 зв., 606 зв., 612 зв.; Спр. 777. - Арк. 437 зв., 446 зв., 474 зв.; Спр. 787. - Арк. 34 зв.; Спр. 794. - Арк. 184 зв.; Спр. 805. - Арк. 76 зв.; Спр. 808. - Арк. 153 зв.; Спр. 814. - Арк. 401 зв.; Спр. 815. - Арк. 29 зв.4 спр. 1323. - Арк. 350 зв.; Спр. 1354. - Арк. 352 зв.; Спр. 1382. - Арк. 28 зв.

Ганна Кулікова

НАУКОВА СПАДЩИНА М. М. ЛУНІНА

(До 200-річчя від дня народження вченого)

Професор Харківського університету Михайло Михайлович Лунін (1807-1844) належить до числа тих небагатьох учених, які в першій половині XIX ст. починали дослідження й викладання всесвітньої історії в університетах Російської імперії. Вивчення його життя й науково-педагогічної діяльності має важливе значення як для всебічного висвітлення історії Харківського університету, що в 2005 р. відзначив свій 200-літній ювілей, так і для характеристики вітчизняної історіографії всесвітньої історії.

М.М. Лунін прожив усього-на-всього 37 років. Його робота в Харківському університеті тривала формально 9, а фактично 8 років, тому що в червні 1843 р. він тяжко захворів і через це не зміг виконувати в повному обсязі свої професорські обов'язки. Але за порівняно короткий час своєї науково-педагогічної діяльності М.М. Лунін здобув безсумнівний авторитет блискучого університетського викладача і вченого-історика, що подає великі надії.

За словами М.І. Костомарова, М.М. Лунін «був безперечно одним із кращих викладачів Загальної історії, які коли-небудь були в наших університетах» [1, с. 22]. За свідченнями сучасників, його лекції, що включали лише незначну частину матеріалу, який був зібраний та осмислений професором, являли собою видатне явище в тодішньому університетському житті. «Зміст Лунінських лекцій, - свідчив М.П. Де-Пуле, - настільки був повний, що історичні праці московських учених, що з'явилися пізніше, для учнів Луніна не представляли собою нічого особливого» [2, с. 89].

Уже перші публікації молодого харківського дослідника звернули на себе пильну увагу вітчизняних і закордонних учених. Учень М.М. Луніна В. Пашков згадував: «Коли в... «Москвитянине» були надруковані 2 чудові статті професора Луніна..., то французи відгукнулися так: «у наш час 3 знаменитих учених з загальної історії: Гізо перший, Мішель Лунін другий, а Гердер третій». Німці відгукнулися так: «Гердер перший, Мішель Лунін другий, а Гізо третій». Але Погодін * фактично і переконливо довів, що за обсягом й глибиною вивчення всесвітньої історії Лунін був перший, Гердер другий, а Гізо третій з-поміж знаменитих істориків» [3]

Однак через те, що М.М. Лунін пішов з життя задовго до досягнення віку наукової зрілості вченого-гуманітарія, він не реалізував усі свої творчі задуми. Встиг опублікувати лише п'ять робіт. Три з них мають важливе значення для характеристики його загальноісторичних поглядів та оцінки ним різних історіографічних шкіл [4; 5; 6]. Дві з історії Індії [7,6] і Стародавнього Риму [8] - відносяться до числа робіт загального характеру. І лише одна з опублікованих робіт М.М. Луніна присвячена конкретно-історичній проблемі. Це - його докторська дисертація, що була написана латинською мовою: «Prolegomena ad res Achaegorum» («Передмова до історії ахейців»). У різних довідниках і роботах про М.М. Луніна вказується, що це дослідження було опубліковане в Дерпті в 1832 р. Але нам не вдалося відшукати це видання. Крім того, у статті М. Попова про М.М. Луніна в «Російському біографічному словнику» згадується ще ряд робіт, що нібито були опубліковані харківським ученим в «Москвитянине» й «Журнале Министерства Народного Просвещения». У їх числі автор називає такі публікації: «Про розвиток християнства», «Про муніципальну систему древніх», «Про конституції Римської імперії», «Погляд на різноманітні й нескінченні вторгнення диких варварів». Цей перелік автор розглянутої статті закінчує багатозначним «та ін.» [9, с. 741-742]. Але, переглянувши всі номери «Москвитянина» й «Журнала Министерства Народного Просвещения» за 1835-1845 рр., ми не знайшли в них публікацій, які називає М. Попов, можливо, їх варто шукати в інших виданнях.

З рукописних робіт М.М. Луніна, про які не згадується в літературі, варто назвати виявлену нами у Відділі рідкісної книги ЦНБ ХНУ невелику за обсягом, але дуже глибоку за змістом статтю «Значення історії та її розділення» [10]. Вона становить значний інтерес для розуміння методологічних поглядів харківського вченого.

Але головною справою життя М.М. Луніна була його неопублікована праця із всесвітньої історії. Рукопис цієї праці має довгу, складну й ще до кінця не з'ясовану історію. В 1841 р. у журналі «Москвитянин» під рубрикою «Наукові й літературні новини» був опублікований невеликий допис. У ньому говорилося: «[Господин] Лунін у Харкові має намір видати великий твір з Загальної історії. Радіємо чуткам й бажаємо швидкого здійснення. Приклад [господина] Неволіна** повинен знайти послідовників. Вінці переможцям готові - на арену, на арену, молоді Російські Вчені!» [11, с. 251]. Від часу публікації цього допису до смерті М.М. Луніна минуло три роки. Чому ж твір,

* У 1841 - 1856 рр. М.П. Погодін за участю С.П. Шевирева видавав журнал «Москвитянин».

** Неволін Костянтин Олексійович (1806-1855) - відомий історик права, професор Київського (з 1835) та Петербурзького (з 1843) університетів. У замітці, що цитується, мається на увазі його праця «Енциклопедія законодавства» (Т. 1-2. - Київ, 1839-1840), у якій містився великий матеріал з теорії та історії держави і права з найдавніших часів до першої третини XIX ст. включно.

який автор мав намір опублікувати (саме опублікувати, а не написати, не підготувати до публікації. - Г. К.), так і не був надрукований? Відповісти на це запитання ми поки не можемо. Замість радісного повідомлення про покладання на голову М.М. Луніна вінця переможця (повідомлення, що, здавалося, мало б з'явитися услід за таким багатообіцяючим анонсом) у тому ж «Москвитянине» з'явилася «Звістка про кончину професора Луніна», що була написана А.П. Рославським-Петровським [12]. Про наукову спадщину покійного в цьому повідомленні говорилося: «Дуже шкода, що передчасна кончина професора (Михайло Михайлович помер на 39 році від народження*) не дозволила йому підготувати до видання повний курс науки, про що, здається, він думав останнім часом. Але ми сподіваємося, що найкращі з його слухачів, маючи чудовий запас матеріалів у записках, залишених покійним, займуться обробкою окремих частин Історії і тим віддадуть належну данину пошани пам'яті улюбленого наставника, який, без сумніву, буде жити довго в їх вдячних серцях!» [12, с. 527]. Ці слова викликають ряд нових запитань. Чому автор «Повідомлення» так розпливчасто-невизначено називає роботу М.М. Луніна «повним курсом науки»? Чому А.П. Рославському-Петровському «здається», що М.М. Лунін хотів підготувати до видання цю працю? Адже в повідомленні з «Москвитянина», що наводилося нами, говорилося про те, що М.М. Лунін «*має намір видати великий твір про Загальну історію*» (курсив наш. - Г.К.). Крім того, зазвичай після смерті видатних учених їх колеги створюють спеціальну комісію, що складає опис рукописів, класифікує їх, готує до видання й, нарешті, видає. Чому колеги М.М. Луніна, і насамперед сам А.П. Рославський-Петровський, не зробили цього? Чому «не була принесена належна данина пошани пам'яті улюбленого наставника»?

Спогади В. Пашкова викликають нові запитання. Цей автор писав: «Коли він (М.М. Лунін. - Г.К.) помер у Києві, то професори Срезневський і Валіцький гаряче було схамулилися й хотіли видати повний курс ґрунтовних лекцій Луніна, але, на жаль, через нестачу коштів, не могли зробити цього. Коли учень Луніна - Рославський-Петровський почав читати загальну історію, то університет доручив йому зібрати повний екземпляр лекцій Луніна й віддати в університетську бібліотеку. Але Рославський-Петровський не тільки не виконав бажання університету, читаючи історію років 20, але й по смерті своїй нічого не залишив у себе із чудових лекцій свого вчителя» [3]. Звичайно ж, «нестача коштів» - це споконвічне наше лихо від сивої давнини й до новітніх часів. Але чому, незважаючи на «нестачу коштів», А.П. Рославський-Петровський випустив у 1844 році, тобто в тому ж році, коли помер М.М. Лунін, другим (!) виданням свої «Лекції статистики» під новою назвою «Керівництво до статистики»? Чому через рік після смерті М.М. Луніна, тобто у 1845 р., в університеті знайшлися «кошти» для видання роботи того ж А.П. Рославського-Петровського «Досвід порівняння народонаселення в Росії й деяких інших Європейських державах»? І без цих питань ясно, що причини того, що рукопис М.М. Луніна так і не був виданий, варто шукати не в матеріальній сфері, а в сфері моралі й духовності.

Крім рукописів самого М.М. Луніна, залишалися ще студентські конспекти його лекцій. М. Де-Пуле відзначав, що «студенти, навіть ті, що не дуже сумлінно вчилися, зберігали й збирали його записи, як такий учений труд, що складе епоху в історії російської науки», що «... на Україні, у губерніях, що утворюють харківський навчальний округ, і навіть у Новоросії й тепер ще, тобто 30 років після смерті Луніна, не в одному сімействі можна зустріти його записи, хоча й розрізнені» [2, с.92-93].

В.П. Бузескул писав про те, що «гарні списки» лекцій М.М. Луніна були й у Г.С. Шведова, що потім став директором Другої харківської гімназії [13, с. 29]. Він також відзначав, що «один з курсів Луніна (щоправда, неповний), читаний в 1840 р., був у наших руках», і дякував Д.І. Багалію за надання цих записів. Однак ані В.П. Бузескул, ані Д.І. Багалій не зробили ніяких спроб для публікації матеріалів, що потрапили до них. Можливо, хтось зазначить: вони вважали, що робота Луніна на початку ХХ ст., з точки зору науки їх часу, застаріла. Але не будемо забувати про те, що Д.І. Багалій і В.П. Бузескул були відомими фахівцями у галузі історіографії. Тому вони не могли не розуміти того, що праця М.М. Луніна завжди буде представляти значний історіографічний інтерес як перша спроба створення в Російській імперії узагальнюючої праці із загальної історії. У цьому зв'язку ми не можемо не привести надзвичайно глибокого вислову А.А. Пучкова про значення лекційних курсів в університетах Російської імперії

* А.П. Рославський-Петровський тут помиляється. М.М. Лунін помер у 37-річному віці.

другої половини XIX ст.: «Підготовка до лекцій з того чи іншого предмету й самі ці лекції в той час були унікальним за своїм значенням *науковим явищем* (курсив наш. - Г.К.). Якщо тепер підготовка до лекції й саме її читання потребує від лектора лише загальної орієнтованості в предметі викладу й опори часом на неосяжну масу підручників і навчальних посібників з даного курсу, які завжди під рукою доступною мовою, то подібний процес в університетському житті другої половини XIX ст. - це те ж саме, що серйозна джерелознавча наукова праця. Ніяких підручників з готовими курсами не було... Підготовка до лекції, повторюю, була справжньою науковою працею» [14, с. 73-74]. Підкреслимо, А.А. Пучков говорить про лекційні курси другої половини XIX ст. А М.М. Лунін не дожив до середини XIX ст. Його робота була першою працею такого роду в Російській імперії! Тому і Д.І. Багалій, і В.П. Бузескул не могли не усвідомлювати того, що публікація праці Луніна додасть до ореолу *ix alma mater* декілька яскравих променів. Чому ж вони, потримавши у своїх руках безцінні рукописи, знову занедбали їх, прирікаючи працю всього життя видатного вченого, подвижника науки на подальше забуття? З цього приводу можна висунути ряд припущень. А можна й просто помовчати. Адже в деяких випадках мовчання буває краще за всілякі здогади.

Куди подівся «об'ємистий зошит», яким користався В.П. Бузескул при написанні свого нарису про М.М. Луніна, невідомо. Невідомо також, скількох власників змінили рукописи вченого за більш ніж сторіччя їхнього повного забуття. Ми також не знаємо, коли й при яких обставинах потрапили у Відділ рідкісної книги та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Карамзіна рукописні фрагменти праці М.М. Луніна, що зберігаються там і зараз. На підставі бібліотечного формуляра ми можемо лише констатувати, що їх переглядали доцент ХДУ Г.В. Фрізман та аспірант С.І. Ліман. Однак це не знайшло ніякого відображення у публікаціях Г.В. Фрізмана, а до 2004 р. - і в публікаціях С.І. Лімана. І тільки у статті Л.О. Чувпило згадувалося про те, що деякі рукописи М.М. Луніна зберігаються у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету [15]. Завдяки цій згадці, а також сприянню з боку співробітників ЦНБ, авторці даної роботи вдалося зібрати й систематизувати рукописи М.М. Луніна, що зберігаються в бібліотеці Харківського університету. Після цього з'явилася написана нами в співавторстві з Ю.О. Голубкіним стаття про М.М. Луніна, у якій приводилися дані про рукописну наукову спадщину цього вченого [16]. У цій статті між іншим зазначалося, що лунінські лекції з історії Ранняго нового часу нами не виявлені. Але нещодавно у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету ми знайшли конспект цих лекцій. На супровідному аркуші зазначено: «Лунін М.М. «Нова історія». Запис лекцій студентом А. Барішевим» [17]. Знайти будь-які відомості про студента А. Барішева поки що не вдалося.

Нами також була опублікована з коментарями частина праці М.М. Луніна із загальної історії, що присвячена християнству в Римській імперії [18].

Що ж являла собою ця праця у цілому? М.П. Де-Пуле називає її великим курсом загальної історії: стародавньої, середньої та нової [2, с. 88]. В.П. Бузескул зазначає, що М.М. Лунін «читав не загальний курс свого предмету а переважно курси спеціальні, що обіймали ту або іншу епоху, надзвичайно докладні... які він очевидно підготовляв, щоб надрукувати згодом» [13, с. 28-29]. Ознайомлення з частиною рукописної спадщини М.М. Луніна, що збереглася, дозволяє припустити, що вона являє собою текст загальної праці з *всесвітньої історії*, що була створена на основі лекцій. У рукописі майже немає закреслених місць і виправлень. Досить рідко трапляються описки й повністю відсутні доповнення на полях, без яких неможливо собі уявити текст лекцій, що читалися протягом ряду років. Стиль ретельно відредагований. Рукопис практично готовий до друку. Тому його, на нашу думку, варто розглядати як першу в Російській імперії «*Всесвітню історію*». Зовсім не випадково М.П. Де-Пуле писав, що «Лунін обіляв і зробився б неодмінно другим Карамзіним (у загальній історії), якби не помер так рано» [2, с. 113].

Що ще можна сказати про зміст праці М.М. Луніна? В.П. Пашков згадує про великий вступ до нього: «Один вступ його в історію на 50 аркушах чого коштував!» [3]. М.П. Де-Пуле повідомляє, що все, написане М.М. Луніним, могло б скласти 3 - 4 великих томи, аркушів в 40 кожний [2, с. 113]. Таким чином, обсяг кожного тому Лунінської праці склав би 960 машинописних сторінок, а всієї роботи - 2880 або 3840 сторінок машинопису.

Які ж частини рукопису М.М. Луніна збереглися до нашого часу? З тексту, присвяченого історії Стародавнього світу, фактично збереглося 15 зошитів. У них

висвітлюються теми з історії Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції та Риму. Історія Стародавньої Індії, Мероїтського царства, Єгипту, Фінікії та Персії характеризуються у 10 зошитах.

Збережена частина праці М.М. Луніна, що присвячена історії Стародавньої Греції (зошити 20, 21, 23, 24), нагадує окремі частини тулуба, без ніг і без голови. У двадцятому і двадцять першому зошитах розглянуті наслідки Троянської війни, у двадцять третьому - історія Спарти й Афін до Греко-перських війн, а також історія Афін від Тезея (Тесея) до Солона й від Солона до Аристида.

Набагато повніше, в порівнянні з рукописом з історії Стародавньої Греції, збереглася частина праці М.М. Луніна, що значиться у Відділі рукописів та рідкісних видань ЦНБ ХНУ як окрема одиниця зберігання під назвою «Історія середніх віків». У цій папці зберігається 42 зошити. Їх загальний обсяг - 486 аркушів. Перший, другий і третій зошити присвячені становищу Римської імперії наприкінці IV - на початку V ст, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий і частина дев'ятого - історії християнства в Римській імперії. У другій частині дев'ятого, одинадцятому, дванадцятому зошитах розглядається історія появи й розселення варварських племен у Римських провінціях до великого переселення народів, у зошитах з 13 по 21 - велике переселення народів і утворення варварських королівств у Західній Європі. 22-ий зошит присвячений загибелі Західної Римської імперії. У зошитах 23 - 27 розглядається історія варварських королівств, що виникли на її руїнах: Остготського, Вестготського, Лангобардського, Вандальського, Бургундського. В 27-ому - 36-ому зошитах висвітлюється історія Франкської держави, в 37-ому - 39-ому - історія середньовічної Франції (до правління Людовика VI). В 40-ому зошиті характеризується історія завоювання Британії англо-саксами, а в 41-ому - нормандського завоювання Англії. Останній, 42-й зошит, присвячений історії датських завойовників і королів.

У зошитах 1 - 16, які помилково включені в папку з матеріалами з історії Стародавнього світу, знаходиться продовження розділів з історії середніх віків. Вони присвячені історії середньовічної Німеччини (зошит 15) та історії поступового становлення духовної влади, характеристиці духовних лицарських орденів і чернецтва, а також загальній характеристиці феодальної системи (зошит 16).

Уже згадуваний нами конспект лекцій М.М. Луніна з нової історії, написаний студентом А. Баришевим, містить у собі сім зошитів. У них висвітлюються: причини Реформації і її подій до 1524 р., Селянська війна, Реформація у Швейцарії і, нарешті, історія «пізньої» Реформації, тобто Реформації після Селянської війни. Виклад подій доводиться до початку Шмалькальденської війни 1546-1547 рр. Можна зробити висновок, що частина конспекту А. Баришева, у якій характеризувалися події останніх 9 років Реформації (до Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.), загублена. До такого висновку ми приходимо на підставі того, що М.М. Лунін просто не міг раптово закінчити виклад історії Реформації, не довівши її навіть до закінчення Шмалькальденської війни, тобто до поразки протестантів в 1547 р. при Мюльберзі.

А. Баришев не вказав дату написання конспекту. Але якщо навіть припустити, що М.М. Лунін читав розглянутий курс в останньому році своєї викладацької діяльності в Харківському університеті, тобто в 1843 р., то й у такому випадку слід визнати, що це був перший у Російській імперії університетський курс з Ранньої нової історії взагалі й перший університетський курс з історії Реформації зокрема. Адже курс лекцій Т.М. Грановського (який вважається основоположником російської медієвістики) з історії Західної Європи XV-XVI ст. був прочитаний ним у Московському університеті в 1849/50 навчальному році [19, с. 3], тобто через шість років після аналогічного курсу М.М. Луніна. А курс П.М. Кудрявцева, який С.А. Асиновська вважає першим у Російській імперії спецкурсом з історії гуманізму та Реформації [20, с. 299], читався вчнем в 50-х роках XIX ст. При цьому варто відзначити, що за своїм обсягом лекції М.М. Луніна з історії Реформації анітрохи не поступалися спеціальному курсу П.М. Кудрявцева.

Але при характеристиці лунінських лекцій з Ранньої нової історії ми не повинні ні на мить залишати поза увагою те, що вони з'являються перед нами в записі погано знаючого історію й взагалі недостатньо грамотного студента. Разом з тим навіть таке, що потребує пильного критичного відношення до себе джерело, дозволяє скласти загальне уявлення про погляди М.М. Луніна на проблему Реформації.

На жаль, розділ з історії Хрестових походів і частина рукопису з історії Раннього нового часу, про які згадував М.П. Де-Пуле, нами не виявлені.

Але збережена частина спадщини М.М. Луніна (опубліковані роботи й рукописи), поза всяким сумнівом, заслуговує на те, щоб бути опублікованою. Зараз ми готуємо ці праці до публікації.

Джерела та література:

1. Костомаров Н.И. Литературное наследие. - СПб., 1890.
2. Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. - 1874. - Т. 45. - № 1. - С. 75-115.
3. Пашков В.П. 28-я лекция профессора М.М.Лунина «Ми́дия» // ВРК ЦНБ ХНУ. - Д. № 1129/с.
4. Лунин М.М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. - 1835. - Ч. 13. - № 7. - С. 448-470.
5. Лунин М.М. О влиянии Вальтера Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1836 г. - Харьков, 1836. - С.1-23.
6. Лунин М.М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. - 1842. - Ч. 4. - № 8. - С. 112-145; Ч. 5. - № 9. - С. 104 -147.
7. Лунин М.М. Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // ЖМНП. - 1837. - Ч. 15. - № 7. - Отд. 2. - С. 1-86.
8. Лунин М.М. Несколько слов о римской истории // Москвитянин. - 1841. - Ч.2. - № 10. С. 123 -164.
9. Попов М. Лунин М.М. // Русский биографический словарь. - СПб., 1914. - С. 741-742.
10. Лунин М.М. Значение истории и ее разделение // ВРК ЦНБ ХНУ. - Д. № 479/с.
11. Москвитянин. - 1841. - Ч. 2. - № 3.
12. Рославский А. Известие о кончине профессора Лунина // Москвитянин. - 1844[A2]. - № 12. - Ч. 6. - С. 118-121.
13. Бузескул В.П. Профессор М.М.Лунин - «харьковский Грановский»: к столетию харьковского университета. - СПб., 1905.
14. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. - СПб., 2004.
15. Чувпило Л.А. История Востока в работах М.М.Лунина // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Карамзіна. - № 485: Історія. - Вип. 32. - 2000. - С. 187-195.
16. Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. Михаил Михайлович Лунин (первые штрихи к биографии ученого) // Віра і розум. - 2003. - №4. - С. 309-322.
17. Лунин М.М. Новая история // ОР ЦНБ ХНУ. - Д. №404/с.
18. Лунин М.М. Христианство в Римской империи // Публикацию подготовили: Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. // Віра і розум. - 2003. - №4. - С. 323-332; 2004, № 5. - С. 172-182.
19. Асиновская С.А. Предисловие // Лекции Т.Н. Грановского по истории позднего средневековья. - М., 1971. - С. 3 - 23.
20. Асиновская С.А. Гуманизм и Реформация в Европе. Автограф курса П.Н. Кудрявцева // Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное. - М., 1991. - С. 296-317.

Список сокращень:

- ВЕ - Вестник Европы
ЖМНП - Журнал Министерства Народного Просвещения
ВРК ЦНБ ХНУ - Відділ рідкісної книги та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету ім. В.Н. Карамзіна
In this paper the manuscripts and publication of the scientific works by outstanding scientist, professor of Kharkiv University M.M. Lunin (1807-1844) are analyzed.
Key words: the manuscript, publication, M.M. Lunin.
[A1]Література
[A2]тире

Григорій Курас

●

«ХОЧУ ВІДЧУВАТИ СЕБЕ ВІЛЬНИМ»

(До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського)

Різномісна діяльність видатного історика, тюрколога, архівіста, музеєзнавця, публіциста, редактора, громадсько-політичного та культурно-національного діяча заслуговує на окрему книгу. В цій статті зупинюсь на особі вченого як людини й подвижника української ідеї.

В.Дубровський народився 19 травня 1897 р. в Чернігові, в родині священника. Після навчання в духовному училищі й духовній семінарії рідного міста у 1915 р. він вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту. Незважаючи на скрутне матеріальне становище, студент наполегливо і з великим інтересом вивчав історію України, виявляючи працездатність, акуратність та неабиякі здібності. Впродовж 1920-25 рр. він викладав історію в Чернігові, брав активну участь у науковому житті міста. Займаючи різні посади в радянських установах, наш земляк змушений був писати антирелігійні статті, про революцію тощо. Все це, очевидно, дало підставу С.Єфремову в своїх щоденниках називати його не інакше, як «комуніст Дубровський»¹. До речі, у повоєнній Німеччині під час інтерв'ю з американським еміграційним чиновником йому довелося спростовувати закид у комунізмі². В.Дубровський не тільки ніколи не вступав до партії більшовиків, але, на мою думку, вже тоді в нього визрівав внутрішній протест проти советської влади. Не дивно, що пізніше в матеріалах ДПУ про Чернігівське наукове товариство було зафіксовано, що його діячі, в тому числі й В.Дубровський, працюють в ім'я Соборної України, а сам він названий «фашистом»³.

У 1925 р. В.Дубровський переїхав до Харкова. Плідна й різнопланова його діяльність була перервана арештом у листопаді 1933 р. Вченого звинуватили в «контрреволюційності» й «буржуазному націоналізмі» й запроторили на 5 років у концтабір. Припинення під час допитів, а потім нелюдські умови праці на Забайкаллі зробили історика переконаним ворогом комунізму. Весною 1939 р. В.Дубровський був звільнений, але сумнозвісне правило «мінус 42» не дозволяло йому жити по великих містах. Колишньому «зекові» вдалося влаштуватися вчителем Малоперещепинської середньої школи в Полтавській області. Проте йому не дозволили викладати не тільки історію, але й українську мову і літературу. Залишалось викладати російську мову й літературу. Не прийняли здібного й досвідченого науковця й до докторантури Інституту історії АН СРСР, про що він згодом оповів у прецікавому спогаді⁴. В цей час наш земляк, очевидно, остаточно зрозумів, що сталінська система ніколи не дасть йому змоги повернутися до наукової діяльності та й взагалі жити нормальним життям. Навіть побачення з родиною, яка мешкала в Харкові, було неможливим.

З початком війни В.Дубровський нелегально дістався Харкова і там дочекався приходу німців. Незабаром він був відновлений на посаді професора університету й очолив місцеву «Просвіту». Завдяки зусиллям історика ця інституція стала одним з найбільших осередків українського національного життя в окупованій німцями Україні. Одним із її заходів була організація виставки «Україна під більшовицьким ярмом». Здається, в інших містах нічого подібного не було. Ця виставка з унікальними свідченнями більшовицького панування набула широкого розголосу. За спогадом В.Дубровського, в січні 1943 р. радянський літак скинув пару бомб на будинок «Просвіти». Вони не потрапили на самий будинок, а впали поруч. Проте цього було достатньо, щоб повилітали шибки, і люті морози, що тоді були в Харкові, майже спаралізували діяльність «Просвіти» до теплішого часу. Більше бомб літак нікуди не скидав⁵. Мабуть, для червоних вона була не меншим ворогом, ніж німці. Та й в самого голову «Просвіти» одного разу стріляли, коли він з дружиною й маленьким сином ввечері повертався зі свого городу додому. На думку В.Дубровського, в тій садибі, звідки пролунав постріл, знаходився комуністично-енкаведистський осередок⁶. На цьому місці пошлюся на відомого українського діяча В.Доленка. Характеризуючи В.Дубровського, він відзначав його велику мужність⁷. У жахливі часи окупації голова «Просвіти» допомагав вижити людям, зокрема науковцям. Саме в цих неймовірних умовах, коли йшлося про елементарне виживання, виявилися його літературні здібності⁸⁸. Спомин про В.Дубровського цієї доби залишив видатний український літературознавець Ю.Шевельов: «Був він організатором, упорядником нечисленних програм, адміністратором і - ентузіастом. Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років»⁹. В голодні 1941-42 рр. у газеті «Нова Україна» історик почав друкувати спогади «На червоній каторзі». Але через скорочення обсягу часопису повністю надрукувати їх тоді не вдалося. Лише у 1965 р. в Нью-Йорку вони вийшли окремою книжкою під назвою «2-й Відділ БАМЛІАГ у ГПУ-НКВД».

Характеризуючи постать нашого земляка, не можна не зупинитися на одній болючій темі - ставленні його до німців. Відомо, що українські патріоти покладали великі надії

на «визволителів», очікували не тільки вільного розвитку національної культури, але й здобуття незалежності. Проте скоро переважна більшість із них зрозуміла, що «новий порядок» не кращий, ніж советська влада. В.Дубровському закидали, що він захоплювався німцями і йшов на всяку співпрацю з ними. Справді, в роки окупації Харкова та й пізніше вчений підтримував контакти з німецькими офіційними чинниками. Але стосувалось це в основному питань розбудови «Просвіти», культурного і наукового життя. Гадаю, що ця розумна й далекоглядна людина не могла не помітити тотожності двох тоталітарних режимів. Уже на схилі віку В.Дубровський опублікував цікавий спомин «Герренфольк і унтерменші», в якому показав, що німці вважали українців «недолюдками», а себе - «народом панів». Разом з тим на прикладах свого життя під німцями він доводив культурну вищість українців¹⁰.

Наприкінці літа 1943 р. В.Дубровський емігрував з родиною на Захід. Уже перші його кроки на чужині відзначалися активною громадською позицією. Разом з В.Доленком та представниками Українського Центрального Комітету 8-11 серпня 1944 р. у Кракові він брав участь у нараді в справі заходів полегшення становища «остарбайтерів» та захисту їхнього правного становища¹¹. Невідомою навіть для нечисленних дослідників життєвого шляху В.Дубровського є його та В.Доленка ініціатива перед американцями, які звільнили старовинний Ваймар у квітні 1945 р. Визначні харківські діячі зажадали підняти українські національно-державні прапори та зобов'язати всіх українців начепити блакитно-жовті відзнаки. Другою справою стала передача американському командуванню листів у справі українського уряду і українського війська з проханням переслати ці листи урядові США¹². В подальші роки, незважаючи на тяжкі умови скитальщини, постійні переїзди (жив у 15 таборах Ді-Пі!), наш земляк відіграв неабияку роль у розбудові громадських, наукових та культурних інституцій української еміграції. Не можна не згадати його участі в такій організації колишніх репресованих, як ДОБРУС. Обраний головою тимчасової управи цієї унікальної, як на той час, інституції, В.Дубровський провадив широку роботу по розшуку потерпілих від репресій, залучав їх до участі в організації. Він не тільки збирав свідчення про злочини більшовиків, а намагався деякі з них друкувати в тогочасних виданнях. Як на мене, ці розкидані в основному по важкодоступних часописах спогади є важливими й цікавими документами часу і повинні стати в добрій пригоді дослідникам. Один з колишніх співробітників проф. Дубровського через багато років згадував про його неабиякі організаційні та особисті якості. Особливо відзначав він велику діловитість, яка виявлялася, окрім іншого, і в проведенні засідань. Жодна хвилина в нього не пропадала на зайве. Навіть коли пані Ольга Дубровська частувала чаєм учасників засідань ДОБРУСу, В.Дубровський залюбки оповідав про діяльність своїх співробітників у минулому або розказував епізоди щодо діловитості проф. М.Грушевського. «Ледве чи помиляюсь, - писав І.Бронницький, - коли скажу, що проф. В.В.Дубровський переважно думав одночасно щонайменше про дві справи, хоч одночасно був дуже уважним до співрозмовника. А коли він весь віддавався співрозмовникові, в його очах блистіла теплота»¹³.

В.Дубровський був членом практично всіх наукових інституцій, які були створені українськими емігрантами. Його діяльність в НТШ, УВАН практично не висвітлена, а праця в Інституті для дослідження проблем Східної Європи взагалі невідома. В цей час з-під пера вченого виходили наукові та науково-популярні розвідки, статті на поточні теми. Часто виступав історик на різних зборах, які відбувалися в таборах українців-вигнанців. Слід відзначити, що В.Дубровський редагував кілька часописів, у тому числі - перший український часопис на еміграції - «Короткі Вісті». Неабияку роль відіграв він у справах Української Автокефальної Православної Церкви. Взагалі, тема релігійної діяльності В.Дубровського вимагає спеціального дослідження. І тому цілком справедливо була високо поцінована його праця на шпальтах вельми популярної на той час газети: «Як жертвовно можуть працювати люди української науки, свідчить, наприклад, тиха, але дуже важлива праця проф. Василя Дубровського, вченого секретаря УВАН і заступника керівника Інституту для досліджень проблем східної Європи». Далі газета повідомляла про останні виступи проф. Дубровського з великими доповідями в 20-річчя початку голоду на Україні в таборах Шляйхегайм та Валька біля Нюрнберга¹⁴.

Особливо діяльним та мужнім виявив себе наш земляк у боротьбі з акцією советів «повернення на рідину». Його рішучі протести, відозви не всім подобалися. А брошура

«Хочемо одного - бути вільними», видана у 1947 р., на думку Л.Биковського, позбавила автора на довгий час права виїзду до США¹⁵. Водночас В.Дубровський добре усвідомлював загрожуючу близькість, як він писав, «залізної куртини», себто більшовиків. У листі до свого колеги Лева Биковського від 9 квітня 1949 р. з Франкфурта-на-Майні він пояснював своє бажання виїхати інстинктом самоврятування. Зізнався, що не має жодних ілюзій щодо США. Проте, зазначав, що не проживши під більшовиками 30-х рр., його друг не може пережити й відчути постійного гнітючого побоювання, що в один прекрасний день ця куртина рушиться на 200 км на захід, і цього буде достатньо, щоб від них лишилася мокра кривава пляма. І це тільки за те, що вони насмілилися не повертатись! Тому відверто признавався, що: «Готовий доїти кіз або що. Але хочу відчувати себе вільним. Принаймні так, як відчуваю себе в Західній Європі, - знати, що так, - «за здорово живеш» ніхто не має права садовити, тортувати, стріляти etc... Це велике благо, задля якого я хочу за океан»¹⁶.

Лише у вересні 1956 р. завдяки єпископальній Церкві Св. Стефана вчений з дружиною та сином дістався до Америки. Дочка в останній момент вийшла заміж і залишилася в Мюнхені. На цьому місці мушу спростувати помилку, якої припустилася київська дослідниця І.Матяш у своїй ґрунтовній статті про життєвий та науковий шлях В.Дубровського. Вона вказує, що історик проживав в США від 1959 р.¹⁷. Родина оселилася у Річмонді, штат Вірджинія. Приїзд українського емігранта не залишився непоміченим. Газета «The Richmond News Leader» 21 вересня 1956 р. вмістила статтю з світлинкою про закінчення довгого екзилу д-ра Дубровського. Невдвоі історик влаштувався доглядачем у Вірджинському Музеї Мистецтв. Про свою працю він писав Н.Полонській-Василенко: «Посада не адвантажна, але є вигода та, що це дуже близько від нашої квартири (наспроти нашого дому) і що на цій праці дуже приємно бути серед старовинних речей і картин, у чистоті й холодку... Платня невелика, а за великою й не женуся»¹⁸. Для душі вчений працював у Вірджинському історичному товаристві, розробляючи теми про перших українських поселенців в цьому штаті в XVII ст. та історії Громадянської війни в США 1861 - 1865 рр. Звичайно, він мріяв дістати місце за фахом, зокрема, влаштуватись на працю в бібліотеку Конгресу. З цього приводу листувався з Л.Окіншевичем. Від Л.Биковського мав пропозицію переїхати до Денвера. Але з різних причин так і залишився на посаді доглядача музею в Річмонді. І можна лише жалкувати з цього приводу, адже потенціал вченого в цей сприятливий для наукової діяльності час не був використаний на добро української історичної науки. В силу обставин останній період життя В.Дубровський присвятив мемуарній та публіцистичній праці. Дописував до українських часописів, переважно до газети «Наш Клич», яку редагував Є.Онацький. Цікаво, що в останні роки історик відійшов від політичної діяльності. У листі до свого давнього друга й колеги, знаного громадського й релігійного діяча Ф.Бульбенка, зауважував: «... З проф. Онацьким мене пов'язують тільки спільні наукові заінтересування та дружба з часів Любену. Не партійна належність! Я тепер не належу до жодної партії»¹⁹. Слід відзначити, що вчений був одним із засновників Українського історичного товариства і близьким співробітником журналу «Український Історик».

До кінця життя В.Дубровський залишився непримиреним ворогом советської влади. Викривав брехні радянської пропаганди, звинувачував представників науки й культури, які слугували режимові. Особливо гостро й влучно вдалося це історичу в «Одвертому листі до Павла Григоровича Тичини», надрукованому 20 серпня 1964 р. Спростовуючи докори щодо українців США як «буржуазних націоналістів», колишній співучень поета по духовній семінарії гнівно засудив пробольшевицьку позицію Тичини, його славословство Сталінові. Згадав В.Дубровський і боягузтво П.Тичини, який не допоміг не тільки йому, але й рідному брату, колишньому священику. Історик з обуренням писав: «... Ви заявили, що Ви нічого не знали про злочини Сталіна. Це була наявна брехня. Ви знали про колгоспне мародерство і нищення наших селян. Ви бачили самі в Харкові на вулицях голодних мерців повесні 1933 року, але Ви писали райдушні вірші про колгоспи! Ніхто з нас не може Вам цього забути, і тільки Господь зможе Вам це простити, якщо Ви розкаєтеся»²⁰. Щодо бажання Тичини приїхати на відкриття пам'ятника Т.Шевченку, В.Дубровський зазначав, що його ніхто не затримав би і не ув'язнив, бо «це - вільна країна, а не СРСР». У кінці він закликав колишнього земляка приїхати до США і тут зголоситися, як «неповоротець», з проханням надати право

азилу у вільній країні. І якби той розкався, то його б вільні люди зрозуміли й похвалили. На жаль, цей надзвичайно сильний і цікавий лист, очевидно, не читав не тільки П.Тичина, а й мало хто в діаспорі. Отже, не дивно, що Л.Биковський писав, що основними мотивами всесторонньої діяльності й творчості В.Дубровського впродовж цілого життя були: «...палка любов до України, своєї поневоленої Батьківщини й одночасно неустаюча ненависть до Москви, яка його «не забувала» до останніх років його терпкого життя»²¹.

За своєю вдачею В.Дубровський був надзвичайно чесною, прямолінійною і релігійною людиною. Після його смерті вдова О.Дубровська писала Л.Биковському: «Василь Васильович вірив у Бога, вірив у Божу правду, вірив у перемогу добра над злом. Дуже часто Василь Васильович молився. За вісім днів до смерти, коли я пропонувала йому голосно почитати Аксакова, він сказав мені: «Зараз я молюся - пізніше». Над ліжком В[асиля] В[асильовича] висіла ікона Св.Архистр[ати] Михаїла»²². Крім того, вона розповіла про одну із сторін життя чоловіка, яка майже нікому не була відома. В.Дубровський був ще й музикантом. Мав закінчену освіту за класом скрипки й гарно грав на ній. У Сибіру, куди його заслав «батько Сталін», останні два роки він грав у симфонічному оркестрі, створеному із таких же політв'язнів, як і сам. І ця скрипка давала йому змогу інколи забувати жахливу дійсність. На цьому місці є сенс оприлюднити ще один невідомий факт. В одному з листів до знаної в українській діаспорі журналістки й громадської діячки Л.Дражевської В.Дубровський повідомляв, що міг би запропонувати для газети «Свобода» статтю-спогад «Спогади скрипала аматора» обсягом 36 сторінок. Повідомилав, що: «Там буде дещо цікаве для читання!»²³. Можна лише уявляти, наскільки цікавими були ці спомини блискучого мемуариста.

Останні два роки В.Дубровський тяжко хворів. 23 квітня 1966 р. він тихо спочив у своїй хаті. О.Дубровська писала Н.Полонській-Василенко, що чоловік не хотів вірити, що має рак, але вмер спокійно у сні²⁴. Невдовзі після похорону Ф.Бульбенко повідомляв д-ра Л.Винара, що В.Дубровський став широко відомим серед американців завдяки рідкісним й незаниматим матеріалам з історії Громадянської війни в США, які він підготував для преси. Тому понад 200 американців з сумом і жалем проводили його в «далеку дорогу», а відтак активно допомагали родині небіжчика²⁵.

Безжална смерть не дала можливості визначному науковцю й палкому патріоту України здійснити все задумане. Але його мрія мати право на спокійну смерть, а дітям забезпечити спокійне життя - здійснилась.

Джерела та література:

1. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С. 278.
2. Лист В.Дубровського до М.Ветухова з Мюнхена-Фельдмохінга від 13 жовтня 1951 р. // Архів М.Ветухова. УВАН у США.
3. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське Наукове Товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2. - С. 56.
4. Дубровський В. Уривки зі споминів / Передм. та упоряд. Г.Курас // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 146 - 148.
5. Дубровський В. Виставка «Україна під большевицьким ярмом» // Новий Літопис (Вінніпег, Канада). - 1963. - Ч. 2-3. - С. 14.
6. Дубровський В. В оточенні небезпеки (3 спогадів «Через 20 років») // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). - 1962. - 13 вересня.
7. Доленко В.А. В Харкові під німецькою окупацією // Семенко Ю. Пам'яті В.А.Доленка. - Мюнхен, 1975. - С. 46.
8. Курас Г., Демченко Т. З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. - 2003. - № 4 (24). - С. 85 - 95.
9. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я - мене - мені (і довкруги): Спогади. - Харків - Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М.П.Коць, 2001. - Т. 1: В Україні. - С. 328.
10. Василь Дубровський. Уривки зі споминів. - С. 149 - 150.
11. Український селянин. - 1958. - Ч. 5-6. - С. 1.
12. Там само. - 1959. - Ч. 7-8. - С. 3.
13. Бронницький І. До історії ДОБРУСу в Німеччині // Українець в Австралії. - 1966. - 30 жовтня. - С. 5.
14. Неділя (Авгсбург). - 1952. - Ч. 17. - С. 13.
15. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 - 1966) // Український Історик. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 94.
16. Лист В.Дубровського до Л.Биковського від 9 квітня 1949 р. // Архів Л.Биковського. УВАН у США.

17. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - Київ: Державний комітет архівів. Національна Академія наук України. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2001. - С. 137.

18. Лист В.Дубровського до Н.Полонської-Василенко від 2 липня 1960 р. // Архів Н. Полонської-Василенко. УВАН у США.

19. Лист В.Дубровського до Ф.Бульбенка від 15 травня 1963 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.

20. Наш Клич (Буенос-Айрес). - 1964. - 20 серпня.

21. Биковський Л. Вказ. праця. - С. 96.

22. Лист О.Дубровської до Л.Биковського від 29 листопада 1966 р. // Архів Л.Биковського. УВАН у США.

23. Лист В.Дубровського до Л.Дражевської від 6 травня 1963 р. Копію цього та ще кількох листів історика передала авторці покійна вже, на жаль, Л.А.Дражевська зі свого архіву.

24. Лист О.Дубровської до Н.Полонської-Василенко від 26 червня 1966 р. // Архів Н.Полонської-Василенко. УВАН у США.

25. Лист Ф.Бульбенка до Л.Р.Винара від 2 травня 1966 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.

Олександр Астаф'єв

КОСТЬ ШТЕПА

(минуло сто років від дня народження відомого історика, колишнього професора Ніжинського ІНО і ректора Київського університету Костя Тодосьовича Штепи)

Кость Тодосьович Штепа народився 3 грудня 1896 року в м.Лохвиця на Полтавщині, батько його був священиком, сином німецького переселенця, а мати - донькою полтавського поміщика Є.Лобунського. У 1914 р. закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Сам К.Штепа у «Сurrіculum vitae» зазначає: «Закінчив освіту в Ніжинському інституті, куди перевівся в 1918 році на 3-й курс. Був залишений для підготовки до професорської роботи аспірантом при Ніжинській науково-дослідній кафедрі у секції античної класичної культури, під керівництвом професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича. Закінчив свій аспірантський стаж і працюю над дослідженням на тему: «Безумна мудрість, учення про демони в античних і християнських письменників в епоху зародження християнства» [1]. В «Особовій справі викладача Штепи Костянтина Тодосьовича» [2], що зберігається у Ніжинському філіалі Чернігівського державного архіву, є основні тези цієї роботи і добрі відгуки на неї професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича.

Тепер кілька слів про Науково-дослідну кафедру історії культури та мови, на якій працював К.Т.Штепа. Вона була утворена відповідно до рішення колеґії Укрґоловпрофосу від 17.11.1922 р.. Спершу при ній працювало три секції: української та російської історії (керівник - проф. В.Г.Ляскоронський, дійсні члени - проф. М.М.Бережков та Г.А.Максимович), української та російської літератури і мови (керівник - проф. В.І.Резанов, дійсний член О.С.Грузинський), античної культури (керівник - проф. П.В.Тихомиров, дійсні члени - проф. І.Г.Турцевич та І.І.Семенов). Першим керівником кафедри був проф. П.В.Тихомиров, а згодом, після його від'їзду до Одеси, її очолив проф. В.І.Резанов. За керівництва останнього тут було відкрито ще одну секцію - української літератури та мови (керівник - проф. Є.А.Рихлик).

В останній час у нашій історичній науці з'явилися статті, присвячені діяльності цієї кафедри (наприклад, стаття у часописі «Сіверянський літопис», 1998, № 5). Ці статті відрізняються від досліджень попередніх років ширшим колом порушених проблем, відтвореними «життєписами» викладачів і вихованців, новими відомостями і цікавими спостереженнями, а головне - введенням в обіг нових документальних джерел. Та все ж спроба сучасних вчених реконструювати історію кафедри на сьогодні ще не задовольняє, ці дослідження написані ще під сильним впливом ідеологічного панлогізму

«отечественной» історіографії, де головним чинником методології виступає уміння узагальнити дозволений офіційною владою (колишнього СРСР) історичний матеріал, показати людей, відданих ідеям імперії, а якщо це так, то через світовідчуження і світосприймання цих людей відтворюється застаріла «модель світу», тодішня ієрархія.

Не дивно, що замовчувані у радянський час окремі віхи Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, трагічна і драматична доля її вчених залишається невідомою або спотвореною. Наведемо деякі сторінки цієї сумної хроніки.

Володимир Резанов, відомий вчений, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН СРСР, автор фундаментальних праць «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), «Драма українська: старовинний театр український» (1925-1929), «До історії літературних стилів: поетика Ренесансу на терені України і Росії» (1931), зацькований органами НКВС, помер у 1938 р.

Анатолій Єршов, секретар кафедри, автор праць «Матеріали до історії цін в Лівобережній Україні XVIII ст.» (1924), «Цехові повинності на Лівобережжі XVII-XVIII вв. Зловживання повинностями цехів з боку полкової та сотенної старшини» (1925), «Летописное повествование о Малой России» О.Ригельмана и «Краткая летопись Малой России», видана В.Рубаном» (1927), «Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладела» (1927), «До питання про час написання «Истории Русов», а почати й про автора її» (1928), «Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. (Чернігів і Північне Лівобережжя)» (1928), «До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.» (1929), «До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв.» (1929) та інших. 17 березня 1931 р. був арештований органами НКВС, загинув.

Євген Рихлик, професор, керівник секції українського письменства та мови, автор праць «Поэтическая деятельность Ф.Л.Челаковского» (1915), «Досліди над чеськими колоніями» (1925), «Друкарська техніка» (1925), «З етнографічних студій» (1927), «Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького» (1928) та інших, загинув у таборах.

Іван Павловський, аспірант, а згодом професор, автор праць «З життя й творчості В.Чумака» (1926), «Зміни у весільних обрядах Ніжинщини XX ст.» (1928), «Спроба вивчення стану орфографічної грамотності учнів 2-ої ніжинської трудшколи» (1930) та інших; у 1934 р. його арештували і на 10 років заслали до Казахстану.

Петро Одарченко, аспірант, а згодом професор Ніжинського ІНО, автор багатьох праць про творчість Лесі Українки, у 1929 р. арештований, провів три роки у тюрмі і 7 на засланні.

Микола Ладухін, аспірант, у 1934 р. репресований.

Іван Миронець, аспірант, автор книги «Творчість В.Стефаніка» (1929), статей про творчість Т.Шевченка, М.Коцюбинського та інших, 1937 р. арештований, загинув.

Вячеслав Пухтинський, аспірант, а згодом професор, понад 10 років провів у таборах.

Микола Петровський, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Митрофан Рябко, аспірант, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Георгій Костенецький, аспірант, а згодом ст. викладач, понад 2 місяці провів у в'язниці.

І це, звісно, далеко не весь перелік.

Можна уявити собі ту складну обстановку, в умовах якої жив і творив Кость Штепа, спершу науковим співробітником і професором (з 1924), а пізніше деканом факультету соціального виховання (1926-1927). За цей час у різних наукових збірниках та часописах він надрукував біля 30 праць, зокрема «Учение о демонах у античних и христианских писателей в эпоху зарождения христианства» (1924), «Нариси з історії античної і християнської демонології» (ч.І-ІІ, 1926-1927), «Проблема античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості» (1927), «Професор Іван Олексійович Покровський» (1929), «Про характер переслідування відьом в старій Україні», «Селянські рухи в Римській імперії», «З монастирського побуту старої України» (усі - 1930) та інші.

Кость Штепа бере активну участь у науковій і громадській роботі. У бюлетені кафедри за період з I.V.1926 - I.VII.1928 р. зазначається: «Пленарних засідань К-ри за відчитний період відбулося 46. З них 11 було розпорядчих, 35 - наукових [3]. К.Т.Штепа виступив

з доповідями: «Про деякі проблеми старо-українського та античного релігійного синкретизму та «До старо-українських космогонічних легенд» [4].

Тут же, у розділі «секція античної культури», читаємо: «...Секція античної культури розроблювала питання історії античного світу, переважно: а) питання важливі з боку емпіричної соціології або з боку відношень античності, б) питання, що мають вагу для з'ясування античних елементів у складі первісних християнських уявлень і антично-синкретичних мотивів в українському фольклорі та старовинному письменстві... Секція мала 21 засідання, на яких обговорювались звіти про роботу аспірантів, окремі наукові питання, що їх ставили на обговорення учасники засідань, робились інформації про нові наукові праці, обговорювались доповіді, яких було зроблено 22» [5]. Кость Штепа виступив з доповіддю «Про працю проф. Іванова «Богомилски книги и легенди», від Българ. Акад. на Науки» [6].

Тут же, у розділі «Науково-громадська робота Катедри» зазначається, що «К-ра брала активну участь у видатних культурних святах України, як ювілеї письменників Л.Глібова, М.Коцюбинського, М.Горького, сторіччя виходу в світ збірника укр. пісень М.Максимовича і ювілеї видатних українських вчених: академіків М.С.Грушевського, Д.І.Багалія, В.П.Бузескула, проф. Є.В.Петухова, влаштовуючи урочисті засідання з приводу цього або надсилаючи привітальні адреси до відповідних установ та осіб» [7]. У розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано чотири публікації К.Т.Штепи:

«1-2. Нариси з історії античної й християнської демонології, чч. I-11 (докторська дисертація). Записки НІО, кн. VI, кн. VII.

3. До українських народних переказів про сотворення першої людини. (Ювіл. Збірник на пошану акад. М.С.Грушевського, ч. II.

4. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами старо-української легендарної творчості. - Збірник «Первісне Громадянство» [8].

Восени 1927 р. в Одесі під егідою Укрголовнауки, як повідомляв К.Т.Штепа у листі до Михайла Грушевського (від 15 листопада 1927 р.), на кафедрі української літератури, яку очолював М.І.Мандес [9], відбувся успішний захист його докторської дисертації «Нариси з історії античної й християнської демонології», а 26 листопада того ж року комісія вчених ступенів Укрголовнауки за підписом професора Палладіна повідомила К.Т.Штепу про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури [10].

У бюлетні кафедри за період з 1.VII.1928 по 1.VII.1929 рр. доктор історії культури, професор К.Т.Штепа уже фігурує як керівник секції античної культури [11]. Тут же зазначається, що «наукова праця Катедри полягала, як і раніш, у розробці за виробленим планом наукових питань її співробітниками та в підготовці наукових робітників для ВИШ'ів України. Пленарних засідань Катедри за відчитний період відбулося 16. З них 5 були прилюдні, 5 розпорядчі, 6 наукові» [12]. На одному з останніх було обговорено доповідь К.Т.Штепи «Криза магійної й анімістичної теорій походження релігії. З приводу праць Arbmann'a, Zur Seelenvorstellung, та Beth'a, Religion und Magie» [13].

Істотною у структурі кафедри видається діяльність секції античної культури, окреслюється концепція її діяльності:

«Секція античної культури в відчитному періоді понесла важку втрату: 15.IX.1928 помер керівник її проф. Ол.Ів.Покровський, що не могло не відбитися на продуктивності роботи секції.

Секція продовжувала, переважно шляхом індивідуальної праці її співробітників, розробку питань соціальної й економічної історії античної Греції та Рима, в зв'язку з історією Сходу, а також історією Середньовіччя й Нових часів, розробляла й питання культурної історії античного світу, що мають вагу для з'ясування генези первісних християнських уявлень й, зокрема, для з'ясування релігійно-синкретичних мотивів українського фольклору й давнього письменства.

Небіжчик, керівник секції й дійсний член її, проф. Ол.Ів.Покровський в останній період працював переважно над питаннями емпіричної соціології та історії марксизму.

Його заступник К.Т.Штепа продовжував розробку матеріалів щодо історії храмового землеволодіння й господарчої діяльності релігійно-культурних установ Греції та Риму; виготовував для друку працю про рух селян у Римській Африці IV ст. -

т. зв. *Circumcelliones*; одночасно підбирав матеріали до розвідки «Магія в християнському церковному та церковно-побутовому ритуалі» [14]. А на одному з прилюдних засідань кафедри було прочитано доповідь К.Т.Штепи «Проф. Ол.Ів. Покровський як історик» [15].

Серед іншого акцентувалося: «Секція античної культури перевела таку науково-громадську роботу: керівник її проф. К.Т.Штепа читав низку лекцій з історії релігії, християнства, християнського ритуалу й ін. в професійних клубях, червоноармійських частинах, селах Ніжинщини; керував семінаром антирелігійної пропаганди при Ніжинському інституті Народної Освіти та при Ніжинській Округовій Раді Спілок Безвірників» [16]. У розділі «Зв'язок кафедри з науково-дослідними установами СРСР» зазначалося, що «Катедра в цілому мала зв'язок з Укр. Акад. Наук, до якої надсилала звіти про свою працю, а також виготовані до друку праці»; що «доповіді співробітників кафедри зачитувано на різних секціях УАН»; тут же констатовалося, що проф. К.Т.Штепа перебував науковим співробітником Культурно-історичної комісії УАН». А в розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано 10 позицій К.Т.Штепи:

«1. Про характер переслідування відьом у старій Україні (Збірник «Первісне Громадянство», 1928, вип.2-3.

2. Розгляд праці Beth'a, Religion und Magie», 1927 - там таки.

3. Розгляд праці W.K.Halliday, The pagan background of early christianity, 1925 - там таки.

4. Розгляд праці Ю.А.Яворського, Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительной обработкѣ конца XVII вѣка, 1927 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1.

5. Розгляд праці В.Г.Богораза-Тана, Християнство в свете этнографии, 1928 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1-3.

6. Розгляд праці Йор. Иванова, Богомилски книги и легенды, 1925, там таки.

7. Проблема антирелігійного виховання в школі - «Радянська Освіта», 1928, №10.

8. Антирелігійне виховання й завдання Педвузів - «Шлях Освіти», 1929, №3.

9. Чарівники та відьми - «Безвірник», 1928, №14.

10. Проф. Ол.Ів.Покровський - «Записки НІНО», кн.ІХ.» [17].

Не забуваймо, наукова праця співробітників кафедри історії культури та мови припадає на дуже складні 20-30-ті роки, коли дедалі чіткіше вимальовувався контраст між духовними можливостями вчених і педагогів і складністю тодішніх обставин, гримасами радянської доби, що намагалася заполітизувати науку, а із своїх вчених зробити стукачів.

На жаль, не обминула така доля й Костя Штепу. Він стає донощиком НКВС, про що зізнається через кілька років, у квітні 1939-го, під час військового трибуналу в Києві, де розглядатимуть справу його, професора Одеського університету О.О.Сухова, декана Київського університету О.О.Майліса і Марії Грушевської. Про це, зокрема, пише Р.Я.Пиріг: «Залишившись наодинці з членами суду, Штепа заявив про те, що ще у 1927 р. в Ніжині він став таємним співробітником НКВС і дав багато матеріалів для викриття українського націоналістичного підпілля. Як найвагоміший козир для свого порятунку він вважав те, що викрив «націоналістичну організацію», очолювану Грушевським М.С.» [18].

Щодо стосунків Михайла Грушевського і Костя Штепи, то тут велику роль зіграв проф. М.Н.Петровський. Пошлемося на працю І.В.Верби:

«Без сумніву, для Штепи робота з Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України в Кабінеті примітивної культури (його очолювала дочка М. С. Грушевського Катерина), де почав працювати К.Т.Штепа, його багатогранний талант буйно розцвів. Він активно співробітничав і з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, фундатором яких також була К.М.Грушевська. Ці три академічних осередки творили «Асоціацію культурно-історичного досліджу», що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за визначальною участю М.С.Грушевського у віденській далечині в 1919 р. Вже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки. Реалізація цих кардинальних планів потребувала від науковців неабияких знань, широкого світогляду, з досконалим

володінням європейськими мовами. Всім цим критеріям, що й казати, Штепа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями діяльності ніжинського професора в історичних установах М.С.Грушевського. Вражає насамперед проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології в контексті теми «Сатанал в українській легенді», а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав Кость Тодосьович і аспекти синкретизму. Він виголосив низку змістовних доповідей: «Переслідування відьом у старій Україні», «Богораз-Тан і його книжка «Християнство в свете этнографии», «До українських легенд про сотворення людини» та ін. Зробив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Іванова, Є.Армана і К.Беца. І суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в цьому плані дала Штепі поїздка наприкінці 1928 р. до Ленінграда, Москви, Харкова. Як повідомляв Кость Тодосьович К.М.Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу по проблематиці Відділу примітивної культури. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними у біографії дослідника як соратника М.С.Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієве партнерство в часописі «Первісне громадянство», який виходив за редакцією К.М.Грушевської. Так, рік у рік на його шпальтах публікувалися розвідки обдарованого дослідника, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертали його статті з проблем античного релігійного синкретизму, сюжети вітчизняних злих духів. Перу Штепи належить і низка оглядів на книжки Ю.А.Яворського, В.Холлідея, К.Беца та ін. У збірнику, виданому з нагоди 60-річчя М.С.Грушевського, було вміщено його працю «До українських народних переказів про сотворення першої людини». Торкаючись сюжетів вшанування видатних науковців, не можна не згадати оприлюднену в журналі Історичної секції ВУАН «Україна» рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д.М.Петрушевського, свого старшого колеги, довгі роки зв'язаного з Україною» [19].

Простежуючи ближчі взаємини Грушевського, історик І.В.Верба пише: «Без сумніву, М.Грушевський розумів масштаб і талант свого молодого колеги, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на присвоєння високого й почесного звання дійсного члена Науково-дослідної катедри історії України. Це викликало здивування, адже Штепа працював у когорті не менш іменитих вчених, які такого рангу не удостоїлися (О.І.Покровський, М.М.Ткаченко, М.Н.Петровський, С.Ю.Гасвський). Щоправда, при цьому не можна замовчати той факт, що Кость Тодосьович на кафедрі у Грушевського працював без оплати. Отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію.

Торкаючись близьких взаємин Штепи і Грушевського, хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо мав особистісний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича Кость Тодосьович влаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д.І.Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в його рідному місті (Ленінграді). Небога акад. С.О.Єфремова Н.П.Павлушкова, котра звідала увесь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штепа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті Д.М.Щербаківського в комісію по неофіційній перевірці історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М.С.Грушевського на акад. С.О.Єфремова та А.Ю.Кримського. Однак прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило секретарю М.С.Грушевського С.В.Глушку та іншим працівникам катедри стримано і з підозрою ставитися до К.Т.Штепи, вважаючи його істориком партійного напрямку. Причиною цього була співпраця останнього з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів.

Можливо, останньою науковою працею К.Штепи під знаком Історичної секції ВУАН стала стаття для запланованого номера «Первісного громадянства» з приводу оцінки теорії Е.Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р. А вже наступного року почався масивний розгром історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набрав обертів. Цей процес застав К.Т.Штепу у Києві, куди його 1930 р.

запросили викладачем Інституту професійної освіти, що виник внаслідок чергової насильницької реорганізації колишнього Університету св. Володимира. В прекрасному стародавньому місті на Дніпрі К.Т.Штепа з родиною оселився в академічній квартирі по вул. Короленка 37, у кв. 12-А, в якій до того жив заарештований органами ДПУ УСРР секретар М.С. Грушевського Ф.Я.Савченко. Переїхавши до Києва, він продовжував працювати у ВУАН, але вже в новому статусі - як заступник голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ), що була створена 1 лютого 1930 р.» [20].

Дослідники слушно зазначають, що увесь цей злет К.Т.Штепи відбувався в умовах тоталітарного режиму, який прагнув охопити всі без винятку сфери суспільного і приватного життя і постулював заміну попередніх цінностей новими. Нова квазірелігія, що спиралася на вражаючу зрощеність правлячої партії і бюрократичного апарату, встановлювала монопольний контроль і над сферою науки. Учені, щоб вижити, вимушені були пристосовуватися до умов «військового табору». Не дивно, що більшість наукових праць цього часу мають явний пропагандистський присмак. Про це свідчать хоча б праці Костя Штепи: «К.Маркс та Ф.Енгельс про античний спосіб продукції», «Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом і Енгельсом», «Рабство як економічна та соціальна категорія», «Політика і церква», «Младотурки та імперіалісти» тощо.

У колишньому СРСР, зокрема в Україні, розгортається нечуваний тероризм, який нагнітає атмосферу жаху і практикує великий спектр насильницьких засобів: психологічний тиск, репресії, замаху, ескезації, масові розстріли, депортації, морення голодом тощо. Під лозунгами нищення «недобитків панівних класів», «боротьби з контрреволюцією», з «ворогами народу», «супротивниками соціалістичного будівництва», «саботажем», «диверсією», «шпигунством» триває масове винищення невинних, навіть прихильних режимові людей, їм приписують неіснуючу вину і ліквідовують за приналежність до фіктивних контрреволюційних організацій (т. зв. «Шахтинська справа», показовий процес СВУ у Харкові над 45-ма керівниками і діячами культури, коли на лаві підсудних опинилися відомий літературознавець, акад. С.Єфремов, колишній член ЦК УСДРП і прем'єр-міністр УНР В.Чехівський, педагог В.Дурдуківський, історик, професор Київського ІНО Й.Гермайзе, літературний критик і письменник А.Ніковський, письменниця Л.Старицька-Черняхівська та її чоловік, проф. медицини О.Черняхівський, акад. М.Слабченко, педагог О.Гребенецький, мовознавці В.Ганцов та Г.Голоскевич, студент Київського ІНО М.Павлушков та ін.). У 30-их роках закриті процеси над створеними у застінках ДПУ (з 1934 - НКВС) так званими контрреволюційними організаціями та партіями стають звичною справою: «Український національний центр» (1931), «Союз Кубані й України» (1929-1932), «Всеукраїнський есерівський центр» (1933), «Українська військова організація» (1933), «Польська організація військовиків» (пов'язана з українцями, 1933), «Всеукраїнський боротьбістський центр» (1934-1935), «Український центр білогвардійців-терористів» (1934), «Блок українських націоналістичних партій» (1932-1936), «Троцькістсько-націоналістичний блок» (1935) та інші. Звісно, майже всі обвинувачені були розстріляні.

І.В.Верба пише: «18 березня 1938 р. Костя Тодосьовича було заарештовано. Його звинувачували в антирадянській діяльності. Слідчі інкримінували вченому націоналістичну роботу в стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. в Чернігові облуправління НКВС знешкодило українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї організації Є.Полтарьова, нібито саме Кость Штепа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий щойно повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині.

Півтора року режисери з НКВС обробляли вченого в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні ми добре знаємо про сценарій подібних явищ, кваліфіковано відпрацьований на відкритих і закритих процесах. Важко описувати всі фізичні і моральні муки, яких зазнав тоді Штепа. Ясно одне, до певного часу він тримався і не визнавав своєї вини. Кілька раз він звертався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення з родиною, але його благання залишалися марними. Глуха стіна відгородила історика від рідних. А тим часом його родина перебувала в критичному становищі, і він це знав - його вагітна дружина була на останніх днях. На другий день після арешту К.Т.Штепи вона народила третю дитину - доньку Елеонору. На руках

породіллі залишилося троє дітей, з яких старші відвідували школу. Доживали в квартирі свій вік і двоє немічних батьків, яким вже минуло 80 років. У такій ситуації родина опинилася на межі голодного існування... Діти почали хворіти. Старші, більш загартовані й міцні, так-сяк пережили страшну і голодну зиму 1939 р., а маленька Елеонора померла. Безперечно, трагічний стан родини передавався Костю Тодосьовичу. Через 6 місяців ізоляції, зламаний фізично і виснажений морально, він почав давати перші свідчення і визнав себе причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Маховик зізнаць почав набирати обертів. Вже 5 вересня 1939 р. він заявив, що ще в Ніжині разом з М.Н.Петровським створив націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура, зокрема Є.А.Рихлік, Ф.П.Алексеев, А.Г.Єршов, В.С.Євфимовський та інші, що головною метою підпільників була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович розповідав про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів, про те, що ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали «Записки Ніжинського ІНО», що згодом через М.С.Грушевського ніжинські націоналісти встановили зв'язок з іншими свідомими елементами, що в Києві він зі йшовся з К.М.Грушевською, В.С.Денисенком, Т.М.Гавриленком, а в Харкові - з групою істориків академіка Д.І.Багалія. За свідченням заарештованого, організація мала відгалуження в Звенигородці (акад. А.Ю.Кримський) і в Чернігові (проф. С.І.Маслов). Особисто Штепа, за його словами, у КДУ і КПІ, де він викладав, згуртував у товариство вузівську інтелігенцію, зокрема П.А.Лаврова, Н.Ю.Мірзу-Авак'янц, І.Д.Мельникова. На багатьох сторінках свідчень К.Т.Штепи докладно розповідається про зв'язки організації як із закордоном (ОУН і УВО), так і по всій Україні. На завершення змучений Кость Тодосьович «зізнався», що конспіратори планували організувати повстання в Києві на чолі з Любченком і Хвилею, а в перспективі - вбивство Сталіна при підтримці польської і німецької інтервенції. Собі Штепа відводив роль керівника терористичної групи в КДУ і в КПІ» [21].

Тепер кілька слів про роль Костя Штепи у справі К.М.Грушевської, дочки Михайла Грушевського, дослідниці української і порівняльної етнографії, керівника Комісії історичної пісенності й Кабінету примітивної культури УАН.

Після арешту Михайла Грушевського (23 березня 1931р.) у справі «Українського національного центру», а згодом його загадкової смерті у 1934 р., коса репресій торкнулася й інших членів родини Грушевських. У липні 1938 р. арештували Катерину Михайлівну.

Р.Я. Пиріг зазначає: «Формальною причиною арешту Катерини Грушевської стали свідчення професора КДУ К.Т.Штепи про її участь у контрреволюційній організації. У довідці на арешт Катерини, складеній на базі зізнаць Штепи, стверджувалося, що К.Грушевська - учасник антирадянської української націоналістичної організації і у своїй діяльності була тісно зв'язана з ворогами народу П.П.Любченком, В.П.Затонським і М.М.Поповим. Вказувалося також на її зв'язок з націоналістичними зарубіжними організаціями - УНДО, НТШ, ОУН, УВО.

Далі підкреслювалося, що вона є дочкою одного з визначних керівників української контрреволюційної націоналістичної організації, колишнього глави українського уряду при Центральній Раді - так у тексті. (Авт.). Закінчувалося обґрунтування висновком про необхідність арешту Грушевської» [22].

Справа Катерини Грушевської, безперечно, була сфабрикованою. Сама Катерина Михайлівна не витримала тортур і зразу ж, після перших допитів, визнала свою «вину», що нібито причетна до антирадянської діяльності. Та все ж слідство затягувалося у зв'язку з тим, що працівники НКВС у своїх кабінетах ще остаточно не «сформували» кістяк «контрреволюційної організації», до якої, крім К.М.Грушевської, ввели професора Київського університету К.Т.Штепу, професора Одеського університету О.О.Сухова та декана географічного факультету Київського педінституту О.Г.Майліса.

У виступі на суді 6 квітня 1939 р. К.Т.Штепа сказав: «З 1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником міськвідділу НКВС Козельським і в НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення по даному питанню не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання по національному

питанню, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не скривав. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Складовим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М.С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання, і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для виконання - так у документі. (Авт.) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М.С., і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т. д. Я усвідомлюю, що не досить політично розвинутий і відставав у кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не говорить про те, що я покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні» [23].

Далі Кость Тодосьович уточнив: «Секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально був оформлений тільки в 1928 р. в Ніжинському міськвідділі НКВС, а в центральному апараті - з 1930 р. Далі він розкрив маленькі таємниці секретних спецслужб, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому Штепа наголосив на легендарності його зв'язків з іноземною розвідкою. Та через півгодини своєї розконспірації він заявив, що в НКВС його інформаторством були не дуже задоволені і наполягали якомога скоріше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, оскільки був заарештований. Єдине, що йому вдалося виконати, - це завербувати кадри, однак, за його словами, саме на процесі він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт, йому довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи» [24]....

Сьогодні ми можемо дещо додати до тих слів Штепи з далекого 1938 р. Насамперед, розкриємо деякі його справжні прізвища, по яких він проходив в агентурних списках. У депешних донесеннях Кость Тодосьович фігурував як «Лохвицький» та «Медведєв». Цікаво, що ДПУ УРСР активно втручалось в науковий процес і частенько давало свої вказівки «Лохвицькому-Медведєву» щодо друкування тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М.С.Грушевського. Впевнені, це тільки невелика частка того, що сьогодні вже можна встановити за документами архівів СБУ» [25].

16 квітня 1939 р. члени військового трибуналу Київського Особливого Військового Округу винесли вирок підсудним. Катерина Грушевська була засуджена до позбавлення волі у виправно-трудових таборах на вісім років з поразкою у правах на п'ять років. О.О.Сухов був засуджений до вищої міри покарання, але згодом, після дослідження справи, він отримав п'ять років таборів. О.Г.Майліс і К.Т.Штепа були звільнені. «Важко описати емоційні почуття Костя Тодосьовича, змученого довготривалими допитами, фізично і морально надломленого. Та як би там не було, а життя брало своє. Досить скоро Штепі було повернуто професорське звання та посаду завідуючого кафедрою стародавньої історії в КДУ, а його перша ж лекція в університеті викликала захоплення студентів. Тоді ж Кость Тодосьович повернувся до своїх творчих праць, розгорнув чималу науково-організаційну діяльність, керував роботою викладачів Б.Є.Радзіковського і А.А.Єфременка, а 1 листопада 1939 р. заявив нову тему: «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною великою проблематики під заголовком «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю тематику історик планував закінчити 1 листопада 1941 р., в зв'язку з чим у «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригінальних досліджень» [26].

Невдовзі він ще пережив епопею переатестації наукових ступенів та вчених звань, після певної тяганини ВАК СРСР перезатвердив його науковий ступінь, хоча він готовий

був захистити ще дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук.

Друга світова війна внесла свої корективи у життєву долю К.Т.Штепи. Він міг евакуюватися разом з Київським університетом, але цього не зробив і дочекався приходу фашистів. Йому, людині німецького коріння, у вересні 1941 р. гітлерівці доручили важливий і відповідальний пост завідуючого відділом культури і освіти Київської міської управи. «Водночас з укомплектуванням штатів відділу культури і освіти КМУ в листопаді того ж року Штепа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма джерелозібраннями. Тоді ж було відновлено й низку центральних установ такого ж профілю, в їх числі Головний історичний архів ім. В.Б.Антоновича (директор В.В.Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н.Д.Полонська-Василенко). Зрозуміло, що все це Штепа робив за згодою з німецьким командуванням. І те, чого свого часу не цінували більшовики, використали для своїх пропагандистських цілей окупанти. Штепа прагнув зібрати під своєю рукою найкращі на той час сили науковців, музеєзнавців, митців, загалом людей творчих, головним чином гуманітарних професій. Серед них варто назвати істориків та археологів, близьких йому за фахом і уподобаннями спеціалістів М.У.Андрусяка, П.П.Курінного, В.Є.Козловську, філологів та фольклористів М.К.Грунського, П.Й.Горецького, Б.В.Кубського, митців І.С.Їжакевича, В.Г.Кричевського, І.В.Моргілевського та інших, загалом щонайменше 1000 чоловік. Їх зусиллями при голованні професора Штепи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих працівників вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних та культурних закладів. Ігнорувати позитивний бік цієї справи аж ніяк не можна. Всіляко сприяв Штепа фундуванню Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М.С.Грушевського П.С.Глядківський. Наскільки це було важливим і корисним ділом, зайве говорити. Допоміг він влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл відділу культури і освіти КМУ також історик П.А.Білику.

Портрет Костя Годосовича перших місяців окупації ледве чи буде повним, якщо не згадати про його дійову участь у відродженні Української академії наук (УАН) - того важкого острівця духовності, без якого держава гине. Саме він, як високопоставлений чиновник, забезпечував нормальне функціонування УАН, часто сам добирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування. Не без зусиль Штепи її президентом було обрано відомого вченого академіка В.О.Плотнікова, а директорами різних інститутів - авторитетних дослідників: Історичного - доктора М.У.Андрусяка, Археологічного - професора Н.Д.Полонську-Василенко, Мовознавства - професора П.Й.Горецького, Літератури й фольклору - професора Є.М.Марковського, Економіки та статистики - професора М.І.Величківського» [27].

У листопаді 1941 р. К.Т.Штепа був призначений ректором Київського університету [28]. «До викладання історичних дисциплін він запрошував відомих спеціалістів, у тому числі своїх давніх колег, знайомих і друзів. Серед них назвемо професорів О.П.Оглоблина, Н.Д.Полонську-Василенко, доцентів М.У.Андрусяка, П.А.Білика, асистентів О.М.Степанишину, М.В.Геппенера та М.Ф.Карачківського. Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штепа вимагав від підлеглих коригування лекцій за вимогами часу із значним наголосом на «культуртрегерську» місію Німеччини. Це більше стосувалося гуманітарних факультетів, викладачі яких у своїх лекціях могли наголошувати на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. До певної міри в Київському університеті вдалося проводити курс в рамках задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Частково цьому сприяла короткоплинна діяльність Української національної ради (УНРади), чимало членів якої були університетськими викладачами. Отже, цей загальнонаціональний орган опосередковано впливав на роботу університету» [29].

У грудні 1941 р. Кость Штепа став редактором газети «Українське слово» (попередня назва «Українське слово»; редакцію газети арештували фашисти, борючись із ОУН Степана Бандери). Він згуртував цікавий та авторитетний колектив редакції, до якого увійшли літературознавці Б.В.Якубський, доктор германської філології, професор І.В.Шаровольський, мовознавець професор П.М.Пелех, історик доцент О.Я.Кіктєв,

філолог Л.О.Дудін, правник Л.О.Окіншевич та ін. Та курс газети був явно пронімецьким, спрямованим проти найвпливовішого на той час політичного руху - українського націоналізму. Свідомі національні сили відвернулися від газети, хоча дехто з них, скажімо, Олена Теліга, цим самим підписали собі смертний вирок. Хоча за редакторства К.Т.Штепи «Нове українське слово» одержало високу оцінку хазяїв. У лютому 1941 р. головнокомандуючий вермахту в Україні генерал Кітцінгер відзначав, що «Нове українське слово» з власної ініціативи підтримує співпрацю з ідеєю нового співтовариства європейських народів і публічно відкидає хибну давню націоналістичну ідеологію. І.В.Верба зазначає: «В цій ситуації, мабуть, саме кола оунівців висловили припущення, що Штепа є водночас таємним агентом НКВС і секретним співробітником гестапо. Така заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої знайшли свій відгомін у доповіді рейхкомісаріату «Україна» про наукові установи Києва, де цьому архіважливому питанню приділялося чимало уваги. В документі спростовувалися висунуті націоналістами на адресу професора Штепи звинувачення у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і зазначалося, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук» [30].

Ясна річ, німці не могли знати про колишнє доносительство Костя Тодосьовича, бо таємні документи про цю його діяльність знаходилися далеко за межами України і навряд чи були доступні. В цій справі ще не все ясно, і вона, ще довго буде тривожити уяву дослідників, однак дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські чекісти не скористалися цим моментом і не представили відповідної документації з метою ліквідувати Штепу руками самих гестапівців, адже саме так вони часто діяли на окупованій території. Логічно припустити, що розвідувальна служба УРСР планувала якимось чином використати Штепу задля подальшої оперативної роботи, але тепер уже не як дрібного інформатора, а скоріше як «агента із знайомствами», як це було з талановитим дослідником-філологом полковником В.П.Петровим» [31].

У вересні 1943 р. Кость Тодосьович Штепа покинув Київ і подався на еміграцію. Якийсь час разом із сім'єю він опинився у таборі переселенців Таннерберг - Найденбург (Пруссія), де отримав німецьке громадянство. Редагував російськомовний журнал «На досуге», що виходив для вояків Власівської армії.

Випускник Ніжинського педінституту, голова Фондації ім. Симона Петлюри у Лондоні Олександр Бондаревський у своїх спогадах писав: «Десять у 1948 році я зустрівся із соціалістом, членом Центральної Ради професором П.Феденком і побачив у нього листи ніжинського професора К.Штепи, котрий виправдовувався за свою активну співпрацю з німцями, ставши редактором «Українського слова» («Нового українського слова»). (Авт.), що проводив московську політику. Штепа доводив про відсутність національної свідомості і, мовляв, нам потрібно ще п'ять років бути під німцями, щоб стати європейським народом. Закликав до співпраці, бо вони спільно студіювали у Петербурзі. П.Феденко у Празі навчав О.Телігу, був добре знаний з Олесем і його сином Ольжичем, тому й відкинув усі стосунки зі Штепою ще до закінчення війни. Мельниківці розшукували його, щоб помститися за знищення свого проводу. Штепа довго переколював з англійської окупаційної зони до американської, налагоджуючи зв'язки з москалями. Усі його, як негідного зрадника, проклинали» [32].

У 1952 році Кость Штепа переїхав до США, де став співробітником «Американської комісії за визволення» та радіостанції «Свобода». На еміграції вийшло ще кілька його монографій, підписаних, з обережності, псевдонімами: «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю» - російською мовою, за підписом В.Лагодін, та «Чистка в Росії» - англійською мовою, за підписом В.Годін, у співавторстві з Ф.Беком. По смерті вченого вийшла його монографія «Російські історичні і радянська держава».

Помер К.Т.Штепа у Нью-Йорку 19 листопада 1958 року і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодеєєво».

Його син Еразм, насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, був звинувачений у військових диверсіях і засуджений на двадцять років концтаборів і п'ять років поразки у правах. Чудом виживши у концтаборах на Колімі, він заочно закінчив Алма-Атинський інститут іноземних мов, якийсь час учителював, а в 1994 р. став підданим Німеччини. Дочка Аглая побралася з американцем Горманом і сьогодні проживає у США, де є відомим фахівцем з історії російської літератури, доктором філософських наук.

Як бачимо, життєва доля К.Т.Штепи була мінливою, бурхливою і багатою на різні події. Має рацію І.В.Верба: «Не можна заперечувати широке знання і глибоке розуміння К.Штепою світової літератури, історії, філософії, як і того, що він справив певний вплив на історіографічні процеси в Україні, стояв біля витоків вивчення античності в Радянському Союзі. І цей доробок Костя Теодосьовича набагато переважає його суспільно-громадську діяльність. Однак остання вже належить історії, як належить історії і сам Штепа» [33].

Джерела та література:

1. Ніжинський філіал ДАЧО, ф.6121, оп. 2, с.1.
2. Там же.
3. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народної Освіти. - Ніжин, 1926. - С.3.
4. Там же. - С.4.
5. Там же. - С.6.
6. Там же. - С.7.
7. Там же. - С.8.
8. Там же. - С.8.
9. ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.845, арк. 2-3.
10. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8725, арк.6.
11. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народної Освіти. 1.V.1926 - 1.VII.1928. - Ніжин, 1928. - С.3.
12. Там же. - С.3-4.
13. Там же. - С.3.
14. Там же. - С.6.
15. Там же. - С.9.
16. Там же. - С.6.
17. Там же. - С.12.
18. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). (К., 1993. - С.156.
19. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 3. - С.102-103.
20. Там же. - С.104.
21. Там же. - С.109-110.
22. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924(1934). - К., 1993.(С.148.
23. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.101.
24. Там же.
25. Там же. - С.101.
26. Там же. - С.104-105.
27. Там же. - С.107.
28. Максимова М. Ректор Киевского университета времен фашистской оккупации был тройным агентом: НКВД, немецкой разведки и американских спецслужб? // Факты. - 1998. - 18 ноября.
29. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.107-108.
30. Там же.
31. Там же. - С.109.
32. Бондаревський О. Ніжинські спогади // Просвіта. - 1994. - № № 3-4.
33. Там же. - С.112.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Віктор Довбня

●

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

Стаття присвячена аналізу філософсько-освітньої спадщини М. Драгоманова - українського мислителя другої половини XIX ст. Автор обґрунтовує положення про те, що М. Драгоманов започатковує державотворчий і націєтворчий поворот в українській філософії освіти. Вітчизняна філософсько-освітня проблематика належить до актуальних і перспективних тем нових досліджень.

У 2006 році українська наукова спільнота відзначила 165-річчя від дня народження Миколи Петровича Драгоманова (1841-1895), теоретика народницького руху в Україні. Він обґрунтував теорію народницького соціалізму, поклавши в її основу ідею звільнення народу самим народом. Реалізація цієї ідеї передбачала «об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей» [4, 315]. У цьому плані принципове значення мала боротьба проти будь-якого «роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, нецтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолубства» [4, 316].

Як бачимо, водночас М. Драгоманов є автором оригінальної філософсько-освітньої концепції. Сьогодні у нас є можливість досліджувати праці філософа-педагога, і спробуємо це обережно зробити, віддати данину пам'яті талановитій, мужній людині, яка, незважаючи на всі труднощі життя в умовах переслідування й жорсткого ідеологічного та психологічного тиску на Батьківщині, а через це вимушеної політичної еміграції, продовжувала інтенсивно працювати, генерувати ідеї, піднімаючи й інших із колін.

Насамперед зазначимо, що філософсько-освітня думка України другої половини XIX століття представлена викладачами Київського, Харківського й Одеського університетів, а також Київської духовної академії. Попри те, що філософів-педагогів було не так уже й багато, вони намагалися пропонувати певні рішення актуальних проблем освіти й виховання в умовах «ночі бездержавності» (Є. Маланюк), що нависла над Україною, й розгортання індустріального суспільства.

Проблема освіти була актуальною в усі часи, у тому числі в добу М. Драгоманова. Не менш актуальна вона й сьогодні, коли Україна шукає свій шлях поступу. Роздуми про нинішню соціокультурну ситуацію в Україні дають підстави висновувати, що ми перебуваємо на порозі нового повороту вітчизняної історії. Або, якщо брати до уваги методологічні тенденції, пов'язані з синергетикою дисипативних структур, досягли точки біфуркації, за якою нас очікує, у залежності від обраного напрямку дії, або нова хвиля наростання бездуховності, занепаду науки, освіти, культури, або суспільство, самоорганізовуючись, зможе поступово подолати негаразди сучасного українського буття й утвердитись як європейська й світова спільнота.

Проте й другий варіант таїть небезпеку. Тому слід прислухатися до думки М. Поповича про те, що, «завойовану нами історичну перспективу ми можемо втратити під тиском обставин і від власної інертності, як це бувало в історії не раз» [13, 859]. Ступання на місці, а то й відпливи, що наростають останнім часом, все менше залишають шансів українському народу посісти гідне місце серед європейського співтовариства. У такій ситуації зокрема

культурна еліта має донести до більшості громадян України думку про те, що майбуття української нації визначатиме саме освіта. Доречно говорити, що існує взаємозалежність між рівнем освіти й станом суспільства. Маємо на увазі те, що сучасна система освіти могла б дати можливість суспільству своєчасно й адекватно реагувати на загрози-виклики постмодерної епохи. Не випадково трансформація українського суспільства з усією очевидністю ставить на порядок денний питання про необхідність оновлення парадигми освіти, яка відповідала б реаліям ХХІ століття.

Обґрунтовуючи свою думку, ми спираємося на філософію освіти мислителів попередніх історичних епох, але їх праці потребують нового розгляду з урахуванням постмодерністського мислення, особливостей, за С. Кримським, архетипів українського менталітету [9, 273]. Стосується це всіх без винятку відомих філософів-педагогів та вчених ХІХ століття (М. Костомарова, М. Максимовича, М. Гоголя, П. Юркевича, К. Ушинського, П. Куліша, В. Антоновича, О. Потебні, М. Пирогова, І. Франка та ін.). Повною мірою стосується це також і філософії М. Драгоманова, яка й сьогодні залишається в багатьох аспектах маловідомою, особливо якщо взяти до уваги його філософсько-освітню концепцію.

Відповідно, метою нашої статті є аналіз особливостей філософсько-освітнього вчення М. Драгоманова, виявлення його методологічних засад і змісту. Головним об'єктом дослідження для нас є філософсько-освітній процес в Україні ХІХ століття, у той час як безпосереднім предметом - філософсько-освітня концепція М. Драгоманова.

У цьому дослідженні для досягнення обраної мети та виконання дослідницьких завдань автор використовує установки та принципи з різних методів: історичного, аналітичного, компаративного та діалектичного. Останній розуміється як діалог різних позицій, версій, що веде до узагальнень та наближає до істини. Сам М. Драгоманов був рішучим прихильником принципу історизму, тобто конкретно-історичного підходу до аналізу історичних фактів і подій. При цьому він застосовував порівняльно-історичний метод, виявляючи особливу увагу конкретним освітнім фактам, пояснював їх історично й робив екскурси в інші системи освіти для зіставлення, порівняння. Цікавим є метод концентризму, яким теж послуговувався М. Драгоманов. Автор статті спирається і на синергетичну методологію для дослідження трансформаційних процесів у сфері освіти. Але основним методико-методологічним орієнтиром автору слугували праці українських учених останніх десятиліть. Насамперед, це принцип національно-культурної типології філософського вирішення проблем людини та її освіти (В. Андрущенко, А. Бичко, І. Бичко, П. Гнатенко, І. Зязюн, В. Капітон, П. Кононенко, В. Кремь, М. Кулгаєва, А. Лой, М. Попович, І. Радіонова, В. Шевченко, В. Шубін та ін.).

Усе це разом взяте дозволяє вивчати філософсько-освітню концепцію М. Драгоманова в контексті «діалогу» з його творами, враховуючи сучасний стан філософсько-освітньої думки в Україні та за її межами.

Варто зазначити, що багатогранна, але водночас складна й суперечлива в світоглядній основі творча спадщина М. Драгоманова привертала увагу багатьох дослідників в історичній, філософській, соціологічній, культурологічній, літературознавчій та фольклористичній галузях. Але звернення до філософсько-освітніх поглядів М. Драгоманова практично не простежується, за винятком окремих думок дослідників у межах їхніх оглядових, біографічних чи літературознавчих праць. Хоча ще раз підкреслимо: нинішній соціокультурний поступ України актуалізує потребу вивчення вітчизняної філософсько-освітньої думки, одним із репрезентантів якої був М. Драгоманов.

Проте, намагаючись якомога глибше зрозуміти філософсько-освітні погляди М. Драгоманова, розмежовуючи при цьому власні світоглядно-освітні уявлення зі світобаченням, світосприйняттям і світовідчуттям нашого мислителя, слід урахувати, що ми звертаємося до іншого соціокультурного середовища, а тут для дослідника постає найскладніше. Складність полягає в тому, що теперішній дослідник мислить у контексті іншого соціокультурного середовища, де твори мислителя утворюють лише невеличкий уривок напластунів давнини. Водночас слід розуміти, що ми наводимо аргументи, пояснення з переліку культурно-історичних доміант, в яких виховані, наукових парадигм, яких дотримуємося, посилаємося на авторитети, яким віримо.

На ці обставини звернув увагу М. Драгоманов, висловивши переконання, що сучасному досліднику практично неможливо «проникнути» в «тьму минулого», від якої залишилися лише фрагменти. Сьогодні серед них перебувають і твори

М. Драгоманова. Тому, мабуть, варто брати до уваги думку українського філософа В. Шевченка про те, що присутність творів мислителів, які жили й творили в інші часи, в структурі сучасної української культури означає, що звертання до них продовжує «діалог» нащадків із пращурами на спільному національно-культурному ґрунті, але на хронометричних рівнях між якими багато зв'язків втрачено назавжди [15, 61].

Саме рухаючись цим шляхом, ми не будемо займатися переказом філософсько-освітнього змісту творів М. Драгоманова, а спробуємо вивести із забуття та включити в контекст сучасної української філософії освіти ті її аспекти, котрі не втратили своєї актуальності. Діалог із філософією освіти мислителя доповнюватиме сучасну вітчизняну філософсько-освітню думку, сприятиме зростанню ролі освіти в українському суспільстві.

Аналіз доступних нам праць М. Драгоманова показує, що почерпнути необхідну інформацію можна з двох видів джерел: свідчень самого мислителя через його творчу спадщину, спогадів, автобіографії та праць про нього (сучасників і тих, хто вивчав його творчість пізніше).

Важливо підкреслити, що початок творчої діяльності М. Драгоманова збігається з розгортанням у Російській державі промислово-урбанізованого суспільства з його товарно-грошовими відносинами, ринком, товарним виробництвом, великими містами. Під їх впливом видозмінювалася соціальна структура суспільства й духовне життя людини. У життя вступали покоління, предметний світ психокультури яких був відмінний від способу життя поколінь, котрі вирости за часів використання тяглової сили волів, коней тощо. Зміна стану суспільства викликала зрушення в людських долях, способах життєдіяльності народу та його цінностях. Теперішнє і минуле характеризувалося різним культурним середовищем і відповідними стилями життя.

М. Драгоманов як високоосвічена людина прагне до системного осмислення різних сторін світобуття. Саме в цей час експериментальна наука безпосередньо зустрілася зі світом атомів, радіоактивності, із руйнуванням логіко-механістично впорядкованої парадигми світу, де все мало свій початок і кінець. Усе це зумовлювало активізацію творчих пошуків М. Драгоманова. Ученого не задовольняло раціоналістичне теоретизування, що базувалося як на постулаті первинності матерії, так і на постулаті первинності мислення, на більшій чи меншій частці світоглядного апіоризму. Пояснення світоглядних проблем також не вдовольнялося релігійним догматизмом.

Варто зазначити, що М. Драгоманов перебував під впливом позитивізму (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм тощо). Це, зокрема, можна пояснити тим, що позитивізм намагався створити наукове вчення про суспільство, що ґрунтується на засадах соціально-політичного й ціннісно-економічного плюралізму. Таке вчення відповідало умонастрою молодого українського дослідника. Акцентування позитивізмом уваги на операційно-інструментальній, «технологічній» стороні освітнього процесу й прагненні максимально «очистити» знання від суб'єктивного впливу, досягти «чистої» об'єктивності, трактувалося М. Драгомановим, передусім, в екзистенціально-гуманістичному плані.

Можна казати, що екзистенція - це особливий стан буття людини. Екзистенція, з точки зору В. Шинкарука, «репрезентує те в моїм естві, що виходить за межі всіх моїх бувань, що тотожне моїй самості в усіх буваннях і трансцендентне (потойбічне) кожному з них і всім їм разом» [17, 29]. Не випадково проблеми освіти М. Драгоманов починає розглядати як проблеми людини, суб'єкта освіти, способів її дії та існування.

Перехід від традиційного до індустріального суспільства загострював проблему підготовки освічених кадрів, що, у свою чергу, потребувало культурологічної переорієнтації навчальних закладів. Одним із перших, хто усвідомив необхідність культурологічного підходу до формування освіти, був М. Пирогов - всесвітньовідомий російський учений, а в часи навчання М. Драгоманова в Полтавській гімназії - попечитель Київської навчальної округи. Про це свідчить перша педагогічна стаття М. Пирогова «Вопросы жизни», надрукована 1856 року в журналі «Морской вестник», в якій він гостро критикував існуючу в Російській імперії систему освіти і виховання.

Справді, стаття була настільки глибоко теоретично викладена, що викликала загальноєвропейський інтерес, а сам автор постав як видатний мислитель у галузі освіти. На питання, котре хвилювало не одне покоління європейців: «До чого ви готуєте вашого сина?», М. Пирогов дав відповідь: «Бути людиною!» [11, 29]. Бути, перш за все, людиною, а не фахівцем чи спеціалістом у тій чи іншій сфері діяльності.

На нашу думку, тим самим М. Пирогов започаткував культурно-ціннісну

переорієнтацію індустріального суспільства, що народжувалося. Як глибоко зауважив мислитель європейського масштабу К. Ушинський, стаття М. Пирогова «розбудила педагогічну думку, що досі спала» [14, 160], а її автор «перший у нас подивився на справу виховання з філософської точки зору і побачив у ньому не питання шкільної дисципліни, дидактики або правил фізичного виховання, але й глибинне питання людського духу - «питання життя» [14, 171].

Мовимо про це ще й тому, що М. Пирогов відіграв у житті молодого М. Драгоманова неабияку роль. Останній, навчаючись у Полтавській гімназії, видавав рукописний журнал, уміщуючи там і власні поезії українською та російською мовами. Досконало володіючи обома мовами, гімназист М. Драгоманов дотримувався їх і в публічному спілкуванні, демонструючи при цьому твердість свого характеру. Цілком вірогідно, що саме це, а також незалежна поведінка гімназиста, стали причиною його конфлікту з наглядачем гімназійного пансіону, за що він був у 1859 році виключений із гімназії «с тем, чтоб впредь не принимать» [2, 40]. Як згадував М. Драгоманов у «Автобіографічних замітках», лише втручання М. Пирогова як попечителя Київської навчальної округи дозволило внести корективи до мотивів відрахування його з гімназії «простым увольнением», що давало право на складання випускних екзаменів екстерном і продовження навчання [2, 40]. Скориставшись такою можливістю, М. Драгоманов у 1859 році вступає на історико-філологічний факультет Київського університету імені св. Володимира.

Як відомо, у Західній Європі в той час університети діяли як самоврядні структури вільних особистостей і були центрами наукового й культурного життя. Інша ситуація склалася в університетах, що функціонували на терені Наддніпрянської України, - Харківському, Київському та Одеському. Професори тут перебували під постійним наглядом адміністрацій, генерал-губернаторів, жандармів, кураторів, ректорів, деканів, навіть інспекторів. Причому нагляд за поведінкою професорів не обмежувався стінами університетів. Так, наприклад, київський генерал-губернатор Д. Бібіков, який сам, за його словами, «в ниверситете не обучался», якось зібрав усю колегію професорів університету імені св. Володимира, щоб висловити їм зауваження за те, що минулої ночі деякі професори, повертаючись із гулянки, співали пісні на вулиці [1, 542].

Про атмосферу, що панувала в Київському університеті доби миколайського режиму, дізнаємося з праці історика цього навчального закладу М. Владимирського-Буданова: «Люди 40-х років з'явилися на кафедрі повні широких намірів, але перший удар політичної негоди негайно підкошував їх навіки. З надламаними силами, з похиленою енергією і навіть з повною зневірою в своє діло і покликання - одні шукали забуття в тому, в чому завжди шукав втіху російський громадянин, і знайшли там отруту та передчасну смерть, другі кинули рідний університет, шукаючи кращої кар'єри; треті, залишаючись у своєму університеті, втратили деяку симпатію до своєї кафедри й тягнули навчання, як «поденщики» [1, 397]. Висновки історика Київського університету можна з повним успіхом поширити й на роки навчання М. Драгоманова.

Це був також час не найгірший час за всю історію філософії Росії, а отже, і Наддніпрянської України. Маємо на увазі ту обставину, що викладання філософії в 1850 році в університетах Російської імперії за ініціативою тодішнього міністра народної освіти О. Ширинського-Шихматова було припинено. Увесь учений світ був приголомшений його відомою сентенцією: «Польза от философии не доказана, но вред от нее возможен». Заборона тривала впродовж більш ніж десяти років, що не мало для людського життя. Тому, коли в 1861 році викладання філософії було відновлене, навчальні заклади гостро потребували фахівців. Ось чому М. Драгоманов у «Автобіографічних замітках», зрештою, напише: «На несчастье, именно историко-филологический факультет в Киеве был особенно неудовлетворительным по составу своих профессоров и именно по тем кафедрам, какие были необходимы по моему идеалу» [2, 49].

Разом з тим діяльність М. Пирогова як попечителя навчальної округи внесла струмінь свіжого повітря в стіни Київського університету. Значною мірою завдяки М. Пирогову він поступово стає не лише центром наукового життя України, але й осередком громадянської діяльності. Саме в стінах Київського університету й формується філософський світогляд М. Драгоманова як українського вченого, відбувається його перше справжнє громадянське гартування. Сталося це під час виступу на публічному банкеті на честь того ж самого М. Пирогова після його відставки з посади попечителя Київської навчальної округи. Реформу М. Пирогова в освіті студент М. Драгоманов характеризував

як «замену дисциплины солдатской - нравственной и ограничение произвола начальников (которые прежде били учеников в классах поленами дров) законностию внесла более порядка в школы, чем его было прежде» [2, 42]. Оцінюючи загалом внесок М. Пирогова у справу науки, освіти і виховання, М. Драгоманов скаже, що він «допустил в Кieve de facto академическую свободу, похожую на европейскую» [2, 40].

Отже, неважко помітити, що ще в молодому віці М. Драгоманов проявив себе як смілива людина, здатна до активної участі в подоланні «необразованості», «пізнанні народу», вирішенні «українського педагогічного питання», творчого осмислення процесів, що відбувалися в сучасному йому суспільстві. Із часом ця здатність набуде рис європейського масштабу, що дасть йому підстави свідомо продовжувати справу, розпочату кирило-мефодіївцями в плані розвитку української філософсько-освітньої думки, орієнтованої на національно-державні потреби.

З іншого боку, ми не заперечуємо того, що одним із визначальних принципів філософської концепції М. Драгоманова є не лише опора на власні сили українського народу, але й анархістське начало, або, як визначає він сам, «безначальство». Про це красномовно свідчить теза мислителя: «Сам народ український мусить впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство й державство» [5, 285]. Але водночас це не означає, що ідеал «бездержавності» робить М. Драгоманова певною мірою байдужим до національно-політичної самостійності України. Він цілком правильно розумів, що досягти незалежності України неможливо без подолання безграмотності широких народних мас.

Аналіз творів М. Драгоманова показує: його увагу привертає той очевидний факт, що освіта ставала важливою передумовою індустріального розвитку. Мислитель констатує, що однією з визначальних рис цього часу є поширення й зростання ролі освіти в соціокультурному житті людини. Індустріальне суспільство, що поступово витісняло аграрне, потребувало впровадження обов'язкової початкової освіти. Проте загалом Україна, і це розумів М. Драгоманов, усе ще перебувала в сфері впливу аграрної цивілізації, яка задовольнялася елементарним рівнем початкової освіти. Письмо, читання, арифметика, Закон Божий становили зміст загальної початкової освіти, але для більшості українців і вона була недоступною. Тому творча інтелігенція, враховуючи політичний стан і рівень цивілізаційного поступу українських земель, ставить питання про необхідність відкриття недільних шкіл для «подолання тьми», тобто навчання грамоті дорослих і підлітків.

Відкриті наприкінці 50-х років XIX століття недільні школи, як відомо, функціонували короткий проміжок часу: у 1862 році вони вже були заборонені самодержавством. Але в їх діяльності відбивалися соціальні колізії того часу й ідеалістичні уявлення самого М. Драгоманова. Йдеться, власне, про те, що свою діяльність як ученого, інтелігенції він загалом розглядав й оцінював через призму «морального боргу перед суспільством». Це, зокрема, проявлялося в його прагненні «віддати борг» шляхом організації недільних шкіл. Ось чому «найгарячіша наша думка була чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що ми вигодувались і вивчилися за його кошт» [4, 165]. Через це він усвідомлював і відчував у тому числі свою власну провину за те, що народ у своїй масі залишався неписьменним і неосвіченим.

Проте, крім морального боргу перед народом, М. Драгоманов розумів, що існує безпосередній зв'язок між рівнем освіти широких народних мас і політичним становищем суспільства. Він цілком серйозно вважав, що «зменшити своє горе народ міг би і тепер, якби був хоч просто письменний... а коли б він був добре освічений наукою... тоді б двох днів не подержались би усі ті порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів» [8, 234].

Як бачимо, діяльність недільних шкіл М. Драгоманов розглядав як засіб політичної просвіти широких народних мас. «Розчинити очі мужицьким громадам, - пише він, - і зробити їх такими, щоб сміли і здолали встати за себе. ...А зменшивши хоч трохи те, що сам народ зве своєю темнотою, ми підкопаємо і ті основи, на котрих держиться і заїдаюче народ здирство...» [8, 234]. Іншими словами, М. Драгоманов проводить думку про те, що освіта є основою формування здібностей людини до соціокультурної самореалізації, що було традиційним для вітчизняної філософії освіти, але доповнює в нових історичних умовах поглядом на освіту як основу політичної пропаганди (просвітництва).

Відтак, і це принципово важливо, наш мислитель іде далі. Він у концепцію освіти включає елемент, який до нього майже не простежується в українській філософсько-освітній думці, а саме: розуміння освіти як засобу конституювання української державної нації і національної держави.

Обґрунтування ідеї освіти як чинника конституювання державної нації і національної держави М. Драгоманов розпочинає з питання про мову навчання. Зрозумілішим стає цей факт, якщо враховувати тодішній стан освіти в українському суспільстві та зміни, що відбувалися. Так, відкриті майже в усіх містах Наддніпрянської України недільні школи гостро потребували української книги, оскільки вчителі гімназій і дворянських училищ (прогімназій), які навчали грамоти народ, вели бесіди основним чином українською мовою. При цьому, як стверджує М. Драгоманов, у Росії ще не чули про французькі й пруські ідеї державно-національного централізму, а вирішуючи проблеми народної освіти, виходили, передусім, із педагогічних міркувань, із котрих «нічого не можна було сказати против української мови в народних школах» [4, 163].

Певна річ, М. Драгоманов брав до уваги й думку авторитетних учених, зокрема М. Костомарова, М. Корфа, К. Ушинського, М. Пирогова, О. Потєбні, П. Юркевича, які вважали, що «вчити в українській народній школі прямо по-російському не педагогічно, а у правобічній Україні, з реакції полякам, которі виставляли свою мову як крайову, тим дужче говорено про українську мову, як дійсно крайову» [4, 163].

Принципову позицію щодо захисту рідної мови зайняв К. Ушинський. Варто навести довгу цитату з його праці «Педагогічна поїздка по Швейцарії». «Мало успіху матиме та школа, - писав він, - куди дитина йде з дому, як з раю до пекла, і відкіль вона біжить, як з темного пекла, додому, у свій рай, де все ясне, зрозуміле та близьке серцю. А майже таке враження мусить робити школа на українську дитину, коли вона починає відвідувати те єдине дивне на ціле село місце, де говорять незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула вдома ні одного російського слова, починають в школі з першого дня вже калічити на російський лад, і добре було б, коли б ще на чисто російський лад, а то на той огидний жаргон, що витворюється в малоосвіченого українця при бажанні говорити по-російському. Така школа з першого ж дня дуже непривітно нагадає дитині, що вона не вдома, і, без сумніву, стане їй «вавою». Якщо така школа не пустить коріння в народне життя і не принесе йому корисних овочів, то з якої речі тут дивуватися? Інакше й не може бути. Така школа, насамперед, значно нижча, ніж народ, що значить вона з своєю сотнею вивчених слів у порівнянні з тою безмежною, глибокою, живою і багатомовною, що створив і вистраждав собі народ протягом тисячоліття? По-друге, така школа безсила тому, що вона не буде розвитку дитини на єдиному плідотворному ґрунті - на народній мові та народному почутті, що в ній відбивається; на кінець така школа - ні до чого: дитина не тільки входить до неї із цілковито чужої сфери, але й виходить з неї в ту саму чужу їй сферу» [Цит. за: 13, 366].

М. Корф у своїй праці «Русская начальная школа», визнавши окремішність українського народу від російського, вважав мову кожної етнографічної одиниці за її найхарактернішу ознаку. Разом з тим він постулює, що українська мова - це засіб кращого засвоєння російської мови як одного з головних предметів кожної школи в Росії.

М. Пирогов також визнавав потребу вживання української мови в школах України як засіб пояснення незрозумілих учневі слів і виразів.

Микола Костомаров у статті «О преподавании на южнорусском языке» закликав співвітчизників до видання навчальної літератури для народу українською мовою та утворення шкіл, де діти селян могли б здобувати освіту рідною мовою.

Нарешті, П. Юркевич у праці «Чтения о воспитании» так висловився про місце рідної мови у формуванні людини: «Утворювати між місцевою мовою і літературно-російською мовою ворожу протилежність - шкідливо як в розумовому, так і в моральному плані: в розумовому - тому, що учень втратив здібність і звичку засвоювати дійсну красу місцевої мови і переносити її в літературно-російську мову; в моральному - тому, що, хоч і похвально, коли мова батьківщини стала для учня рідною мовою, однак непохвально, коли одночасно мова рідного краю стала для нього чужою. Слід дбати про те, щоб в учневі не зародилася зневага як до суспільства, що його оточує, так і до своїх рідних. Як тільки учень з дурного розуму переконався, що його рідні не вміють говорити по-людському, один з найчастіших моральних союзів знищено, і в молоде серце впоєно зародки глибокої неморальності» [18, 236-237].

Безперечно, М. Драгоманов урахував також і позицію громадськості, викладену в численних зверненнях багатьох рад, керівників, учителів навчальних закладів, та обґрунтування в документах того часу («Замечания на проект устава средних и нижних учебных заведений по Киевскому учебному округу») [4, 163].

Слід зазначити, що введення в Лівобережній Україні в 1865 році земств ще більше загострило українську проблему. Особливо дебатовалося питання про мову викладання в недільних школах, діяльність яких була відновлена. Як писав М. Драгоманов у своїх споминах: «... я не раз затрагивал и украинский вопрос, тем более, что в это время я больше сблизился с киевским украинофильским кружком, сильно поредевшим с 1863 г., и вновь подошел к украинскому педагогическому вопросу» [2, 47].

Зауважимо, що саме в цей час М. Драгоманов пише статті «Земство и местный элемент в обучении» та «О педагогическом значении малорусского языка», опубліковані в «Санкт-Петербургских ведомостях». В останній (1866) він обґрунтовує думку про непридатність для будь-яких, а особливо українських шкіл, «Книги для чтения в школах Киевского учебного округа», автором якої був новий попечитель О. Ширинський-Шихматов. Річ у тім, що книга О. Ширинського-Шихматова не містила жодного слова українською мовою. Вона починалась із церковнослов'янської частини, далі йшов текст російською офіційною мовою, а вже потім - народні пісні й розповіді «великоруською мовою».

Інший підхід до осмислення ролі мови в житті людини знаходимо в М. Драгоманова. Насамперед зазначимо, що шкільне навчання він ставив у вказаних вище статтях не на національну, а на педагогічну основу, тобто не вимагав виключного вживання в школах української мови, а виходив з педагогічного правила: «починати од звисного, щоб іти до не звисного», і вимагав початку освіти народною, материнською мовою, а вже потім - державною.

Водночас М. Драгоманов розглядав мову як спосіб осягнення людиною світу та відкриття світу в собі. Виходячи з такого філософського розуміння мови, він пропонував починати навчання саме рідною мовою, тобто українською, а далі вже рухатись поступово до російської. Понад те, сутність мови вчений осмислював в її відповідності з буттям. А це означає, що Драгоманов близько підійшов Гайдегерового розуміння мови як «домівки буття» людини. Згідно з М. Драгомановим, людина, входячи в світ, опановує мову свого народу, тому й навчання краще починати рідною, материнською мовою. Адже саме рідною мовою пронизаний початковий період життя людини. Мова є домівка буття, мешкаючи в якій людина екзистує, оберігаючи буття, що належить їй.

Такий підхід М. Драгоманова до мови загалом і мови навчання зокрема не відповідав імперським зазіханням представників «єдиної й неділимої». Тому позиція М. Драгоманова в питанні про мову навчання піддається нищівній критиці (особливо в «Московских ведомостях»), а сам О. Ширинський-Шихматов звинувачує вченого в сепаратизмі й добивається його звільнення з посади доцента Київського університету на підставі славновісного № 3 (без прохання) [2,48].

Викладене вище розуміння мови М. Драгомановим зумовлене початками його екзистенціального мислення, що є продовженням кордоцентричної лінії, притаманної українській філософсько-освітній думці і поширеній через П. Юркевича в творчості мислителів «посткласичного періоду». Екзистенціальні мотиви в мисленні М. Драгоманова дозволяють йому розуміти освіту не лише як соціокультурне явище, але й як людиномірне, тобто як таке, що утворює суб'єкт-об'єктні відносини. Крім того, освіта М. Драгомановим розглядається вже як засіб національного й державного самоутвердження.

Тут ми опиняємося перед питанням, на якій методологічній основі М. Драгоманов буде свою філософсько-освітню концепцію? Традиційно вважають, що філософія мислителя спиралася на позитивізм. Але це не позитивізм О. Конта чи Г. Спенсера, або представників другої історичної школи позитивізму Р. Авенаріуса і Е. Маха. Під позитивізмом М. Драгоманов розумів світоглядно-філософське дослідження, орієнтоване на використання таких наукових методів, які допомагають долати «необразованість світу». Отже, позитивізм М. Драгоманова тяжів до традицій української філософської думки, в основі якої перебував образ неповторно індивідуалістичного буття людини.

Орієнтація такого характеру відповідала тенденціям вітчизняної філософії освіти, враховувала український менталітет, де освіта мислилась як перехід від «неволі і тьми»

до «волі і світла». Такий перехід мали забезпечити люди науки, тобто інтелігенція. Але інтелігенція мусить оволодіти практичною людською мудрістю, котра, на думку М. Драгоманова, «може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той, - переконував учений, - піде проти нас, роздавить нас» [7, 367].

Важливим для розуміння драгоманівської філософсько-освітньої концепції є метод концентризму. Саме цей метод, на думку професора В. Шевченка, досліджуючи світову історію загалом й історію України зокрема, застосовував М. Драгоманов. Суть його полягає в тому, що дослідження історії будується як розгляд фундаментальних підстав і притаманних їм частин не як теоретично відособлених предметів, а як дослідницькі центри, пов'язані логіко-смісловими зв'язками [16, 69]. Таким чином, у філософсько-освітній концепції М. Драгоманова теоретично конституюється основний концентр під назвою «Україна», навколо якого й вибудовується процес освіти українського народу, котрий репрезентує один із багатьох присутніх у світі родів націокультурного буття людей. Водночас мислитель розумів, що будь-яка держава будує власну систему освіти, що відповідає націокультурним традиціям того чи іншого народу.

Разом з тим концентризм як метод історичного дослідження слід відрізнити від методу викладу на основі концентризму знань. Мовиться про те, що будь-який виклад матеріалу базується, по суті, на тій же структурі закономірностей мовних форм, хоча залежно від дослідника маємо той чи інший стиль висловлювання. Але концентризм стосується не питань логіки форм викладу, а дослідження сукупності тих даних, які утворюють історію України.

Політико-теоретично концентризм в Україні в другій половині XIX століття був представлений ученням про поступ. Ідея поступу є центральною і в світоглядній позиції М. Драгоманова. Під ученням про поступ, як відзначав дослідник цього питання В. Шевченко, українські філософи розуміли не російську «постепенность», а можливість «йти», «ступати» туди, куди вимагають обставини й умови соціокультурного буття [16, 69]. Тому поступом у політичній просвіті можна вважати інтерпретацію певною творчою особистістю суспільних перетворень, котрі є наслідком нееквівалентних, непропорційних взаємодій «центрів». Такими центрами, на думку М. Драгоманова, є уряди, в цілому влада тієї чи іншої держави, котрі, як правило, перебувають у столицях держав.

Особливість філософсько-освітньої позиції М. Драгоманова полягала в тому, що він, наприклад, на відміну від П. Куліша, який лише в останній період своєї творчості приділяв увагу взаємозв'язку освіти і національно-культурного середовища й виступав загалом проти «науки городів», акцентує не лише на пропагандистсько-просвітницькому аспекті навчального процесу, а намагається поєднати національне в освіті (виявлення тенденції, зважаючи на національні потреби) з інтернаціональним (здатність знань до обміну, індиферентність методів навчання щодо національного характеру тощо).

Особливо виразно контрастність філософсько-освітніх концепцій П. Куліша та М. Драгоманова проявляється в питанні про зміст і суть освіти. Якщо П. Куліш освіту, науку і просвітництво (пропаганду) зводить до навичок простого господарювання, норм повсякденної моралі тощо, то М. Драгоманов їх розмежує. З методологічного боку, згідно з М. Драгомановим, існує принципова відмінність між наукою та пропагандою (просвітництвом). Це зумовлюється різними об'єктами дослідження. Так, наука орієнтується на вивчення «тьми» в тому чи іншому питанні, але оскільки тьма необмежена, остільки наука «вольна у виборі своїх тем». При цьому М. Драгоманов чітко окреслював інтернаціональний характер науки, заявляючи, що вона «зовсім не національна, а просто вже космополітична» [3, 231]. Отже, наш мислитель бачить знакову ситуацію в тому, що саме в другій половині XIX століття наука утверджується як нова інтернаціональна або глобалізаційна сила.

Об'єктом дослідження пропаганди (просвітництва) є не сучасне, а прийдешнє, тому вона (пропаганда), на думку М. Драгоманова, повинна «бачити проби проведення у побит ідей будучого, як свободи особи, совісті, проби праці економічної, а найбільш усього налягати на розвій чуття гуманності і розширення духу свободи познайомленням народу з побитом других народів, та очистити його розум од поганського і середньовічного фанатизму, подати практичну поміч і виучити думати через науки природні» [3, 231]. Таким чином, пропаганда, за М. Драгомановим, охоплює цілий спектр культурно-просвітницької діяльності, яка базується на наукових знаннях.

Тим самим виявлялася та обставина, що наукові знання, з одного боку, є альтернативою помилкової політичної просвіти, а з іншого - відкривають шлях у поза-межові сфери, обтяжені небезпекою промаху, неосвіченого втручання. Тому М. Драгоманов враховував застереження П. Куліша: «Мы не говорим, подобно прежним русским патриотам, что мы «идем быстрыми шагами по пути просвещения». Ход наш не может быть очень быстр, потому что нас, желающих действовать при свете науки, очень много, и для нас - для людей громадских по своему мирозерцанию - немислим истинный прогресс не только для целого народа, но даже для малочисленного общества, пока оно окружено со всех сторон не понимающими его толпами. Медленна должна быть наша работа, но верна. Чем больше человечности видим мы в украинском народе, тем больше должны мы приложить попечения о том, чтобы каждая сколько-нибудь мыслящая голова понимала ясно другую. Тогда только слово, эта великая сила человеческой природы, вступит во все свои права» [10, 531-532]. Таким чином, змістовно позиція П. Куліша збігається з основними положеннями філософії освіти М. Драгоманова, але йдеться про різні акценти в тлумаченні одного й того ж методу дослідження освіти й користування ним у сфері практичної діяльності.

Варто також сказати про одну істотну відмінність у вирішенні проблеми свободи виховання М. Драгомановим і у філософії освіти Західної Європи. Наприклад, проблема свободи виховання в західноєвропейській філософсько-освітній думці розв'язувалася головним чином у контексті відношення «необхідність - свобода», тобто спочатку необхідність, а вже потім свобода. Аналіз філософсько-освітніх роздумів М. Драгоманова показує, що цю проблему він розглядає з урахуванням міфології українського народу, тенденцій філософської думки від киеворуської доби, доводячи до своїх сучасників (П. Куліш, П. Юркевич, К. Ушинський та ін.). Подібно до того, як у народному світогляді України визначення освіти будується через абстрагування від оточуючої «тьми», М. Драгоманов визначає освіту як подолання «тьми», перетворення «тьми» в світло на землі. Виконати цю функцію, на думку мислителя, може інтелігенція спільно з народом, долаючи його «необразованість».

Але «необразованість» характерна не лише для широких народних мас. «Необразованість» певною мірою властива й інтелігенції. Тому М. Драгоманов особливо застерігав від «сліпоті поводитирів»: «При такій сліпоті людей, котрі хочать бути нашими проводирями, чи не пора сказати їм: покиньте претензію проводитирствувати, а перше довчіться чому-небудь, щоб хоч знати, що то Рим, а що германці, що Віфлеєм і т.д., коли про них схочете говорити. А далі покиньте алегорії і двозначні, а то й чисто формальні слова, як національність, а кажіть просто і ясно: які політичні, соціальні й культурні ідеї й форми радите ви нам вибирати з тих, що ми бачимо на світі? Які конкретні роботи покажете ви нам у Галичині і російській Україні? Коли ж ви цього не можете вказати, то вчіть нас по крайній мірі засівати не алегоричні, а дійсні ниви та огороди, то хоч буде на Україні більше жита та овочів. Тепер же ви сиплете одні слова, слова, - слова пуста, а то й шкодливі» [6, 371].

Який із цього можна зробити висновок? Зокрема той, що М. Драгоманов ставив досить високі вимоги до рівня освіти політичної еліти. Адже не випадково його політичний ідеал - це добровільна організація всебічно розвинених й освічених особистостей.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що М. Драгоманова поряд із М. Пироговим, П. Юркевичем, К. Ушинським, П. Кулішем та іншими філософами-педагогами, можна вважати завершувачем «посткласичного періоду» української філософії загалом і філософії освіти зокрема. Із плином часу його філософсько-освітні ідеї не втратили актуальності, а й сьогодні вражають оригінальністю постановки та способами їх вирішення. Коло філософсько-освітніх питань, яких у своїй творчості торкався М. Драгоманов, досить широке: від місця і ролі освіти в житті людини до формування моральних якостей засобами освіти. Але особливо ним актуалізуються питання мови навчання, національної школи і національної освіти, міжнародної взаємодії в системі освіти, співвідношення освіти і держави, освіти і творчості та ін.

Аналіз творчості М. Драгоманова дає підстави стверджувати, що він започатковує перехід освітньої концепції української філософії на якісно новий рівень, коли освіта в цілому й навчально-виховний, шкільний процес зокрема вбачається не лише як основа формування здібностей людини до реалізації в певному національно-культурному

середовищі, а насамперед у тому, що освіта є важливим чинником конституювання державної нації і національної держави. Таким чином, найбільш адекватно специфіка драгоманівської філософсько-освітньої концепції виявилась у явищі, яке можна назвати «державотворчий і націєтворчий поворот» в історії вітчизняної філософії освіти. Започаткований він був саме М. Драгомановим і пізніше розвинений І. Франком, С. Русовою, І. Огієнком, Г. Ващенком та іншими. Показово, що М. Драгоманов зробив це першим в умовах, коли Україна впродовж кількох століть поставала залежною, бездержавною нацією.

Парадигма української філософсько-освітньої думки останньої чверті XIX століття відрізняється від попередніх філософсько-освітніх теорій передусім орієнтацією на державотворення і націєтворення. Все це відповідає загальній спрямованості сучасної української філософії освіти, а обґрунтування її перспектив з урахуванням здобутків мислителів інших історичних епох може бути предметом нашого наступного дослідження.

Джерела та література:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Киевского университета. - К., 1884. - Т.1. - 657 с.
2. Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К.: Наукова думка, 1970. - Т.1. - С. 39-68.
3. Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства // Вибране. - К.: Либідь, 1991. - С. 204-263.
4. Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К.: Наукова думка, 1970. - Т.1. - С. 80-220.
5. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Вибране. - К.: Либідь, 1991. - С. 276-326.
6. Драгоманов М. П. Сліпі поводири // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К.: Наукова думка, 1970. - Т.2. - С. 368-371.
7. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К.: Наукова думка, 1970. - Т.2. - С. 312-367.
8. Драгоманова-Косач О. П., Драгоманов М. П. Русские литературные общества в Галиции (Корреспонденция «Вестника Европы») // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. - К.: Наукова думка, 1970. - Т.1. - С. 221-248.
9. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності. - К.: Наукова думка, 2006. - С. 273-301.
10. Куліш П. О. Простонародность в украинской словесности // Твори : В 2 т. - К.: Дніпро, 1989. - Т.2. - С. 522-532.
11. Пирогов Н. И. Вопросы жизни // Избранные педагогические сочинения. - М.: Педагогика, 1985. - С. 29-51.
12. Попович М. В. XX Червоне Століття. - К.: АртЕк, 2005. - 888 с.
13. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. - К.: Наукова думка, 2001. - 912 с.
14. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения Н. И. Пирогова // Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т.1. - М.: Педагогика, 1974. - С. 160-215.
15. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича. - К.: Український Центр духовної культури, 2001. - 212 с.
16. Шевченко Володимир. Українознавство та історія України // Українознавство. - К.: 2006. - Номер 3. - С. 63-71.
17. Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософський аспект // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. - К., 1995. - С. 29.
18. Юркевич П. Д. Чтения о воспитании. - М.: Изд-во Чепелевского, 1865. - 272 с.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Олена Угарова

КИЇВСЬКІ РАПСОДІЇ

До збірки віршів, поем і перекладів Олександра Астаф'єва «На київським столі»* увійшли твори 1981-1986 років. Йдеться про київський період у житті автора, його переїзд у 1981 році зі Львова до Києва, журналістську діяльність у республіканській пресі і навчання в аспірантурі (1982-1985), аж до часу скерування поета на працю до Ніжинського державного педагогічного інституту імені Миколи Гоголя (тепер - Ніжинського університету).

У передмові до книги О.Астаф'єв зазначає: «Після книги «Зблизка і на відстані» (1996, 1999) пропонується збірка подає найповніше уявлення про мою поетичну творчість 1981-1986 років. Деякі вірші із книги «На київським столі» були включені до збірки «Заручини» (1988), яка являла собою понижену радянською цензурою дифузію окремих творів львівського та київського періодів... Збірка моя пролежала у шухляді понад двадцять років. За цих двадцять років багато чого змінилося. По-перше, пішли з життя близькі мої друзі, думка яких для мене багато важила і які відчутно вплинули на мене. Це поет Григорій Чубай зі Львова, із ним мене тісно єднали три роки мого львівського життя. До цього сумного мартирологу додаю імена журналіста Богдана Барткова, поета Бориса Демкова, мистецтвознавця й історика Ігоря Герету, - всі вони з Тернополя і їм я багато чим завдячую. Відійшов у кращі світи Володимир Забаштанський, який завжди цікавився моєю творчістю, а з 70-х років очолював у Києві літературну студію «Кобза». Деяких вихованців цієї студії вже також немає - Галини Забазної, Клавдії Білич, Івана Царинного, Івана Козаченка, Віктора Шакули і серед них дуже близького мені Петра Короля. По-друге, за цих двадцять років змінився я сам, і задекларований у збірці настрій «всезагальної скорботи світу», невписаності людини у соціум не відповідає нинішньому стану моєї душі. Та я вважав за потрібне зберегти первозданність цього настрою.... Вона певною мірою передає драматизм тодішньої епохи і трагедію «розірваності», відчуженості від землі мого покоління (див. моє інтерв'ю у газеті «Українська мова та література», 2002, ч.33) та інші мотиви... Певною мірою заохочує мене видати цю книгу висока оцінка моїх поезій і перекладів С.Крижанівським, В.Забаштанським, І.Дзюбою, І.Качуровським, Р.Кухарем, П.Сердюком, В.Кузьменком та іншими» (с.3-4).

Книга «На київським столі» вигідно відрізняється від попередніх збірок ідейно-художніми масштабами і складністю завдань, які ставить перед собою автор. Він відмовляється від прямолінійних, декларативних способів естетичного освоєння дійсності, а покладається на художню умовність - такий спосіб створення картин і образів, коли фантазія поета, не полишаючи об'єкта зображення, якомога далі відходить

* Олександр Астаф'єв. *На київським столі. Вірші, поеми, переклади.* - Київ: Самсон, 2005. - 282 с.

від нього, щоб подивитись на нього збоку, знайти інший вимір його оцінки. Ось один із характерних у цьому плані віршів:

*Гладінь полів, глибінь укосів
і сонця сніп над виднокраєм.
Ти повертаєшся у Косів,
а я в кафе смакую чаєм,
автобус вирушив на Косів
і душу рве мені одчасем.*

*Гліто бабине сріблесті
кладає нитки на віття тисів,
уже колеса тонуть в листі,
немов брунатні шуби лисів,
уже колеса тонуть в листі,
немов брунатні шуби лисів.*

*Коли із серця зніме втому
гарячий шелест листопаду,-
розтане в часві автобус,
як біла плитка рафінаду,
розтане в чашиєчці автобус,
гіркий на щастя і принаду.
(«Гладінь полів, глибінь укосів...»)*

Автобус, «вмонтований» оповідачем у чашечку з чаєм, - це і є плід художнього вимислу, бо завдання митця - не копіювати дійсності, а мовити про те, що може статися і на основі узагальнення фактів яскраво і глибоко розкривати закономірності життя, в даному випадку бентежно і переконливо зізнаватися, що все його життя облуптане павутиною доріг і ці «мандрівки» драматизують його бажання бути з коханою разом. Тут вже нема підстав говорити про змалювання дійсності, радше йдеться про видіння, переживання, ніби в сні, «чудесної» події і можна посилатися на подібний досвід Гете, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Юрія Клена тощо.

Подібні «чудесні», сюрреалістичні візії ми помічали і в його попередніх книгах. Ось вірш «А день, мов згорток манускрипту» із збірки «Зблизька і на відстані» (1999):

*А день, мов згорток манускрипту,
ще снить пустелей килимами.
Бичачі голови Єгипту
стоять в дозорі коло мами.*

*І їх отут ціла алея,
струнких, могутніх, бронзолобих,
і шия в кожного, як рея, -
ціну від гордоців заломши!*

*І м'яко цідаються з фронтонів
піски зими, як тихі зорі.
Бики з очима фараонів
стоять в безсмертному дозорі.*

Змодельована картина пробуджує в уяві читача звичайний трудовий будень колгоспної ферми, на якій багато років підряд не покладаючи рук працює мама поета, доглядаючи тварин. Але цей мотив праці, дбайливого ставлення трудівниці до тварин поет передає не «в лоб», а опосередковано, через «чудесний» елемент - ремінісценцію з історії Давнього Єгипту. Відомо, що біля знаменитих єгипетських пірамід археологи віднайшли присипану піском алею золотих биків, високомистецьких витворів єгипетських скульпторів. Предмет священної тварини Єгипту, незалежно, чи він відлитий

у золоті, чи виплеканий руками простої трудівниці, для автора стає мірилом справжньої вартості людини. Прирівнювання важкої фізичної праці матері до художньої творчості древніх майстрів наводить читача на думку, що обидва ці види праці однаково потрібні людям, жоден із них не можна абсолютизувати, вони взаємодоповнюють один одного, є окрасою людини, хоча над творінням єгиптян досі висить непереборний фатум - владна постава фараона.

Безумовно, поезія подібного плану («Я голий стояв і здирав з себе землю...», «Йди і після себе залишай...», «Вїжджає трамвай у колосся дощів...», «Я під землею, під землею...», «Очам, що запалились від безсоння...» та ін.) складна, багатопланова, інтелектуально насичена, вона вимагає певної підготовки читача, його вільного поорієнтування в духовних здобутках цивілізації, обізнаності з філософією, мистецтвом, історією, природознавством. Але хіба нинішній день не висуває подібної вимоги до кожної бодай середньоерудованої людини? Хіба на масштаби мислення нинішніх людей не наклали свого відбитку мистецтво, культура, наука, які розвиваються дедалі бурхливіше, проникають у суспільну свідомість дедалі інтенсивніше? Хіба поезія Гійома Аполлінера, Жака Превра, Гільвіка, Рене Шара, Вігезелава Незвала, Костянтинна Бібла, Лацо Новомеського, Володимира Маяковського, Велемира Хлебникова, Василя Каменського, Алеся Резанова, яку охоче перекладає наш автор і переклади якої вміщені у збірці «На київському столі» (Гійома Аполлінера - у книзі «Зблизька і на відстані». - Авт.) не ввібрала у свої фібри найбільших відкриттів ХХ століття? Хіба вона така проста? Так звана складність сучасної поезії є не чим іншим, як продуктом доволі складного й суперечливого часу, в якому живемо; він виступає її іманентною ознакою.

Поезія О.Астаф'єва базована на життєвому досвіді автора, та вона ніяк не тотожна його біографічній особистості, хоча ряд поезій - «Графа анкети», «Дощі смерек», «Очам, що запалились від безсоння», «З тих днів, де час свої змикає лави», «Картина дитинства», «Сузір'я Лева йшло дайсь угору» та ін., змальовують нелегкі життєві шляхи автора і поневіряння його покоління. Глибокі естетичні переживання - основа цих творів - свідчать про те, що на важких життєвих роздоріжжях поет не похитнувся духом, не завагався, не схибив.

Ліричне «я» (суб'єкт) більшості віршів поета - вдала модель, яка передає істотні риси внутрішнього світу молодій людині, що жила в складну й суперечливу епоху, розкриває драматичне минуле. І самого автора: його родину в 1944 році депортували з Польщі на Тернопільщину, невдовзі за «колоскову справу» маму поета на вісім років заслани в сталінські табори і сам він народився у концтаборі, на Сахаліні (див.: статтю В.Кузьменка «Вино творчості» Олександра Астаф'єва, вміщену у журналі «Вітчизна», №№7-8 за 2002 рік). І всього його покоління - в одному з інтерв'ю він каже: «Адже не один я такий, що опинився поза землею батьків. Чимало моїх ровесників (чи майже ровесників) теж народилися на чужих теренах і досі переживають почуття соціальної незахищеності, етнічного дисконфриту, розірваності життя. Скажімо, В'ячеслав Брюховецький народився в Орджонікідзе (Південна Осетія), Марія Габлевич - у м. Вольську Саратовської області, Василь Герасим'юк у Караганді, Олег Гончаренко - у Теміртау Карагандинського краю, Надія Кир'ян - у м.Іваново, Володимир Кобзар - у с.Восток (Башкирія), Василь Куйбіда - у м.Інта (Комі АРСР), Леонід Курохта - у м.Уфі, Софія Майданська - у м.Амазонка Свердловської обл. і т.д. «Розірваним» можна назвати ціле моє покоління, котре через відомі соціально-історичні причини стало «мігрантним», відчуженим від землі батьків, проте не асимілювалося, не втратило почуття Батьківщини й ідентифікує себе з українством як титульним етносом» (див. інтерв'ю Г.Александрової «Трилисник: автор, батьківщина, чужина» у газеті «Українська мова і література», ч. 33 за 2002 рік).

Екзистенціалістські настрої відчуження особистості, уярмлення її колективними формами життя, примусовими стандартами, розлад між людиною і світом лягли в основу циклів «Без назви», «Із книги доріг», «Дерев'яні чоловічки», «Треба жити далі», «Піджак».

Одна з головних проблем збірки «На київському столі» - доля митця і мистецтва у суспільстві. Нею і раніше переймався автор. Так, у циклі «Заручини» (книга «Зблизька і на відстані») виведено алегоричний образ Статуї, до якої апелює оповідач:

*Як ти мене носила на руках,
моя кохана, то печальним зором*

*півтіні, котрі гралися в мовчанку,
я зустрівач, щоб з ними попрощатись.*

*Неначе мертвий наспів з того світу
вони плескались в мармуровій чаші,
коли брела, чалапала по бруку
душа твоєї статуї безмовна.*

*З минулого вони мене гукали,
що аж вода кололася у чаші,
аж сміх страшний котив на камінь брижі,
а я сидів у тебе на руках!*

*Сидів я, захлинаючись любов'ю,
на блюдечку твоїх коханих рук.
Воно плыло у сизе надвечір'я,
як п'єдестал, як місце для нікого.*

Статуя - скульптура, яка стоїть у Львові, «на площі Ринок, у фонтані» і втілює собою мистецьку традицію; вона ж - і кохана, з якою поет хоче відсвяткувати «заручини», щоб згодом «завести сім'ю, наче Омелько».

У збірці мистецька тема звучить у віршах «Пісні, пісні, пронизані громами...», «Іди і після себе залишай...», «Нивки. Портрет Романа Андріяшика на тлі комунальної кухні», «Василь Стефаник», «Дерев'яні чоловічки», «Дискобол», «Є вулиці, з усіх найкрасивіші...», більшість творів із циклу «Піджак» тощо. Словом, у своїх кращих виявах це - сучасна метафорична поезія, багата на широкі образні узагальнення, ремінісценції з ділянок філософії, релігії, літератури, наснажена особливим ліризмом.

Лейтмотивом через усі твори проходить ідея вартості людини, її свободи, віри в своє призначення, ця людина своїм розумом і руками вміє підкорити природу, незалежно, чи це донецький шахтар, що добровільно йде в раби до фараона, ім'я якому - Шахта (поема «Фараон»), чи це метробудівець, завдячуючи якому «народ внесе на плечах цегляне сонце вглиб ствола» («Метро»), чи футболіст, якому «м'яч, забитий головою», «відлунням озивається у нирці» («Футбольне поле в мить розгардіяшу...»), чи дід-тесляр, який усе «життя робив колеса, пішов туди, куди й вони» («Похорон діда»).

Якимось пронизливим і притлумленим болем відгукуються в серці пейзажні вірші поета, переднім планом яких проходять екологічна загроза людському життю («Думає дерево думу зелену...»), «Зростає у шаленій небезпеці...»), «По цих снігах, які прийшли сьогодні...», «Багато можна ще чого сказати...»), «Я виходжу у ніч, де ідея витає...»), «Білі пні - п'єдестали печалі» та ін.). Посилюють ліризм книги пейзажі: «Алея у зеленому костюмі...»), «Зима - курець, скурила сигарети...»), «На блюді білої зими...»), «Несе мені зима снігів тарелі...»), «Кладовище листя під ногами...»), «Прощавай, прощавай! У порошу доріг...»), «Мороз. Порожній вечір. Зустріч в сквері», «З книги саду вітер вириває...»), «З вікна видніють зелені кедри...»). Вони наснажені мотивами невмирущості краси довкілля і відчуття минулості життя, виховуватимуть у читачів любов до рідної природи і до Вітчизни, навчатимуть бачити і відчувати прекрасне.

Радує і викликає смуток інтимна лірика поета. Вона ніби оголює душу автора, добуваючи з неї скарби найпотаємніших почуттів, найсокровенніше, те, що зумовило переживання. Тут справді чимало віртуозно відгранених мініатюр:

*Учора, вечором зеленим,
сидів я біля тебе кленом,
і чув, як гладила руками
моє ти серце під листками,
і чув я, як торкнули скроні
твої сполохані долоні,
і ця страшна листоподібність
в мені ще раз збудила здібність
піти з тобою в одній парі
туди, де ждуть нас діти карі.*

Або:

*Я листа написав на папері дороги,
законвертив дорогу, - єдиній тобі!
Трохи почерк нерівний, збиваючи ноги,
знав думки безконечні, рядки голубі.
...Може буде омана чи поспіх у рухах,
та проступлять крізь лист, посивілий, мов сніг,
риси юної жінки, простерті на бруках,
закарбовані в плоть кам'янистих доріг.*

Бачимо, що в цьому вірші поет прагне до багатопланової подачі картини кохання, сміливого подолання художнього простору за рахунок «накладання» образу коханої на весь свій життєвий поступ, явлений обрисом безконечної дороги. У такому ключі написані більшість поезій із циклів «Марія», «Сувої тиші», «Соснові двері». Ряд віршів подає цікавий синтез пейзажно-інтимної лірики, сплав незабутніх картин природи з почуттями, переживаннями закоханої людини: «Тебе зі мною не було...», «Перегорнув усі твої жалі...», «Було б тебе не знати взагалі...», «Така твоя долоня ніжна...», «Жалкую я, що не вода...», «Глибокий сніг твоєї простині...», «Тебе любити, бути, з нею...» та інші.

В одному із віршів, що увійшли до книги «Зблизька і на відстані» поет зізнався:

*Життя речей - і те таке коротке,
і б'є мені смертельним босм ворог,
і падає, бо скараний на горло
мотивами фатальної сирени.
Життя речей - і те таке коротке.
На тій воді, яка нас всіх відносить,
не лишилось нічого, крім відлуння
любви, що обернеться в ніщо.*

Сила цієї любові, що завтра «обернеться в ніщо», майстерно закріплена в образному слові, примушує читача хвилюватися за долю героя, перейматися його мріями і настроями. Це помітно і в циклі «Пісні без партитури», основу якого склали тексти пісень, і в поемах («Мертва голова», «Фараон», «Палата», «Коли вже надто пізно»), і в перекладах з французької (Жак Преввер, Гіль вік, Рене Шар), чеської (Вітєслав Незвал, Костянтин Бібл), словацької (Лацо Новомеський), польської (Адам Міцкевич), російської (Володимир Маяковський, Велемир Хлебников, Василь Каменський), білоруської (Алесь Рязанов).

Отже, збірка віршів, поем і перекладів Олександра Астаф'єва «На київському столі» свідчить про непересічний почерк автора, дедалі зростаючі масштаби його ідейно-художнього мислення, глибше проникнення в життя. Вона позначена цікавими новаторськими пошуками, прагненням виробити й удосконалити свою поетику - інтенсивної мислительної рефлексії, інтелектуальної лірики, якій притаманні філософська заглибленість, складна метафоричність, міфологічний підтекст, інтертекстуальність.

Віктор Довбня

●

ПРАВДА - ІСТИНА - ГАДКА У ФІЛОСОФІІ М. МАРКОВА

(Рецензія на книгу С. Машенка

«Філософський світ Миколи Маркова». - Чернігів: ЦНТЕІ, 2006. - 68 с.)

Чернігівський любомудр Станіслав Машенко (уродженець мальовничого містечка на Десні - Сосниці, вихованець історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка) послідовно демонструє українській філософській спільноті спалахи світоглядної й людинознавчої рефлексії. Упродовж останніх 5 років із-під його пера виходять чотири книги: «Основні проблеми в історії української філософії» (2002), «Українські мислителі XVII-XVIII століть на Чернігово-

Сіверщині» (2003), «Філософські обрії Олександра Довженка» (2004), «Філософський світ Миколи Маркова» (2006). Сьогодні С. Машенко - знаний в Україні мислитель, автор більш ніж 70 наукових та навчально-методичних праць, кандидат філософських наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Але варто звернути увагу, що розрив між його першою книгою «Віруючий у баптистській громаді», опублікованою в 1990 році, й наступною становить 12 років.

Тут цілком закономірно постає питання: що ж, чи точніше, хто спонукав С. Машенка - людину, як на мене, вже поважного віку, до поновлення творчих інтенцій? Як зізнається сам Станіслав Трифонович, не без впливу спілкування з набагато молодшим (так, молодшим) за нього Володимиром Ісаковичем Шевченком. Саме В. Шевченко в умовах світоглядної невизначеності на початку дев'яностих років минулого століття, коли значна частина філософів опинилася на роздоріжжі, продемонстрував відданість українській філософській традиції й спонукав С. Машенка до подальших творчих інтенцій. Завдяки організаторським здібностям й інтелектуальній спроможності, на жаль, уже покійного, В. Шевченка в Чернігові й постала філософсько-антропологічна школа, яка розпочала дослідження філософської думки Чернігово-Сіверщини. Станіслав Трифонович - найстарший її представник.

Таким чином, у центрі уваги С. Т. Машенка опинилася творча спадщина неординарного мислителя і педагога Миколи Петровича Маркова (1834-1895), який упродовж 10 років (1883-1892) обіймав посаду ректора Чернігівської духовної семінарії й залишив помітний слід в історії цього навчального закладу, є автором ряду філософських і філософсько-педагогічних праць.

У проблемному полі правда - істина - гадка і часів М. Маркова, і нашої доби постає зовсім не риторичне питання: «Що є істина?». Як відомо, Ісус Христос свідомо не відповів на нього, запропонувавши перевести в площину: «Хто є істина?». Свій варіант розв'язання цієї споконвічної проблеми висунув і М. Марков, до дослідження творчості якого звернувся С. Машенко.

Структурно студія С. Машенка складається з чотирьох розділів, кожен із них присвячено певному сегменту філософської концепції мислителя. У вступній частині «Замість передмови» автор подає життєвий і творчий шлях М. Маркова. Завершується дослідження «Післямовою» та списком використаних джерел і літератури.

Увагу привертає масштабність пропонованого С. Машенком аналізу, спроба всебічно охопити філософський світ М. Маркова, показати нетривіальні, а подекуди й оригінальні аспекти його позиції щодо основної філософської проблематики. Тому цілком закономірно, що перший розділ дослідження, який має назву «Предмет філософії», висвітлює методолого-методичні питання. Автор наголошує на тому, що головна книга М. Маркова «Обзор философских учений» базується на методології так званого «історичного напрямлення». Відповідно до цього методологічного напрямку критерієм наукового вирішення теоретико-світоглядних проблем вважався історико-філософський контекст, до якого вони вводилися тим чи іншим дослідником. Даний метод філософування й використовувався М. Марковим для визначення предмета філософії.

Важливе місце в книзі займає аналіз підходів М. Маркова до предметного поля філософії. Як показує автор розвідки, М. Марков, спираючись на вчення А. Шопенгауера та Е. Гартмана, робить значний крок до розуміння предмета філософії в онтологічному аспекті. «Истинно-сущее - предмет философии» до такого висновку М. Марков приходять у своєму «Обзоре...»¹.

На перший погляд здається, що авторові можна було б обмежитися загальними контурами розуміння М. Марковим методологічної функції філософії відносно конкретних наук. Проте С. Машенко показує, як філософські ідеї М. Маркова стають концептуальними засадами освіти та виховання. Задля цього він зупиняється на двох монографіях М. Маркова, написаних у чернігівський період його життя: «Педагог древнего классического мира - философ Сократ» і «Педагог нового христианского мира - славянин Амос Коменский». У цьому контексті особливий інтерес становить зроблений автором аналіз творчості Сократа, «з голови до ніг» філософа-педагога (за В. Шекспіром), та чеського гуманіста XVII століття Яна Амоса Коменського. І, як ми переконаємося в ході ознайомлення з книгою, а також безпосереднього спілкування з автором рецензованого видання, він має намір продовжити дослідження проблем освіти, до вирішення яких М. Марков звертається у вказаних вище монографіях.

Наприкінці кожного розділу С. Машенко подає коротке (один, два або три абзаци) резюме,

¹ Тут і далі всі посилання на рецензоване видання.

яке включає головні визначення та ідеї викладеної теми. Так, підсумовуючи погляди М.Маркова щодо визначення предмета філософії, автор відзначає, що вчений значно відходить від розуміння його професорами Російської імперії другої половини XIX століття. М. Марков, з точки зору С. Мащенко, віддаючи належне процесу гносеологізації філософії, який притаманний мисленню XIX століття, починає схилитися на позиції посткласицизму, що народжується. У цьому плані важливого методологічного значення набуває його положення про те, що неможливо обмежити предмет філософії лише теорією пізнання, а необхідно включати до нього світобуттєві проблеми, розв'язуючи їх у руслі досягнень новітньої науки.

У другому розділі «Гносеологія» проаналізовано пізнавальну концепцію М. Маркова. При цьому автор зазначає, що філософ виходив із поширеного тоді постулату, що «вопрос об источниках и границах нашего знания есть первый и основной вопрос философии как науки, и потому он издавна служил предметом самых настоячивых философских исследований, которые образовали различные философские направления». Цікавим методологічним прийомом С. Мащенко слід назвати запропонований ним спосіб ознайомлення із природою пізнавального процесу. На суто структурному рівні побудови його книжки це знаходить свій вияв у досить детальному екскурсі в глибини історико-філософських роздумів М. Маркова над гносеологічними проблемами. Проте він не просто повідомляє читачеві наслідки різноманітного розв'язання пізнавальних проблем в окремих філософських напрямках і течіях, а показує найпоширеніші вчення. Цей методологічний прийом дає змогу С. Мащенку висновувати, що, незважаючи на власні переконання, начала пізнавального процесу М. Маркова «безпосередньо впливають із учення Шотландської школи Т. Ріда XVII ст., вони дуже подібні й до засад реалістичної філософської думки, що тримались у часи навчання Миколи Петровича в Київській духовній академії».

Третій розділ рецензованого видання присвячено текстуральному аналізу поглядів М. Маркова щодо онтологічних проблем. У ньому підкреслюється, що мислитель, віддаючи належне представникам різних онтологічних напрямків і течій, показує їх односторонність, яка призводить до багатьох суттєвих хибних світоглядних висновків. У зв'язку з цим заслуговує на увагу думка С. Мащенко про те, що М. Марков, спираючись на деякі західноєвропейські школи та слідує традиціям і новітнім надбанням як української, так і російської філософії, шукає вихід у синтезі кращих філософських онтологічних надбань минулого. Базою для такого єднання, з точки зору М. Маркова, є філософський реалізм за умови його чіткої опори на філософію теїзму. «Теїзм для М. Маркова, - пише С. Мащенко, - це не окраска його філософського вчення, а глибоке внутрішнє переконання, яке він намагається філософськи обґрунтувати, поставити у центр вирішення метафізичних проблем».

Окремо С. Мащенко наголошує на початках розуміння М. Марковим буття людини, що є значним кроком у становленні антропологічної екзистенціалістської концепції. Оскільки окремого людинознавчого розділу в «Обзорі...» немає, остільки автор переходить у наступному четвертому розділі до розгляду етичних переконань філософа. Тут С. Мащенко насамперед підкреслює, що М. Маркову притаманні початки екзистенціальності в розумінні людини. Загалом етичні переконання М. Маркова, як аргументовано це доводить С. Мащенко, спираються на християнські Божі заповіді як ідеальні загальнолюдські норми і принципи моральності.

Певне зауваження стосується четвертого розділу, в якому аналіз етичної концепції М. Маркова можна було б довести до сучасних варіантів етичних концепцій. Це дало б можливість об'єднати в один смисловий блок те, що досліджене в четвертому розділі, а також ті висновки, які ми знаходимо в «Післямові».

Можна говорити про ті моменти книги, які вимагають подальшого опрацювання, можна помічати окремі, на наш погляд, прогалини, а може, й певні спірні міркування автора. Та це не головне, тому залишимо їх на розсуд вдумливого читача, пам'ятаючи, що «людському знанню є певна межа». Головне, на наш погляд, полягає в іншому, а саме в тому, що автору вдалося показати М. Маркова мислителем широкої ерудиції, неординарним і часом тонким метафізиком, логіком і психологом.

Тепер «про головне». Прочитання книги С. Мащенко ще раз повертає увагу до цілком очевидного факту, наведеного в передмові: широта й глибина філософського матеріалу, що читався семінаристам у другій половині XIX століття, не йде ні в яке порівняння з тими короткими курсами філософії, що викладаються нині в більшості негуманітарних вищих навчальних закладів України. Можна лише погодитися з міркуванням С. Мащенко про те, що ми ще не до кінця зрозуміли важливість прищеплення спеціалістам із вищою

освітою любові до мудрості. Вочевидь, мова не йде про якомога більший обсяг засвоєння студентом філософських знань, а про його становлення як людини, здатної до зустрічі зі світом, спілкування з іншими людьми, що потребує і серця, і розуму, й уміння, і натхнення та відповідного способу мислення. Філософування неможливо раз і назавжди опанувати, але вчитися мудрості можна і потрібно, поки ми живемо.

Підбиваючи загальні підсумки нашого огляду розділів рецензованої книги, відзначимо, що автор досить різнобічно репрезентував предметне поле філософії, теорію пізнання, онтологічний та етичний світ непересічного мислителя XIX століття.

Отже, С. Машенко зумів побачити філософський світ М. Маркова по-своєму. Такий феноменологічно-екзистенціальний висновок напрошується з його аналізу архітектоники марковського світосприйняття. Фактично це робить кожен справжній філософ.

Безперечно, автор проробив важливу й вельми корисну нашої філософській, педагогічній, історичній, загалом науковій громадськості аналітичну працю. Книга С. Машенка заповнила одну з численних лакун в історії філософії Чернігово-Сіверщини, ввела до наукового обігу малодосліджені джерела та порушила низку проблем, що не отримали належного висвітлення й оцінки в працях українських філософів. Тож насамкінець нам залишається лише побажати Станіславу Трифоновичу вдумливого читача й висловити надію, що чернігівський мислитель порадує нас ще не раз своїми дослідженнями.

Сергій Дзюба

НЕБО, ЯКОГО МИ НЕ ЗНАЛИ

Василь Слапчук. Клітка для неба: повісті. - К.: Факт, 2006.

«Людина повинна відповідати за те, що вона живе у цьому дивному світі... Адже... це справді дивний світ», - зауважив Карлос Кастанеда у своїй «Подорожі до Ікстлану». Василь Слапчук написав ще одну хорошу книжку, витворивши власні, справді неповторні, світи - невловимі, наче буддійський дзен, неможливо парадоксальні (чого тільки вартий його кенгуру завбільшки з цвіркуна!), сповнені соковитої, «фірмової» Василюєвої іронії («Коли Ця кличе їсти - треба йти їсти. Коли Ця посилає вмирати - треба йти вмирати. Вона Берегиня. Вона, як Мати-Вітчизна, із мечем») та надзвичайної людяності (особливо зворушили малюки на курорті, шибеник із «Хутора дитинства» і письменник-філософ-пристрасний коханець Ого зі своїм пегасом Боневуром).

Власне, небо буває різне, але такого ми ще не бачили. Бо це - небо в оці коня і в жодну клітку його не замкнеш, як би декому не хотілося. Люди та коні тут літають - навіть краще за птахів, та ще й шалено любляться під час таких мандрів у високості: «Колись Ого у Милорада Павича читав... про парочку, яка кохалася на спині у буйвола (чи може бика, - здається, він був білим, що могло символізувати чистоту стосунків закоханих), їм навіть не треба було рухатися, буйвіл, пересуваючись, підгицував так, що робив усю роботу за них. Безпечним сексом цю затію не назвеш, однак, буйвіл усе-таки по землі ступає, і падати з нього не так небезпечно, як із пегаса, який ширяє високо в небі. А парашутами Ого не запасся.

- А ми не попадаємо додолу? - засумнівався Ого в успішності цього задуму.

- Не переживай, я пройшла спецпідготовку, - заспокоїла його муза.

«Ти то пройшла, - подумав Ого, - а я то ні».

- Це була теорія чи практика? - ревниво запитав він.

- Звісно, теорія. А коли практика, то тільки на макетах».

Як то кажуть, всі написані раніше трактати з інтимних любовощів, відпочивають. Бо Ого зі своєю Галеєю потім щодня витворяли у вечірньому небі таке, що жодним коханцям не снилося...

Взагалі, у новій Василюєвій книжці маємо три повісті: «Клітку для неба», «Глобус України» та «Кенгуру завбільшки з цвіркуна». Мені найбільше сподобалася «Клітка...». Слапчуківий «Хутір...» (один із розділів цієї повісті) - просто шедевр! Переконаний: якби наші дитячі письменники навчилися так писати для дітей, як це робить Василь у своїх дорослих книжках, юних читачів в Україні побільшало б у десятки разів:

«Оленки я здалеку не впізнав. Видалася мені мініатюрною дорослою жінкою. Без сподіваного мною білого банта. Замість світленького дитячого платтячка, як мені уявлялося, на ній - розкішна, голуба, блискуча, із порізом на все стегно, сукня. Завершували образ наклеяні помадою губи та підмальовані синім очі.

- А я думав, ти будеш із бантом.
- Банти тепер не модні, - відповідає дівчинка.
- А що ж тепер у дівчаток модне?
Оленка стенає оголеним плечиком.
- Зачіски дорослих жінок.
- Тебе мама розшукує, переживає, що ти запізнишся на конкурс.
Дівчинка зиркає на мініатюрний годинничок на зап'ястку.
- Встигну, - каже вона. - Було б гірше, якби я дерева не знайшла.
- Якого дерева?
Оленка вагається, зиркає на мене, питаючись, чи можна такому довіряти. Здається, я їй симпатичний.
- Тут є чарівне дерево. Якщо його обійняти й загадати бажання - воно обов'язково збудеться. Чесно. Дерево вже виконало три моїх бажання. Тільки його нелегко знайти, воно ходяче і кожен раз перебирається в інше місце.
Слухаю її з усмішкою.
- Ти покажеш мені це дерево?
- Мені вже час, - каже дівчинка.
За десяток кроків вона мене окликає. Озираюся.
- Покажу, - гукає мініатюрна недосконала копія дорослої жінки. - Тільки перед самим від'їздом. Через три дні».
Власне, цитувати «Клітку для неба» можна безконечно і з насолодою - вся повість така! А ось Василевий «Глобус України» я б порадив прочитати всім письменникам (попри те, що, як відомо, більшість письменників, крім власних книжок, нічого не читає). Отримаєте море задоволення від чудового гумору! Тим більше, що, на відміну від цікавих, але досить жорстоких веселітв Кастанеди та Желязни, світ Слапчука - напрочуд добрий і зворушливий, до того ж напрочуд рідний. Василь вмє дотепно пожартувати і над собою, і над колегами-літераторами, більшість з яких нині поквапилися пересісти з пегасів на автівки та мотоцикли, дарма, що водять їх незграбно, адже мусять дотримуватися правил безпеки. Ще б пак! Машина - не пегас, котрий вільно шугає небом...
«Кенгуру завбільшки з цвіркуна» - посібник для неофітів сімейного життя. Як на мене, прочитавши таку відверту повість, молодята будуть цілком готовими до шлюбу - загартуються, мов сталь. Дружини знатимуть, як вишукано шпетити чоловіків, аби ті беззастережно виконували всі забаганки прекрасної статі. А чоловіки нарешті зрозуміють, що в кожній жінці існують, як мінімум, дві особи: дивовижно небесна та надто земна. Головне - не переплутати...
«Я родом з місць, які не позначені на мапах», - писав у «Спаленому деннику» Пантелеймон Тиможинський. Нові світи Василя Слапчука з'явилися, як зірки, - несподівано, яскраво і велично. Хтось назвав його українським Конфуцієм. Ну, що ви, шановні! Якби Конфуцію поталанило народитися в наш час, цей добродій був би щасливим називатись китайським Слапчуком...

Юлія Джугастрянська

ДО ОБШИРІВ ОРІЄНТУ

Матеріали до вивчення літератур Сходу: тексти, науково-критичні статті. Хрестоматія. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / Упорядник Л.В. Грицик. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. - 689с.

Літературознавчі дослідження, що з'явилися в Україні останніми роками, засвідчили помітні зміни у сприйнятті Сходу. Інтерес нашої культури до обширів Орієнту - це, зрештою, інтерес до самих себе, до нашої культури. На тлі таких пошуків особливо актуальним є посібник «Матеріали до вивчення літератур Сходу». Видання, призначене для студентів та школярів, дає змогу молодій аудиторії ознайомитися не лише з текстами давніх літератур Сходу, але й із фрагментами праць провідних орієнталістів, у тому числі й харківської, львівської, київської шкіл. Привертає увагу й вдале поєднання наукових та художніх текстів - перші не переобтяжують сприймання других, натомість цікаві уривки давніх творів заохочують майбутніх дослідників до студіювання наукової думки з приводу.

Перший розділ книги присвячений літературі давнього Єгипту і Дворіччя. Тут розміщено «Тексти пірамід» (фрагменти), ліричні пісні Давнього Єгипту в перекладі Лесі Українки,

переспівах Б.Стельмаха, Гімн Ахнатона в перекладі Ірини Дибко. Крім більш-менш відомого «Епосу про Гільгамеша», розділ містить також вавилонські молитви та заклинання у перекладі І. Франка. Особливо цікава його частина - стаття І. Дьяконова, присвячена давньоєврейській літературі. Вона служить своєрідним введением у культурний контекст наведених далі творів - уривків із Біблії (пер. Ів.Хоменка). Знайомство зі старою іудеєю та ізраїльцями, хитросплетіннями їх взаємозумовлених традицій поглиблює сприйняття створених ними пам'яток і просто розширює щоденний кругозір.

Розділ другий «Давньоіндійська література» відкриває «Короткий нарис історії староіндійського (санскритського) письменства» І. Франка. Після уривків «Вед» укладач чергує наукові студії провідних орієнталістів ХІХ -ХХ століть із окремими дівньоіндійськими текстами. До вагомих плюсів посібника варто також зарахувати наведені у розділі фрагменти маловідомої, на жаль, праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу: ескіз української міфології».

Загалом же у посібнику наведено не тільки праці та уривки монографій визнаних авторитетів, таких як А. Кримський, О. Білецький, І. Франко, але й належну увагу приділено сучасним ученим - на сторінках «Матеріалів...» наведено праці С. Наливайка, І. Чирка, написані саме для цього видання.

Гідно представлений розділ «Буддійська література», в якому, крім звичних для студентсько-учнівського загалу «Джатаки» та «Панчатантри», з коментарями І.Франка та О.Білецького, подано вибрані афоризми «Тіруккуралу», уривки чотиривіршів Бгартріхарі. Подана для ознайомлення також світська література зазначеного періоду - «Шякунталя» та «Океан сказань».

Справжньою окрасою книги виглядає частина, присвячена літературі Ірану та Середньої Азії - насамперед завдяки майстерно підібраним зразкам поезії. Перлини творчості Сааді, Джалаледдіна Румійського, Рудакі містять відповідь на одвічні питання, що бентежать молодь, і тим самим заохочують її інтерес до вивчення літератури давнього Сходу. Особливу увагу науковців неодмінно приверне «Коментар до «Калілі та Діми» А. Кримського, взятий із його приміток до перекладу книги: Клоустон В.А. Народні казки та вигадки і їх мандрівки та переміни, яку Кримський переклав із англійської. Переклад вийшов у Львові 1986 року, примітки ж досі не розглядалися як самостійне дослідження, хоча, безумовно, варті окремого прочитання.

Арабська література представлена текстами Корану, казок «1000 й 1 ночі» та поезіями Аль-Махульхія, Тааббата Шаррана, Імруулькайса, Тарафи, Аль Харіса Хілліза, Антари, Абід Ібн Аль-Абраса, Ас-Самавала, Абу Нуваса у перекладах та переспівах О.Астаф'єва, В.Левицького. Масив давньої літератури Закавказзя представлений фрагментами поеми Нізамі «Лейла і Меджнун» в перекладі Л.Первомайського, Г.Нарекаці «Книга трагедії» (пер.М.Нестерчука), Ш.Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (М.Бажан). Тут же вміщено переклад фрагментів роману Мосе Хонелі «Аміран Дареджаніані», здійснений для цього видання О. Мушкудіані.

Візантійську літературу репрезентують однойменна стаття О.Пономаріва і Т.Чернишової, дослідження Й.Сліпого «Візантизм як форма культури» (фрагменти), із текстів представлено «Синесій» (пер. Юлії Джуастрянської), «Варлаам і Йоасаф» (А.Ткаченко), «Книга філософа Синтипи» (О.Калашник), «Звірі хотіли згоди дійти» (О.Пономарів).

Література давнього Китаю знайомить читача з творчістю найяскравіших представників - «Книга пісень», поетів Цюй Юаня, Цао Цао, Цао Пі, Цао Чжи, Юефу Південних династій, Ду Фу у перекладі Я.Шекери, Лі Бо (Л.Первомайський), Ван Вей (Г.Турков). Вступна стаття І. Чирка, написана для даного посібника, знайомить читача з атмосферою світу давнього Китаю, його культурою та світоглядними уявленнями.

І, зрештою, заключний розділ книги присвячений давній літературі Японії базується на публікаціях та виданнях перекладів українською. Тут вміщено тексти з антологій «Манйосю» (пер.Г.Туркова), «Кокін-сю», «Кокін-Вака-сю», «Сінкокін-Вака-сю» (І.Бондаренко), «Сто поетів - сто пісень» (І.Шанковський). Завдяки «Матеріалам...» читач може не тільки познайомитися з літературою Японського Середньовіччя, але й дізнатися, завдяки українським транслітам, як звучали поезії в оригіналі, відчуті автентичну ритмомелодіку, зіставити її з перекладом.

Загалом попри те, що посібник «Матеріали до вивчення літератур Сходу» адресований тим, хто вивчає східну літературу у вузі чи школі, він буде цікавим і корисним також і для науковців, і для тих, хто цікавиться культурою Сходу.

Вступну статтю «Схід як поле для думки» написала і складала ґрунтовні примітки до цього видання відомий перекладач, доктор філологічних наук, професор Л.В.Грицик.

ЕКОНОМІКА

Сергій Шкарлет

●

ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ВАРТІСНОГО УПРАВЛІННЯ ПОТЕНЦІАЛОМ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА У КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСАД ЙОГО ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Процес формування ринкових відносин в Україні супроводжується неминучим посиленням конкуренції між економічними агентами в усіх сегментах та на усіх ринках, яка, безперечно, набуває статусу основного механізму регулювання господарського процесу і формування передумов економічного розвитку усіх без винятку суб'єктів цього процесу. Ключовими передумовами механізму конкуренції виступають функціонально-вартісні параметри економічних агентів, що зумовлюють синергетику їх динаміки, адаптаційних можливостей та потенціальної здатності до виживання та подальшого розвитку. В такому ключі особливого значення та актуальності набуває проблема формалізації методів і процедур функціонально-вартісної діагностики та управління процесом формування потенціалу економічної безпеки підприємства на засадах заходів впровадження його інноваційної політики.

У рамках окремих складових цієї актуальної проблеми дослідженнями функціонально-вартісної складової у різні часи займалися В.Александрова, В.Голіков, С.Галуза, С.Козаченко, В.Мітін, С.Ямпольський тощо, але у наукових працях цих та інших вчених переважно розглядаються механізми, методи, процедури та категоріальні засади функціонально-вартісного аналізу, залишаючи поза увагою динамічну складову впливу цієї важливої економічної категорії на процес управління підприємством. Проблеми адаптаційних можливостей підприємства також були і залишаються предметом наукової уваги, але лише, як правило, в аспекті антикризового управління, де суттєвий вклад внесли С.Беляєв, І.Бланк, О.Градов, М.Делягін, Г.Клейнер, В.Ковальов, В.Кошкін, Б.Мільнер, Є.Панченко, О.Степанов, Є.Ойхман, Г.Швиданенко, К.Шим Джей та інші. У цьому контексті в голову кута поставлені переважно механізми статичної діагностики фінансово-економічних параметрів підприємства, при цьому поза увагою залишаються інші важливі компоненти формування стану економічної безпеки (інноваційні, управлінські, конкурентні, функціональні, організаційні, структурні та інші). Категорія економічної безпеки останнім часом все більше привертає увагу науковців, і певні її фрагменти достатньо докладно і детально висвітлені в наукових працях О.Ареф'євої, О.Бандурки, Г.Дарнопиха, В.Духова, М.Єрмошенка, М.Камлика та інших. Але у контексті сучасної проблеми функціонально-вартісної діагностики та управління процесом формування потенціалу економічної безпеки підприємства на засадах заходів впровадження його інноваційної політики поза увагою ще досі залишаються питання щодо системної діагностики множини загроз діяльності підприємства; щодо визначення об'єкта впливу функціонально-вартісного корегування певних засад інноваційної політики в контексті її часткового або повного перепроєктування та інші важливі аспекти.

Метою цієї статті є функціонально-вартісне обґрунтування формалізаційної евристичної моделі відбору оптимальних нововведень у структурі засобів реалізації засад інноваційної

політики та розкриття змістовної сутності підвищення на її основі потенціалу економічної безпеки підприємства.

У рамках реалізації мети зазначимо, що: по-перше, прийняття обґрунтованого функціонально-вартісного управлінського рішення щодо реалізації певної інновації з метою підвищення потенціалу економічної безпеки вимагає не тільки розглядати параметри його ефективності, але й звертати увагу на параметри кошторису витрат на його впровадження. При цьому рішення, що приймаються на основі принципів максимальної ефективності та мінімальних витрат, можуть суттєво відрізнятися.

По-друге, при оцінці функціонально-вартісних аспектів інновацій (як засобів реалізації засад інноваційної політики) повною мірою можуть бути застосовані аналогічні підходи з оцінки їх ефективності, а саме: витрати на реалізацію інновації зіставляються з витратами і втратами (в тому числі з недоотриманим прибутком, коли параметр режиму роботи за технологією дорівнює нулю). Дельта між цими двома параметрами може бути використана при вартісній оцінці альтернатив, що порівнюються.

По-третє, у процесі оцінки вартісних параметрів інновації необхідно враховувати не тільки прямі витрати на реалізацію нововведення, але й непрямі витрати щодо його розробки, впровадження та підтримки, що відповідним чином вимагає застосування адекватних методів діагностики та обліку повних витрат на впровадження інновацій (до таких методів ми відносимо насамперед методи системного аналізу).

Головний принцип дослідження витрат при системному підході у рамках засад функціонально-вартісного управління полягає «у визначенні повних витрат, а саме загальної сукупності витрат грошових коштів, матеріальних, трудових та інших ресурсів, що необхідні для створення і функціонування нововведення впродовж його життєвого циклу» [7, с. 82]. При цьому очевидним є, що величина і структура витрат на реалізацію інновації в рамках засад інноваційної політики підприємства, так само, як і структура ефектів, що очікуються у рамках формування потенціалу економічної безпеки, безпосередньо залежать від виду інновації. Однак, якщо різні види ефектів $E = (E_1, E_2, \dots, E_m)$ можуть бути виміряні у власних, специфічних одиницях (наприклад, кількість зекономлених людино-годин; споживчі якості продукту, що випускається; зростання кадрового потенціалу та інші) при цьому не завжди виправдано (і не завжди практично можливо) агрегація m різних видів ефектів в єдиний критерій якості - прибуток, що очікується, внаслідок їх лінійної або нелінійної згортки, то величина витрат (у концепції засад функціонально-вартісного управління) завжди може бути виражена у грошовій формі, і це певною мірою значно спрощує їх аналіз та прийняття управлінських рішень щодо формування потенціалу економічної безпеки підприємства з використанням засад його інноваційної політики.

Відповідно до концептуальних основ функціонально-вартісного управління [13, 14] та досліджень інших фахівців [2, 3, 4, 5, 8, 9] під повними витратами на інновацію розуміють відтворені в грошовій формі фактичні витрати, що пов'язані із впровадженням різних видів інноваційної діяльності і які поділяються на прямі витрати (безпосередньо пов'язані з розробкою нововведення і налагодженням його промислового виробництва) та непрямі витрати (витрати на ринкове просування та подальшу його експлуатацію). Ми вважаємо, що остаточно вирішити проблеми виявлення повних витрат на реалізацію окремого нововведення в структурі засад інноваційної політики і тим самим оцінити його вклад у формування потенціалу економічної безпеки підприємства можливо за допомогою побудови ієрархічної системи інновацій [3, 5, 6, 10, 12], що відображає їхню структуру, взаємодію і взаємну зумовленість, при цьому ми повинні, відповідно до кожного структурного рівня такої системи, поставити у відповідні притаманні йому види прямих і непрямих витрат.

Прямі витрати, що здійснюються на етапі формування інновацій впродовж життєвого циклу до того, як новий процес або продукт починає окупати себе, у відповідності зі стадіями життєвого циклу і видом інновації [1, 5, 12] поділяються на декілька основних категорій: витрати на НДДКР (якщо вони передбачені проектом), що включають витрати на розробку інновації від формування концепції виробу до передачі його у виробництво, або придбання (часткове або повне у залежності від коефіцієнта новизни α_j , що відповідає певному структурному рівню)

документації, ліцензій, прав на патенти, промислові зразки та інше; капіталовкладень у виробничі потужності; витрати на створення капітального обладнання, інструментальну підготовку, організацію і запуск у виробництво, поточні виробничі витрати на створення матеріальних компонентів нових систем; стартові ринкові витрати (витрати на маркетингові дослідження, адаптацію інновації до різних типів ринків, рекламу). Повний обсяг прямих витрат визначається масштабістю проекту, рівнем його новизни, радикальністю перетворень та стадій життєвого циклу. При цьому фахівці зазначають [12], що кожна наступна фаза в структурі життєвого циклу формування інновації потребує більших прямих витрат у порівнянні з попередньою, таким чином при русі зверху вниз вздовж профілю інновації прямі витрати збільшуються.

Зазначимо також, що на етапі існування інновації прямі витрати складаються з поточних виробничих та експлуатаційних витрат (що пов'язані з технічним та організаційним забезпеченням нововведення, підтримкою його в дієздатному стані), при аналізі яких також явно простежується тенденція щодо збільшення по мірі проходження різних фаз етапу існування нововведення. Цей факт також треба враховувати при застосуванні засад функціонально-вартісного управління формуванням потенціалу економічної безпеки підприємства в контексті засобів його інноваційної політики.

Не менш значущою є та обставина, що з кожним етапом життєвого циклу і з кожним елементом ієрархічної структури інновацій пов'язані притаманні їм непрямі витрати, ігнорування яких може призвести до хибної оцінки вартісних параметрів інноваційного проекту і, як наслідок: по-перше, зробити досить проблематичним його завершення (потреби у засобах можуть перевершити їх наявність); по-друге, надасть хибну оцінку ефективності проекту в рамках структури засобів інноваційної політики та можливостям формування на її основі потенціалу економічної безпеки підприємства. Найбільший вплив непрямих витрат виявляється у процесі реалізації інновацій, що починаються на етапі існування життєвого циклу нововведень, тому, що поруч з існуванням прямих стартових витрат все більше значення набувають витрати на впровадження та адаптацію нововведення до існуючих на підприємстві умов виробництва. У тому випадку, якщо старі продукти (технології) та інновації засновані на різних ідеологіях їхньої побудови, побудовані на різних техніко-технологічних платформах (функціональні аспекти засад функціонально-вартісного управління), рішення проблеми щодо їх узгодження може вимагати значних витрат і зусиль (вартісні аспекти засад функціонально-вартісного управління). Впровадження нових технологічних процесів тягне за собою необхідність придбання нового обладнання, переобладнання або заміну певних технічних засобів та інструментів, необхідність перепідготовки персоналу, створення нових виробничих потужностей, додатковий набір персоналу, створення нових каналів розподілу продукції, що також суттєво впливає на вартісні аспекти засад функціонально-вартісного управління потенціалом економічної безпеки підприємства. Усі перераховані обставини коливання вартісних параметрів інноваційного проекту є проявом ефекту дифузії інновацій і практично завжди присутні при його реалізації (що також треба враховувати у процесі функціонально-вартісного управління потенціалом економічної безпеки підприємства в аспекті засад його інноваційної політики). Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне зазначити, що розробка та впровадження інновацій суто власними зусиллями та ресурсами дозволяє максимально продуктивно використати наявні власні ресурси, накопичений потенціал, наявне обладнання, технічні системи, засоби технічного забезпечення, персонал, інформаційні, виробничі, ринкові мережі, що є у готовому вигляді та не потребують додаткового вкладення коштів. У цьому випадку вартісні проблеми вирішуються у більшості випадків власними зусиллями або шляхом їх розосередження у часі.

Для суто ринкових інновацій з портфеля засобів інноваційної політики підприємства у контексті дослідження їх вкладу у формування потенціалу економічної безпеки підприємства зазначимо, що тенденція збільшення непрямих витрат має значно менші темпи зростання. В цьому аспекті основні витрати, варті уваги щодо процедур функціонально-вартісного управління, розподіляються на: маркетингові дослідження, адаптацію продукту до його потреб,

створення каналів його розподілу, рекламу. При цьому, як правило, ефект, що очікується від реалізації подібних інноваційних проектів, невеликий і обмежений у часі. Разом з тим застосування заходів функціонально-вартісного управління дозволяє коректне зіставлення повних витрат на реалізацію інновації та очікуваного ефекту, на основі якого формується висновок щодо можливості його вкладу у формування потенціалу економічної безпеки підприємства.

Практична реалізація засад функціонально-вартісного управління формуванням потенціалу економічної безпеки підприємства у контексті використання засад його інноваційної політики здійснюється шляхом визначення витрат на реалізацію інновації, що асоціюються з типом інновації та окремими етапами її життєвого циклу. При цьому вони визначаються структурними параметрами та функціональними (наприклад, технічним та фізичними) характеристиками нововведення, як правило, за адитивною або мультиплікативною моделлю, і шляхом порівняння їх з параметрами ефектів можна здійснити вибір інноваційного проекту на засадах функціонально-вартісного управління щодо формування потенціалу економічної безпеки підприємства.

В аспекті вищевикладеного зазначимо, що кожен інноваційний проект повною мірою може бути адекватно відображений вектором ефектів, що попередньо очікуються, і витрат, що передбачаються $P = (E_1, E_2, \dots, E_m, C)$, де $C = F(h_1, h_2, \dots, h_r)$. Множина сукупність векторів P , що відповідають альтернативам, які оцінюються, утворює певну множину у критеріальному просторі $P = \{P^1, P^2, \dots, P^k\}$, і без обмеження узагальненості можна вважати, що усі вектори ефектів мають однакову розмірність, а у випадку, коли певний з видів ефекту не властивий даному інноваційному проекту за функціональними параметрами, відповідна координата вектора P дорівнює нулю. В рамках впровадження процедур функціонально-вартісного управління формуванням потенціалу економічної безпеки на засадах використання інноваційних проектів із загальної сукупності засобів інноваційної політики підприємства первинний відбір із множини P можливо здійснити з використанням принципу домінування альтернатив та критерію Парето [11], згідно з якими: якщо альтернатива P_1 домінує альтернативу P_2 , якщо по всіх критеріях проект P_1 не уступає проекту P_2 і хоча б по одному критерію перевершує його, що у формалізованому вигляді можемо викласти наступним чином:

$$P^1 > P^2 \Leftrightarrow \begin{cases} \left\{ \begin{array}{l} \forall i = \overline{1, m} \quad E_i^1 \geq E_i^2 \\ \exists i \in \{1, \dots, m\} \quad E_i^1 > E_i^2 \end{array} \right. \\ C^1 \leq C^2 \end{cases} \quad (1)$$

$$\begin{cases} \left\{ \begin{array}{l} \forall i = \overline{1, m} \quad E_i^1 \geq E_i^2 \\ C^1 < C^2 \end{array} \right. \end{cases}$$

У цьому контексті цілком справедливим є виключення варіантів інновацій, що домінуються, з подальшого розгляду у якості засобів формування потенціалу економічної безпеки, що дозволяє скоротити кількість порівнюваних інноваційних проектів до множини альтернатив, що не домінуються між собою P^{opt} , але не надає єдиного, найкращого рішення, як це схематично представлено на рисунку 1, де множина P^{opt} включає інноваційні проекти P_p, P_ϕ, P_γ .

В основу формалізованої процедури функціонально-вартісного управління формуванням потенціалу економічної безпеки підприємства на основі окремих проектів інноваційної політики закладено те, що оптимальне рішення, яке обирається на основі багатокритеріального підходу,

незалежно від обраного принципу оптимальності, завжди повинно належати до множини альтернатив, що не домінуються, тому що у будь-якому іншому випадку воно може бути покращене і тому не є оптимальним. Сукупність альтернатив, що не домінуються, представляє собою множину потенційно-оптимальних рішень, при цьому, до неї входять локально-оптимальні рішення (оптимальні по одному з критеріїв). Таким чином, при виборі оптимального рішення щодо керівного імпульсу у процедурі функціонально-вартісного управління за векторним критерієм можливим є обмеження поля вибору множиною альтернатив, що не домінуються, по всій сукупності можливих рішень, однак без вибору одного-єдиного найкращого варіанту.

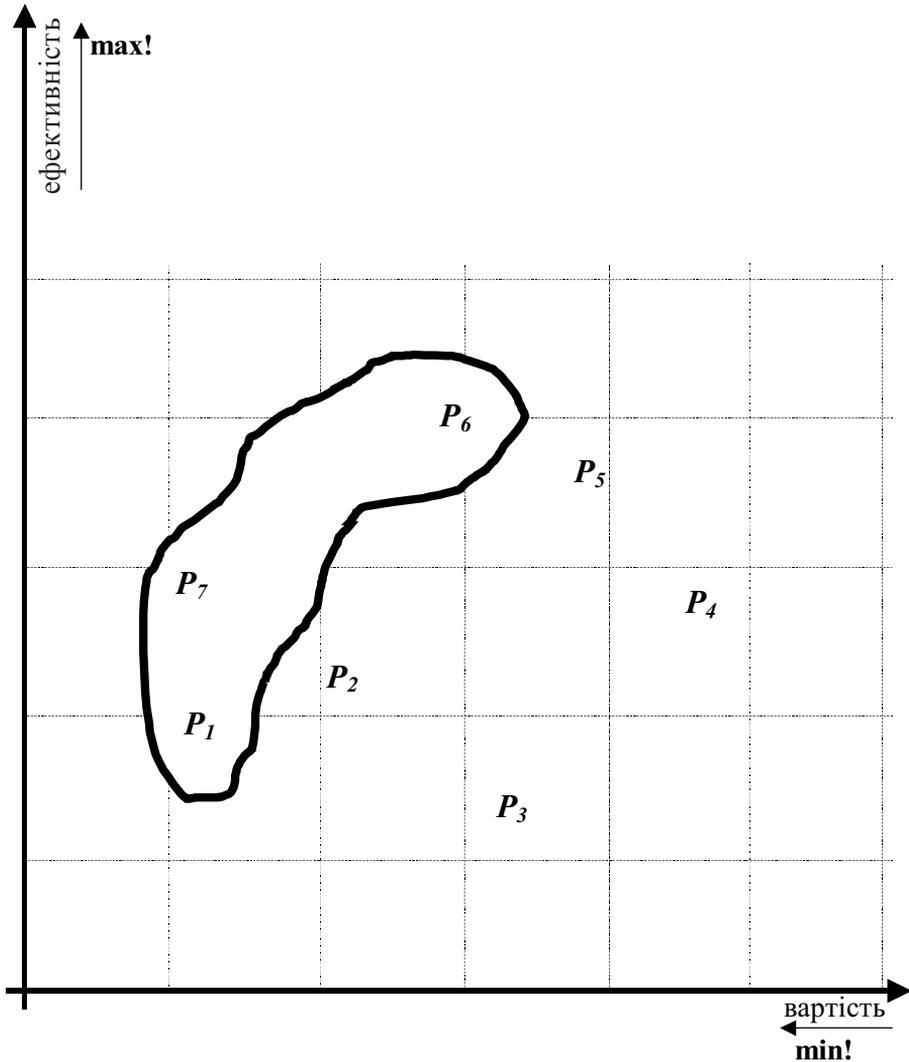

Рис. 1 Парето-оптимальна множина інноваційних проектів,
кожен з яких не домінується між собою

Наступними формалізованими процедурами функціонально-вартісного управління формуванням потенціалу економічної безпеки підприємства в контексті вибору найкращого варіанту інноваційного проекту з множини засад інноваційної політики можуть бути такі, що передбачають вибір з сукупності Парето-оптимальних альтернатив (що не домінуються) того варіанту, що по жодному критерію не є гіршим. Відповідно до цього припущення оптимальний

варіант інноваційного проекту з сукупності засад інноваційної політики підприємства в контексті формування на його основі потенціалу економічної безпеки може бути обраний із сукупності альтернатив, що не домінують, шляхом введення додаткового критерію відбору вищого порядку, наприклад: виділяючи один з критеріїв (або певну множину критеріїв) як головний, переводячи при цьому інші у розряд обмежень. Формалізовано такі засади ми можемо відобразити:

$$E_1 \rightarrow \max!, \quad E_2 \geq E_2^*, \dots, E_m \geq E_m^*, \quad C \leq C^* \quad (2)$$

Або:

$$C \rightarrow \min!, \quad E_1 \geq E_1^*, E_2 \geq E_2^*, \dots, E_m \geq E_m^* \quad (3)$$

Висновки: Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне зазначити, що рішення сформульованих оптимізаційних завдань традиційно повинно супроводжуватись аналізом отриманого результату на чутливість відносно зміни порогових значень у бік їх зменшення, якщо проектів із заданими характеристиками не існує, або в бік збільшення, якщо таких проектів існує декілька. У випадку, коли сукупний ефект інноваційного проекту, що очікується, може бути відтворений агрегованою функцією, а сам проект впорядкованою парою (E, C) , вибір оптимального варіанту нововведення, в рамках генерації рішень функціонально-вартісного управління щодо формування потенціалу економічної безпеки підприємства, з сукупності заходів інноваційної політики можливо здійснити на основі принципів максимізації ефекту, що очікується при дотриманні певних розмірів витрат виду $E \rightarrow \max!, \quad C \leq C^*$, або на основі принципів мінімізації витрат при досягненні заданого рівня ефекту і функціональної повноти характеристичних параметрів проекту $C \rightarrow \min!, \quad E \geq E^*$. При цьому у випадку, коли усі види ефектів відображені у грошовій формі і приведені до загальної величини прибутку, що очікується, кожен проект можливо охарактеризувати відношенням результатів і витрат $K = E/C$, що в подальшому підлягає максимізації з урахуванням обмежень щодо функціональних параметрів та допустимих розмірів вартісних витрат.

Відповідно до викладених у статті матеріалів цілком логічним здається продовження наукового дослідження щодо економічної безпеки підприємства на засадах його інноваційної політики в аспекті вдосконалення теорії і практики управління цим складним процесом.

Джерела та література:

1. Економіка й організація інноваційної діяльності: Підручник / О.І.Волков, М.П.Денисенко, А.П.Гречан та ін.; Під ред. проф. О.І.Волкова, проф. М.П.Денисенка. - К.: ВД «Професіонал», 2004. - 960 с.
2. Инновационный менеджмент/С.Д.Ильенкова, Л.М.Гохберг, С.Ю.Ягудин и др. -М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. - 327 с.
3. Ильяшенко С.М. Управление инновационным развитием: Навчальний посібник. - 2-ге вид., перероб. і доп. - Суми: ВТД «Університетська книга»; К.: Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2005. - 324 с.
4. Инновационный менеджмент: Справочное пособие /Под ред. П.Н.Завлина, А.К.Казанцева, Л.Э.Миндели. СПб.: Наука, 1997. - 560 с.
5. Инновационный менеджмент: навчальний посібник. Краснокутська Н.В. - К.: КНЕУ, 2003. - 504 с.
6. Инновационный розвиток промисловості України / О.І.Волков, М.П.Денисенко, А.П. Гречан та ін.; Під ред. проф. О.І.Волкова, проф. М.П.Денисенка. - К.: КНТ, 2006. - 648 с.
7. Квейд Э. Анализ сложных систем: Пер с англ. - М.: Сов. радио, 1969. - 520 с.
8. Кругликов А.Г. Системный анализ научно-технических нововведений. - М.: Наука, 1991. - 120 с.
9. Мотовилов О.В. Источники капитала для финансирования нововведений. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. - 168 с.
10. Павленко І.А. Економіка та організація інноваційної діяльності: Навч. Посібник. - К.: КНЕУ, 2004. - 204 с.
11. Подиновский В.В., Ногин В.Д. Парето-оптимальные решения многокритериальных задач. - М.: Наука. Глав.ред.физ.-мат.лит., 1982. - 256 с.
12. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: Сокр. пер. с англ./ Автор предисл.и научн.ред. К.Ф.Пузыня. - М.: Экономика, 1989. - 271 с.
13. Шкарлет С.М. Функціонально-вартісне управління підприємством // Сіверянський літопис, 2001. - № 6. С. 126-137.
14. Шкарлет С.М. Характерні риси функціонально-вартісного управління // Сіверянський літопис, 2002. - № 1. С. 102-112

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Підприємництво і бізнес в Україні стали сферами підвищеної небезпеки. Ділова людина постійно наражається на загрози, зумовлені зовнішніми і внутрішніми чинниками. В умовах ринкової економіки на неї діють різні легальні і нелегальні сили. На підприємця тисне сама держава через недосконалу базу чинного законодавства, інтелектуальна і фінансова сили партнерів і конкурентів на ринку, сила криміналітету зі злочинними групами, змушуючи діяти його в умовах недієвої законодавчої бази економіки.

Актуальність теми дослідження зумовлено загальною ситуацією, що склалась на даному етапі розвитку підприємництва України при формуванні ринкових відносин у сфері господарювання. Сучасний підприємець сам формує основи економічної безпеки суб'єкта підприємницької діяльності, і саме вибір та організація ефективної структури служби безпеки (СБ) підприємства відповідно впливає і забезпечує його стабільну діяльність, загальну економічну безпеку.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати специфіку організації СБ підприємства. Отже, *об'єктом вивчення* є розробка існуючих на сучасному рівні підходів та видів організації структури СБ підприємства. Єдиного підходу до формування організаційних структур СБ підприємства не існує, оскільки це залежить від багатьох суб'єктивних та об'єктивних факторів, а саме: від форм власності і напрямків діяльності СБ, господарсько-фінансового стану і систем управління підприємством, його стратегічних та поточних планів, фінансових спроможностей утримувати СБ і т.п.

Вирішальні науково-методологічні засади автор черпав із робіт і досліджень економічного спрямування вітчизняних, зарубіжних вчених та науковців останніх десятиліть. Зокрема це М.І.Зубок, Р.М.Зубок, О.С.Соснін, П.Я.Пригунов, О.В.Ареф'єва, П.І.Орлов, В.Є.Духов, В.І.Ярочкін, В.С.Гусєв, С.С.Драчов, М.І.Дзлів та інші.

Водночас опубліковані роботи недостатньо висвітлюють проблему формування організаційних структур СБ підприємства. Мало уваги приділяється впливу різноманітних зовнішніх і внутрішніх загроз та небезпек на організацію структури СБ підприємств малого і середнього бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що з точки зору чинного законодавства України, головними проблемами українського підприємництва і бізнесу є такі визначальні фактори: несправедлива приватизація майна і значних економічних ресурсів шляхом перерозподілу їх між «елітою» представників владних структур; розвиток конкуренції з поглинанням слабких і неефективних економічних структур; розвиток недобросовісної конкуренції як наслідок невпорядкованості економіки і ринку (у 6-7 разів вище, ніж в Західній Європі); недосконалість системи правового захисту підприємництва і бізнесу. Конституція України, Господарський (ст. 20), Цивільний (ст. 19), Кримінальний (ст. ст. 36, 38) кодекси України не дають чітко визначеного права фірми на забезпечення власної економічної безпеки, і відновлення права фірми на основі державних гарантій призводить до вищих витрат, ніж попередження втрат власно створеною структурою СБ фірми. Цю проблему слід розглядати не ізольовано, а як складову загальнодержавної системи безпеки [7, ст. 12-13].

В умовах нестабільного ринку існує достатньо широке коло ринкових загроз для малого і середнього бізнесу. Так, за оцінкою російських спеціалістів, існують такі проблеми малого бізнесу у сучасних умовах (у % від числа масових опитувань представників малого бізнесу): високі податки (77%); відсутність необхідної нормативно-правової бази (48%); адміністративні бар'єри (49%); нестача фінансових засобів (39%); складності бухгалтерії (38%); відсутність маркетингових досліджень і збуту (30%); відсутність банківської підтримки (16%).

Загрозами підприємницької діяльності є і будуть у найближчий час визначені групи основних джерел: 1. Загрози від державних нормативних актів та підзаконних актів різних відомств, що протирічать законам і підлягають виконанню, їх часті зміни; претензії з боку різних контролюючих організацій (пожежна служба, санепідгляд та інші). 2. Дії на ринку напівзаконних і незаконних кримінальних структур. 3. Невиконання партнерами, замовниками, постачальниками, клієнтами та іншими своїх обов'язків з оплати контрактів, поставки товарів

і т.п. 4. Загрози, зумовлені внутрішніми конфліктами в колективі чи в середовищі керівництва економічної структури або злочинними наводками з боку персоналу (часто з боку охорони) [2, ст. 16-17].

«Епізодична економічна загроза може виникати у будь-яких підприємств внаслідок дії обставин непереборної дії або внаслідок планових інноваційно-інвестиційних заходів із визначеним бюджетом надходжень і витрат та схемою відновлення платоспроможності...», а також «...із сезонними коливаннями операційного циклу». [9].

Крім вказаних загроз, для Чернігівського регіону визначені такі характерні особливості, що гальмують розвиток малого бізнесу: велика кількість податків і їх високі процентні ставки; ліцензування великої кількості видів підприємницької діяльності; припинення фінансування інноваційних проектів Українською державною інноваційною компанією; низький рівень іноземних інвестицій; дуже слабка інфраструктура малого бізнесу, його недостатнє банківське кредитування і лізинг; недостатня кількість фахівців для ведення робіт з передінвестиційної підготовки проекту, розробки бізнес-плану до його подальшого супроводження [5], до яких можна додати недоукомплектування структур СБ підприємств висококваліфікованими фахівцями.

При організації структури СБ підприємства необхідно враховувати не тільки фактори наявних внутрішніх і зовнішніх загроз, але й такі причини ринкових невдач підприємців, котрі починають свій бізнес (що відмічають російські спеціалісти і що притаманне також українським бізнесменам):

- некомпетентність керівного складу і їх нездатність професійно вести справу (44%);
- керівники не мають управлінського досвіду (17%);
- недоліки в професійних знаннях основних функцій підприємницького (торговельного) менеджменту (16%);
- незнання особливостей діяльності у вибраній сфері бізнесу - транспортування, виробництво, збереження товарів і т.д.(15%);
- недбалість персоналу (1%);
- крадіжки, фальшиві фінансові звіти, неправомірне розпорядження капіталами, приховування даних від податкових і фінансових органів, що призводить до банкрутства (1%) [2, ст.17-18].

Така ситуація свідчить перш за все про те, що необхідно запровадити спільний захист розвитку малого і середнього бізнесу в Україні, об'єднавши зусилля держави разом з підприємницькими структурами, які повинні і змушені відповідно створити власні СБ з охоронними і детективними напрямками діяльності за рахунок своїх сил, ресурсів і засобів. У свою чергу держава отримає новий інструмент контролю над спільною діяльністю по забезпеченню економічної безпеки приватного підприємництва і бізнесу.

На комплексний підхід до забезпечення безпеки, на вироблення спільних заходів із захисту своєї підприємницької діяльності і клієнтів впливає не тільки розвиток внутрішньої і міжнародної злочинності (наприклад, рейдерства в останній час, що змусило створити Антирейдерський союз підприємців України), але й рівень економічного розвитку країни, розвитку правоохоронної системи, відповідальність владних структур за спільний стан справ у державі. Будь-яке підприємство в Україні потребує:

- охорони його офісів, територій, майна, супроводження його цінних вантажів;
- охорони життя і здоров'я персоналу;
- різних детективних і юридичних послуг;
- комплексної протидії промислового шпигунству і недобросовісній конкуренції;
- різних інформаційних послуг щодо ринкової ситуації, діяльності конкурентів, партнерів та інших зацікавлених сторін;
- використання різних систем сигналізації (протипожежна і охоронна);
- підтримки внутрішньооб'єктового і пропускового режимів;
- чіткого виконання всіх нормативних вимог для підтримки на відповідному рівні фінансової та іншої звітності;
- інших спеціальних видів забезпечення, зумовлених конкретним видом діяльності [3, ст. 94-95].

Що стосується конкретно особливостей охоронної діяльності будь-яких СБ підприємства, то слід відмітити пріоритетність контролю території і об'єктів охорони підприємства для того, щоб не допустити виникнення ситуацій, які могли б дестабілізувати роботу цього підприємства. А саме: забезпечення безпеки персоналу і збереження матеріальних цінностей на об'єкті охорони та під час їх перевезення; забезпечення збереження цінних паперів і конфіденційності бізнесу.

Під детективною діяльністю розуміється комплекс маркетингових оперативно-розвідувальних заходів (бізнес-розвідка) в рамках діючого законодавства України, що дозволяє

забезпечити підприємство необхідною інформацією для його стабільної діяльності. Це, насамперед:

- збір відомостей у взаємодії з правоохоронними органами по цивільних та кримінальних справах, що зачіпають інтереси підприємства;
- вивчення ринку з метою збору необхідної для проведення ділових переговорів інформації щодо ненадійних і некредитоспроможних партнерів;
- пошук безвісти зниклих співробітників, майна і матеріальних цінностей підприємства;
- проведення ознайомчих зустрічей з людьми, що мають наміри підписати трудові чи інші угоди з підприємством, та при необхідності і з дозволу вказаних осіб з'ясування характеристикуючих та інших даних на них;
- виявлення можливих чи діючих каналів витоку конфіденційної інформації для забезпечення інформаційної безпеки підприємства;
- прогнозування небезпечних ситуацій і можливої шкоди на підприємстві і у сфері його зовнішніх зв'язків;
- рекомендації з розробки і здійснення єдиної системи заходів безпеки для підприємства [3, ст. 178-179].

Виходячи із загальної концепції безпеки підприємства, його структуризація комплексної безпеки базується на визначенні головних завдань (аналіз реальних і потенційних загроз та їх оцінка; планування і реалізація комплексних заходів з протидії і локалізації загроз), дотриманні двох функцій захисту (створення механізму захисту та здійснення його оптимального управління) та принципів проектування комплексної системи безпеки (комплексність; ешелонування; надійність (рівномірність рубежів); розумна достатність; безперервність). [8, ст. 74-76]. А функції менеджменту комплексної системи безпеки підприємства базуються на відповідальності і делегуванні повноважень в ієрархічній структурі управління організацією зверху вниз. При цьому відповідальність, повноваження і функції повинні гармонійно взаємодіяти між собою і взаємно визначати спільний результат діяльності. Крім загальноприйнятих у менеджменті функцій (планування, організація, мотивація і контроль), в управлінні системою безпеки є достатньо специфічних, які визначаються за пропозиціями професіональних співробітників і менеджерів СБ підприємства залежно від рівня розвитку і виду діяльності підприємства [8, ст. 183-184].

Так, наприклад, при побудові СБ комерційних структур слід враховувати специфічні проблеми у сфері маркетингової діяльності, розвідки, збуту продукції і товарів, роботи зі споживачами, клієнтами та постачальниками. Тут дуже важливі, з точки зору економічної безпеки, завдання збереження комерційної таємниці, планів і намірів виходу на нові ринки, робота з потенційними і очікуваними конкурентами, партнерами і т.д. Вістря профілактичних та упереджувальних заходів у сфері забезпечення безпеки направлене у переважній більшості на кримінальні елементи і тісну взаємодію з правоохоронними органами.

При створенні структур СБ підприємств будь-якого напрямку діяльності (комерційної, виробничо-технічної, фінансово-банківської) людський фактор, психо-фізіологічна надійність кадрового апарату СБ відіграє важливу і принципову роль. Як правило, структура СБ формується із числа колишніх досвідчених і перевірених співробітників МВС, СБУ, армійських розвідпідрозділів, висококваліфікованих менеджерів з безпеки. Вміння співробітника СБ чи менеджера безпеки швидко й оперативно вирішувати ситуаційні проблеми, які зазвичай характерні для комерційної чи іншої діяльності, є основною професійною якістю [4].

У виробничо-технічній діяльності приватних підприємств характерним у забезпеченні безпеки є створення надійної охорони виробничих об'єктів і проведення на них режимно-профілактичних заходів, збереження таємниці у розробці нових видів продукції, використання нових сучасних технологій. Основним напрямком побудови структури і діяльності СБ буде профілактика і проведення контррозвідувальних заходів та оперативних дій з попередження проникнення на об'єкти промислового шпигунства, здійснення різних диверсійних актів, профілактична протипожежна, санітарно-гігієнічна, екологічна діяльність у процесі виробництва.

Багато особливостей є і в структурі СБ у сфері фінансово-банківського обслуговування, страхування, діяльності бірж, банків і т.д. Основний напрямок роботи СБ націлений на профілактичні, оперативно-розвідувальні, інформаційно-технологічні заходи, перш за все у валютно-фінансовій діяльності. Це постійна робота з клієнтами, конкурентами на фінансових ринках і біржах, аналітична діяльність у розміщенні і русі фінансових засобів та ресурсів, комп'ютерна і технічна розвідка та контррозвідувальна робота.

Тому при підборі і відборі кадрів для СБ підприємств та організації доцільно враховувати поглиблену спеціалізацію співробітника, рівень його професіоналізму (менеджер виробничої, комерційної чи фінансової безпеки) відносно певного виду діяльності і напрямку забезпечення

безпеки підприємства [8, ст. 109-110].

Таким чином, якщо звести всі виділені структури СБ підприємства і їх основні напрямки роботи в єдину функціональну схему, то можна поділити їх за своїми функціональними значеннями на дві частини. Перша відтворює головні зовнішні завдання (збір інформації для забезпечення безпеки; обробка системи взаємодії всіх підрозділів та учасників забезпечення безпеки підприємства) і функції управління (виконання функцій супроводження; технічне забезпечення СБ; забезпечення безпеки клієнтів і партнерів; аналіз зовнішнього середовища; взаємодія з правоохоронними органами) СБ підприємства. Друга - головні внутрішні завдання (перевірка і визначення лояльності персоналу; організація блокування несанкціонованих дій з боку конкурентів і зловмисників; організація контактів з СБ конкурентів для припинення конфліктів) і функції управління (забезпечення внутрішньої безпеки і контроль за всіма блоками управління і діяльності підрозділів підприємства; забезпечення безпеки персоналу; забезпечення безпеки проєктів на ринку) [3, ст.184-186].

Організаційна структура системи безпеки може бути найрізноманітнішою і залежати від конкретного підприємства, його масштабів та форм власності. Тому створювати її потрібно обдумано і раціонально, максимально використовуючи досвід спеціалістів у сфері безпеки бізнесу. Структура, чисельність і склад СБ підприємства визначаються реальними потребами і ступенем конфіденційності її інформації. Приблизною типовою схемою структури системи безпеки підприємства (організації) може слугувати запропонована структура В.І.Ярочкіна: 1. Відповідальний керівник системи. 2. Рада з безпеки (основний склад з ведучих і відповідальних за забезпечення безпеки спеціалістів). 3. СБ у складі відділів (самостійний структурний підрозділ): охорони, режиму, кадрів, документів з комерційною таємницею, інженерно-технічних засобів безпеки та контрольно-розвідувальної і інформаційно-аналітичної діяльності. 4. Лінійні підрозділи, які активно приймають участь у забезпеченні економічної безпеки (кадровий, фінансовий, плановий, юридичний, маркетинг та інші). Рішення про створення СБ приймає керівник підприємства відповідно до його статуту. Відповідальний керівник системи безпеки - це чи сам директор, чи один із його заступників з певними знаннями у сфері безпеки [10, ст. 22].

Підсумовуючи, слід сказати, що сьогодні, в період глобалізації суспільного розвитку і переходу людства до науково-інформаційних технологій, формування структури СБ підприємства трактується українськими і зарубіжними фахівцями та науковцями як фактор соціально-економічної стабільності підприємства і суспільства, його конкурентоздатності і безпеки. Виходячи із того, що «організація виробництва - це система факторів виробництва, яка взаємодіє через технологічні контури відтворення з метою досягнення поставлених цілей на підставі дії економічних законів» [6], автор може так сформулювати організацію структури СБ підприємства: це - комплексна система сил, засобів, методів та заходів забезпечення безпеки від зовнішніх і внутрішніх факторів загроз підприємству окремим його самостійним підрозділом для стабільного розвитку виробництва в рамках діючого законодавства України.

Будь-яке підприємство органічно пов'язане із суспільством та державою. І, задовольняючи свої потреби у забезпеченні безпеки стабільного розвитку, воно тим самим задовольняє потреби, інтереси та національну безпеку держави. Крім того, задовольняючи потреби підприємства і бізнесу за рахунок ефективної діяльності сучасних структур СБ, суспільство готує потрібних і корисних спеціалістів своєї справи у сфері організації національної структури безпеки країни. Отже, розв'язання основної проблеми організації структури СБ підприємства тягне за собою вирішення низки основних питань у забезпеченні національної безпеки України.

Джерела та література:

1. Гусев В.С., Демин В.А., Кузин Б.И., Медников М.Д., Соколицин С.В., Степашин С.В., Федотов А.В., Шульц В.Л. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов, 2-е изд. - СПб.: Питер, 2004. - 288 с. : ил. - (Серия)Учебник для вузов»).
2. Дзлив М.И. Предпринимателю. Как избежать опасности / М.И.Дзлив. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. - 349 с.
3. Драчев С.С. Основы корпоративной безопасности. - СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. - 240 с., ил.
4. Іванець В.А. Концептуальні основи управління персоналом та кадрова безпека підприємства // Сіверянський літопис, № 4-5, 2005. - С. 85-87.
5. Коротатник Т., Курганська Н. Розвиток малого бізнесу в Чернігівському регіоні // Сіверянський літопис, № 6, 2005. - С. 135-139.
6. Кравчук Г.В. Концептуалізація траєкторії розвитку теорії організації виробництва // Сіверянський літопис, № 2, 2006. - С. 125-129.
7. Орлов П.І., Духов В.Є. Основи економічної безпеки фірми: Навчальний посібник. - Х.: ТОВ «Прометей - Прес», 2004. - 284с.

8. Соснин А.С., Прыгунов П.Я. Менеджмент безопасности предпринимательства: Учеб. Пособие.- К.: Изд-во Европ. Ун-та, 2002. - 357 с.

9. Шкарлет С.М. Первинні засади структурної моделі економічної безпеки підприємства / Сіверянський літопис, № 1, 2006. - С. 124-130.

10. Ярочкин В.И. Система безопасности фирмы. - 3-е изд., перераб. И доп. - М.: Ось-89, 2003. - 352 с.

Юрій Ніколаєнко, Максим Демченко

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ У ПЛАТІЖНОМУ ОБОРОТІ УКРАЇНИ

Україна як молода незалежна держава чітко визначила своїм пріоритетним напрямком подальшого розвитку поступове і безупинне входження до складу європейської спільноти. Таке спрямування, з одного боку, відкриває перед нашою країною новітні горизонти співпраці з розвинутими країнами Європейського Союзу, що повинні стати новим поштовхом економічного розвитку, з іншого боку, європейський вибір накладає величезну відповідальність на уряд, Верховну Раду і Президента України перед власними громадянами. По-перше, за правильність такого вибору, по-друге, за забезпечення стрімкого зростання рівня життя і наближенням його до європейських стандартів.

Пошквалювання економічних відносин українських суб'єктів господарювання зі своїми партнерами у провідних країнах Європи та світу вимагатиме від національної банківської системи стати ефективнішим посередником в експортно-імпортних операціях і банківських розрахунках. Тому такі питання, як правильність вибору методів і форм безготівкових розрахунків, швидкість і якість проведення таких розрахунків, взаємні гарантії оплати і поставки товарів або здійснення послуг, впровадження нових форм і видів безготівкових розрахунків стануть, безперечно, предметом ширшої взаємодії українських банків та їх клієнтів, а також наукових і теоретичних новацій.

Актуальність питань подальшого розвитку і поглиблення безготівкових розрахунків між суб'єктами господарювання як в Україні, так і за її межами зумовили вибір теми даного наукового дослідження. Теоретичні, методичні та економіко-організаційні питання розвитку сучасних форм та видів безготівкових розрахунків, платіжних систем стали провідними темами досліджень відомих зарубіжних економістів. Ці проблеми відображено і у вітчизняній науковій літературі, зокрема, у дослідженнях О.Д. Василика, В.В. Вітлінського, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, В.М. Кравця, А.І. Кредісова, В.І. Міщенко, О.М. Мозгового, А.М. Мороза, С.В. Науменкової, Ю.М. Пахомова, М.І. Савлука, А.С. Савченка, В.С. Стельмаха, В.П. Страхарчук, М.Ф. Тимчука, А.С. Філіпенка, В.А. Юшенка та інших. Разом з тим у вищезгаданих публікаціях недостатньо висвітлені проблеми впровадження новітніх безготівкових форм електронних розрахунків з позицій необхідності інтеграції платіжної системи України у європейську платіжну систему.

Систематизація літературних джерел, проведений аналіз існуючих рекомендацій з проблем розвитку сучасних видів і форм безготівкових розрахунків, статистичних матеріалів та ресурсів Інтернет дозволяють нам зробити ряд висновків та узагальнень з приводу діючого в Україні механізму безготівкових розрахунків у банківській системі України.

Згідно з Законом України «Про Національний Банк України» № 679-14 від 20.05.1999 року в контексті безготівкових розрахунків НБУ виконує такі функції, як:

- визначення системи, порядку і форм платежів, у тому числі між банками;
- визначення напрямів розвитку сучасних електронних банківських технологій;
- координація та контроль створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації.

Напрямок на стабільність та прогнозованість банківської системи України знайшов своє відображення і в «Основних засадах грошово-кредитної політики на 2007 рік». У вищезгаданому документі передбачено у 2007 році збільшення грошової маси на 28-33 відсотки та монетарної бази, що, на думку фахівців НБУ, забезпечуватиме задоволення попиту на гроші, сприяючи процесу мультиплікативного розширення грошової пропозиції. Треба відмітити, що за останні п'ять років у цьому напрямку НБУ проводиться велика поетапна робота.

Так, зокрема, в 2001 році була розроблена інструкція «Про безготівкові розрахунки в національній валюті» (затверджена постановою правління НБУ №135 від 29.03.2001 року) на

заміну попередньої інструкції «Про безготівкові розрахунки в господарському обороті України» від 02.08.1996 року. В 2004 році після внесення значних змін і доопрацювання була проваджена нова редакція інструкції «Про безготівкові розрахунки в національній валюті» (затверджена постановою правління НБУ №22 від 21.01.2004 р.).

Проведений порівняльний аналіз вищезгаданих документів дозволяє виділити такі позитивні зміни у нормативному забезпеченні процесів безготівкових розрахунків і платежів у нашій країні:

1. Насамперед, НБУ чітко відокремив безготівкові розрахунки в національній та іноземній валюті. Мається на увазі відокремлення безготівкових розрахунків у середині країни, які, безперечно, повинні бути підпорядковані внутрішньому законодавству, а також міжнародних безготівкових розрахунків, які мають певні відмінності в правилах і звичаях, від нашого національного законодавства. Порядок здійснення міжнародних безготівкових розрахунків регулюється міжнародними документами, які розробляються спеціально створеними організаціями (Міжнародною торговельною палатою (Франція, Париж), Світовою організацією торгівлі (СОТ), Комісією з права міжнародної торгівлі ООН), тому таке відокремлення може сприйматися як засіб захисту власних національних інтересів.

2. У новій інструкції відбулися зміни складу платіжних інструментів безготівкових розрахунків. Тепер вони визначені в таких формах, як меморіальний ордер, платіжне доручення, платіжна вимога-доручення, платіжна вимога, розрахунковий чек, акредитив, банківські платіжні картки, векселі. Як бачимо, крім вже традиційних форм, у новій редакції інструкції з'явився новий платіжний інструмент у формі меморіального ордера. Цей платіжний інструмент відрізняється від інших тим, що він не підлягає вільному вибору клієнта, а складається з ініціативи банку для оформлення операцій зі списання коштів з рахунку платника, а також у випадку внутрішньобанківських операцій.

3. У новій редакції інструкції Національний банк України відреагував і на зміни Цивільного кодексу України, а саме на вимогу статті 1074, яка не допускає обмеження права клієнта щодо розпорядження коштами, що зберігаються на його рахунках, крім випадків обмеження, права розпорядження рахунком виключно за рішенням суду.

4. У новій редакції вищезгаданої інструкції також передбачено розширення систем дистанційного обслуговування клієнтів. Так, зокрема, якщо раніше мова йшла тільки про особливості розрахунків в електронних системах типу «клієнт-банк», то тепер цей перелік розширено такими системами, як «клієнт-Інтернет-банк» та «телефонний банкінг». Це ще зовсім нові форми платіжних інструментів в українському грошовому обороті та законодавстві України. Відповідно в інструкції введено такі нові поняття, як «дистанційне обслуговування», «дистанційне розпорядження клієнта», «електронний розрахунковий документ», «реєстр електронних розрахункових документів». Встановлено, що юридичною підставою для роботи клієнта за допомогою системи дистанційного обслуговування і оброблення банком дистанційних розпоряджень є договір про розрахунково-касове обслуговування. Такий договір має обумовлювати права, обов'язки та відповідальність сторін, порядок вирішення спорів у разі їх виникнення тощо.

5. Для здійснення безготівкових розрахунків за допомогою систем «клієнт-банк» та «клієнт-Інтернет-банк» в новій інструкції пропонується застосовувати електронні розрахункові документи. Такі документи трактуються як документи, інформація в котрих представлена у формі електронних даних, включаючи відповідні реквізити розрахункового документа, і які можуть бути сформовані, передані, збережені і перетворені у візуальну форму представлення електронними засобами. Водночас чітко визначені обов'язкові реквізити електронного розрахункового документа, до яких віднесено: дату і номер; назву, ідентифікаційний код (номер) платника та номер його рахунку; назву та код банку платника; назву, ідентифікаційний код (номер) одержувача та номер його рахунку; назву та код банку одержувача; суму цифрами; призначення платежу; електронний цифровий підпис (ЕЦП); інші реквізити, які віднесені під час формування електронного розрахункового документа системою електронних платежів до «допоміжних реквізитів».

6. Новою інструкцією платникові дозволено формувати електронні розрахункові документи на підставі паперових розрахункових документів, оформлених належним чином, які вже стали традиційними, а саме: платіжних доручень, платіжних вимог-доручень, а також платіжних карток. Але в цьому контексті застосовані і певні обмеження оформлення клієнтами електронних документів на підставі «традиційних» розрахункових документів. Це стосується документів, які мають додатки (реєстр розрахункових чеків, реєстр документів за акредитивом), а також випадків формування електронних розрахункових документів на підставі платіжних вимог на примусове списання, стягнення коштів та у разі договірної списання коштів. Такі платіжні вимоги можуть бути надіслані до банку виключно у паперовій формі.

У кінці кожного робочого дня відповідальний виконавець роздруковує реєстр електронних розрахункових документів, отриманих від клієнта, засвідчує його своїм підписом та відбитком штампа банку і підшиває в документи дня як первинний документ. Така процедура говорить про спробу НБУ уникнути всіляких негараздів, а саме: комп'ютерних збоїв, несанкціонованого втручання в електронну систему банку і таке інше. Скептикам електронного обігу можна заперечити, що і паперові носії можуть теоретично зникнути, наприклад, згоріти, що теж не дає гарантії їх стовідсоткового зберігання. Але порівняння таких ризиків не є предметом нашого дослідження.

7. Інструкцією визначено особливості здійснення розрахунків за допомогою системи «телефонного банкінгу», що трактується як дистанційне обслуговування клієнтів за допомогою телефонних каналів зв'язку. При цій системі застосовується дещо відмінна ідентифікація клієнта. По-перше, вона проводиться за допомогою засобів ідентифікації, що передбачені в договорі між банком та клієнтом; по-друге, засобами ідентифікації вважаються номер клієнта, особистий ПІН-код, сукупність цифрових та літерних компонентів (банк надає їх клієнту після укладання договору); по-третє, передавання дистанційного розпорядження та реєстрація його банком здійснюється за погодженим доступом в автоматичному режимі. Крім того, введені певні процедури по доступу до системи та передаванню дистанційних розпоряджень від клієнта до банку. До них належать такі вимоги:

- клієнт повинен правильно ввести значення засобу ідентифікації;
- клієнт повинен ввести код операції та всі параметри, які запитуються системою;
- клієнт повинен підтвердити це розпорядження.

Така процедура не вбачається занадто складною, адже мова йде про списання коштів з рахунку. Тому питання зайвого або неправомірного втручання не здаються надмірними. Хоча поки що ці розрахунки стосуються комунальних послуг та телефонних переговорів, але в подальшому їх спектр може значно розширитися.

Разом з тим не зовсім прийнятною вбачається в цій інструкції можливість банку відмовити у виконанні електронного розрахункового документа, переданого по телефону. Як аргумент для цього визначено обставини, коли клієнт не надасть банкові документів і відомостей, які б підтвердили суть його діяльності та фінансовий стан. І зовсім не зрозумілою, як на наш погляд, виглядає можливість відмови у здійсненні операції з причини, якщо вона містить ознаки фінансового моніторингу. Такі дії НБУ скоріше за все направлені на виконання Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом».

Застосування системи телефонного банкінгу призведе до зростання конкуренції на ринку банківських послуг завдяки активному виходу на ринок інших фінансових посередників і небанківських корпорацій у співдружності з фінансовими й технологічними компаніями, що володіють новітніми інформаційними технологіями. Причому ці тенденції будуть характерні для всіх сегментів ринку банківських та фінансових послуг.

Прийняття вищезгаданої інструкції передувало прийняття цілої низки законів і законодавчих актів, без яких впровадження новітніх платіжних систем в Україні неможливе. Мова йде, в першу чергу, про прийняття законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис», якими закладено законодавчу основу електронного документообігу і правовий статус електронного цифрового підпису (ЕЦП). Прийняття цих законів є логічним продовженням першого прийнятого у травні 2001 року Закону України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні», яким було визначено загальні засади функціонування платіжних систем в Україні. Крім того, народними депутатами України внесено на розгляд Верховної Ради проект Закону України «Про електронну торгівлю».

Така законотворча робота Національного банку і Верховної Ради України, безперечно, буде сприяти подальшому розвитку і поширенню в нашій державі форм безготівкових (електронних) розрахунків, а також поступовому наближенню в цьому напрямку до світових та європейських стандартів.

Джерела та література:

1. Гроші та кредит: Підручник /За заг.ред. М.І.Савлука. - К.: КНЕУ, 2002. - 602 с.
2. Міжнародні розрахунки та валютні операції: Навч.посібник/ За заг. ред. М.І.Савлука. - К.: КНЕУ, 2002. - 392 с.
3. Международные расчеты по коммерческим операциям. - М.: Изд-во АО «Консалтбанкир», 1994.
4. Шпарко А., Смахтіна Л. Європейський вибір України // Вісник НБУ. - 2003. - № 7. - с. 32-37.
5. «Додаток до журналу «Вісник Національного банку України»/ Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності, спецвипуск «Безготівкові розрахунки». - 2006. - № 9.
6. Офіційний сайт / Національний Банк України. - www.bank.gov.ua

ДІАГНОСТИКА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ ЯК РЕСУРСНОГО ФАКТОРА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

Розвиток ринкових відносин в Україні вимагає активізації інноваційної діяльності всіх суб'єктів підприємництва, для яких об'єктивною необхідністю є участь в інноваційних процесах для завоювання нових ринків товарів і послуг. Формування інноваційної моделі розвитку національної економічної системи значно актуалізувало наукові дослідження з цієї багатовекторної проблематики. Теоретичним і прикладним аспектам інноваційного розвитку мікро- та макроекономічних систем присвячено багато наукових праць вітчизняних учених: Ю. Бажала, Л. Безчасного, В. Герасимчука, В. Гееца, Н. Гончарової, М. Данько, В. Семиноженко й ін.

Незважаючи на актуальність у сучасних умовах господарювання активізації інноваційної діяльності на рівні первинної ланки економіки, не можна заперечувати, що держава повинна відсторонитися від інноваційних процесів. Інноваційний розвиток підприємств припускає наявність у державі відповідних інфраструктурних утворень. Природно, інноваційний розвиток окремого суб'єкта й держави в цілому повинен мати на увазі державну підтримку науки, створення умов для зближення наукових інститутів і виробництва. Однак, на нашу думку, держава більшою мірою повинна підтримувати фундаментальну науку шляхом фінансування базової освіти населення, а потім - освітню й наукову діяльність університетів, науково-дослідних установ.

Як видно із практики економічного розвитку в умовах ринку, саме ринок актуалізує інноваційну активність окремих підприємств. Інновації мають специфічні елементи, що дозволяють підприємствам отримувати додатковий прибуток, а в деяких випадках надприбуток, що зацікавлює підприємців інвестувати наукові дослідження. Це визначає значимість зв'язків між інтересами суспільства й інтересами окремого підприємця. Оскільки інновація може бути створена й впроваджена на основі знань, наданих свого часу державою, то вона може розглядатися як суспільне благо.

Саме вплив на зовнішнє середовище появи інновацій обґрунтовує втручання держави в цей вид суспільних благ, і тому значну частину витрат на освітні програми населення та наукові дослідження повинна здійснювати держава. На підставі сучасних науково-технічних досягнень можливе комплексне перетворення виробництва й підвищення технічного рівня виробленої продукції. Важливим проблемним питанням, яке актуальне для сучасного високотехнологічного виробництва і вимагає подальшого дослідження, є таке: яким чином рівень розвитку науки, технологій, техніки й персоналу підприємств окремого регіону впливає на їх інноваційний розвиток. У цьому зв'язку ми можемо говорити про потенціал інноваційного розвитку підприємств регіону, бо саме вищевказані складові можуть прискорити його темпи.

Тому метою статті є дослідження стану науково-технічної діяльності в Криму й рівня розвитку персоналу підприємств, зокрема наукових кадрів, а також характеристик освіти працівників промислових підприємств, підготовку кадрів через установи освіти, підвищення їх кваліфікації, навчання й перенавчання.

В Автономній Республіці Крим у 2005 р. наукові дослідження й розробки виконували 47 наукових організацій, що більше 2004 р. на 3 одиниці, і 2003 р. - на 4 одиниці¹. Переважна більшість організацій в 2005 р. виконувала науково-технічні роботи в сфері

¹ Стаття підготовлена на матеріалах Головного управління статистики АРК Державного комітету статистики України.

технічних наук (32%) і майже 24% - у сфері сільськогосподарських наук. З 2002 р. відновлюють свою діяльність організації, які виконували науково-технічні роботи у сфері фізико-математичних наук (у 2005 р. - 2 організації), а в 2005 р. з'явилися організації у сфері географічних наук. В інших галузях науки й техніки кількість організацій за останні п'ять років відносно стабільна.

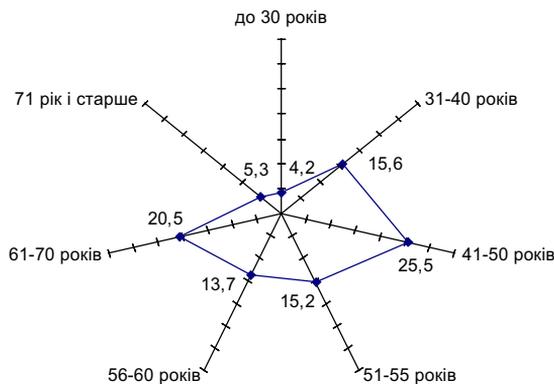
За станом на 01.01.2006 р., чисельність працівників основної діяльності підприємств і організацій республіки, що виконували наукові й науково-технічні роботи, становила 3823 чоловіки, що на 98 чоловік більше 2004 р. і на 1104 - 2003 р. Такий ріст науково-технічних кадрів є позитивним чинником інноваційного розвитку. Із чисельності працівників основної діяльності в 2005 р. 11% мають учений ступінь (69 доктори й 360 кандидатів наук). Дані показники нижчі порівняно з минулим сторіччям і початком нинішнього, що видно з табл. 1. З таблиці також видно, що за останні роки збільшилася частка науково-технічних працівників, що виконують дослідження за сумісництвом: з 19% в 1995 р. до 37% в 2005 р.

Таблиця 1
Чисельність працівників наукових організацій в Автономній Республіці Крим

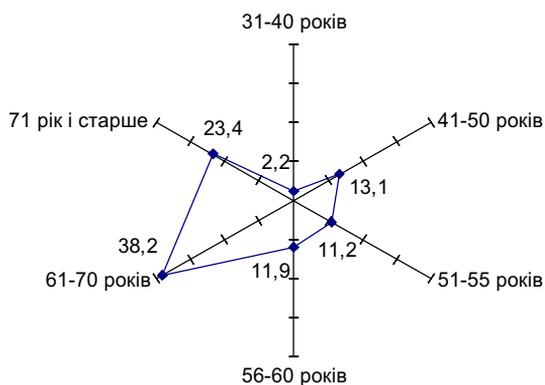
(осіб)

	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
Кількість фахівців	3316	2996	2695	2816	2719	3725	3823
у т.ч. мають учений ступінь:							
доктора наук	79	76	74	66	64	71	69
кандидата наук	498	420	412	394	363	359	360
кількість фахівців, що виконують науково-технічні роботи за сумісництвом	627	1089	1112	1267	1336	1402	1428
у т.ч. мають учений ступінь:							
доктори наук	99	106	91	103	120	109	120
кандидати наук	233	435	448	452	488	514	521

За останні роки середній вік фахівців вищої кваліфікації, зайнятих в економіці Криму, практично не змінився. Вікова структура докторів і кандидатів наук у 2005 р. представлена на мал. 1.

Кандидати наук у 2005 р.

Доктори наук у 2005 р.

Рис. 1. Вікова структура докторів і кандидатів наук в АРК

Гендерна структура науково-технічних працівників вищої кваліфікації продовжує складатися не на користь дослідників-жінок. Так, у 2005 р. жінок серед дослідників, які виконували науково-технічні роботи, кандидатів наук, було відповідно 20,8% і 41% від їхньої загальної кількості.

У табл. 2 ілюструються дані про джерела фінансування наукової і науково-технічної діяльності підприємств Автономної Республіки Крим. Загальний обсяг фінансування наукових і науково-технічних робіт у 2005 р. у порівнянні з 2004 р. збільшився на 24,2% і становив 87355,6 тис. грн. Найбільше даний вид діяльності профінансований із коштів бюджету, з яких 39,5% склали кошти Державного бюджету. Кошти бюджетів регіонів становили 1,1% фінансування, більше третини науково-технічних робіт профінансовано вітчизняними та іноземними замовниками. У порівнянні з 2004 р. частка асигнувань за рахунок Держбюджетних засобів зросла на 43%, позабюджетних фондів - на 27%. У той же час частка фінансування наукової діяльності за рахунок місцевих бюджетів знизилася на 7%. Намітилася тенденція збільшення фінансування науки іноземними замовниками: на 44,7% більше у порівнянні з 2004 р. і більш ніж утричі - у порівнянні з 2003 роком.

Таблиця 2

**Джерела фінансування наукових і науково-технічних робіт
(у фактичних цінах; тис.грн.)**

	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
Усього	9678,2	24118,5	34696,3	41068,4	53041,9	70324,6	87355,6
у т.ч. коштів							
Держбюджету	7175,9	13323,0	13118,8	14809,4	20912,4	24175,9	34576,3
місцевих бюджетів	865,0	940,0	958,3	1094,3	1018,4
позабюджетних фондів	681,0	322,9	1025,7	475,0	4014,2	5146,2	6559,5
власні	11,2	500,0	1387,8	1235,5	2127,6	3898,4	3677,1
замовників							
іноземних держав	17,5	2592,2	7791,5	8570,9	4768,0	10886,7	15761,9
інших джерел	1792,6	7380,4	10507,5	15037,6	20261,4	25123,1	25762,4

За підсумками 2005 р. обсяг наукових і науково-технічних робіт, виконаних власними силами наукових організацій, становив 89372,7 тис. грн., що на 24% більше, ніж у 2004 р., у тому числі на 32,5% зріс обсяг фундаментальних досліджень, на 19% збільшився обсяг прикладних досліджень і на 32,6% - обсяг науково-технічних розробок.

На мал. 2 представлена інформація про матеріально-технічне забезпечення науково-технічної діяльності в Автономній Республіці Крим до 2003 р. включно. Середньорічна вартість основних фондів даного виду діяльності за 2003 р. збільшилася на 1,5% у порівнянні з 2002 р. (2000 р. - на 11,6%) і становила 236901,6 тис. грн., у тому числі машин та устаткування - 20,3% (в 2002 р. - 21,0%, в 2000 р. - 18,8%). Більше 60% загальної вартості основних фондів зосереджено в наукових організаціях галузевого профілю. На наукові установи академічного профілю й вищі навчальні заклади припадає 32,8% і 4,6% відповідно (в 2002 р. відповідно 29,4% і 1,1%, в 2001 р. - 28,9% і 1,0%).

Технічна оснащеність виконавців наукових дослідів і розробок (без обліку сумісників) в середньому по обстежених організаціях становила 13,1 тис. грн. проти 12,7 тис. грн. в 2002 р. і 11,1 тис. грн. в 2001 р., 9,9 тис. грн. в 2000 р. (див. мал. 2). Найвищою вона була в організаціях галузевого профілю - 14,6 тис. грн. і вищих навчальних закладах - 46,3 тис. грн.; найнижчою - у наукових установах академічного профілю - 6,6 тис. грн. (в 2002 р. відповідно 15,3 тис. грн., 14,7 тис. грн., 7,6 тис. грн., в 2001 р. - 12,8 тис. грн., 17,4 тис. грн. і 4,1 тис. грн.). Слід зазначити, що ріст технічної оснащеності зумовлений не відновленням матеріально-технічної бази, а зменшенням кількості працівників наукової сфери.

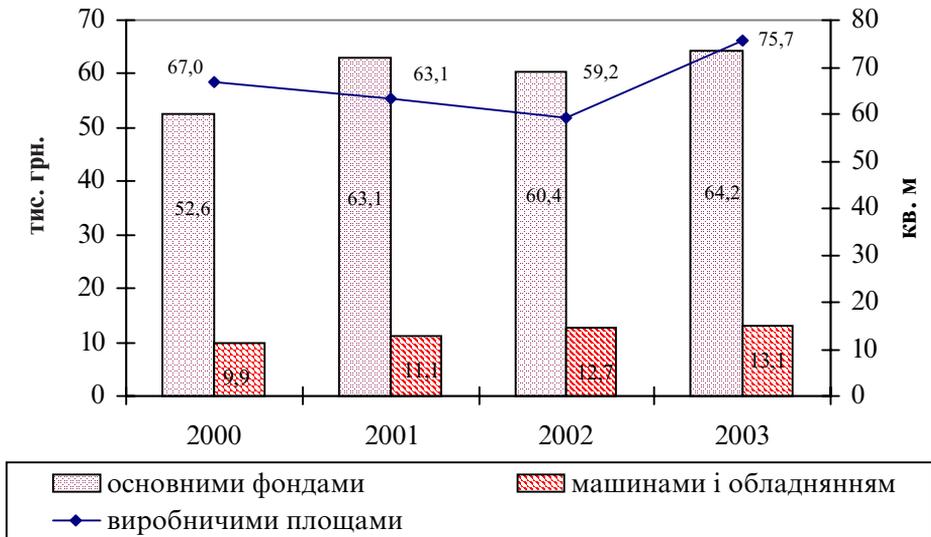

Рис. 2. Оснащеність працівників основної діяльності в 2000-2003 р. (розраховуючи на одного працівника)

Загальна площа власних приміщень наукових організацій і підрозділів у 2003 р. становила 303546,3 кв. м, 8,0% (в 2002 р. - 8,8%, в 2001 р. - 7,6%) якої у зв'язку з тяжким фінансовим становищем більшості наукових організацій було здано в оренду і для проведення наукових досліджень не використовувалося. Виходячи із цього (див. мал. 2.6), у розрахунках на одного виконавця НДДКР припадало 75,7 кв. м (проти 63,1 кв. м в 2001 р. і 59,2 кв. м у 2002 р.) виробничих площ (без обліку площ, зданих в оренду).

У табл. 3 представлені зведені дані про наукові розробки, виконані у республіці до 2005 р. Незважаючи на погіршення матеріально-технічного забезпечення науки, творча активність учених не знизилася. В 2005 р. науковими організаціями Криму було завершено 2996 розробок, що на 19,5% більше, ніж у 2004 р., в 2,5 рази більше, ніж у 2003 році і майже в 4,5 рази більше, ніж у 2000 році.

Кількість виконаних наукових і науково-технічних робіт (одиниць)

	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
Усього виконано й прийнято замовником розробок	810	692	657	1023	1253	2507	2996
у т.ч. по створенню нових видів техніки й технологій	292	67	39	116	189	253	267
з них розробки, у яких використані винаходи	45	11	2	7	8	7	12

Необхідно відзначити, що 267 розробок, або 9% від їхньої загальної чисельності, із пріоритетних напрямків розвитку науки й техніки спрямовані на створення нових видів техніки й технологій. У порівнянні з 2004 р. збільшилася кількість розробок, при створенні яких використані винаходи.

Негативним явищем, на наш погляд, є те, що весь обсяг наукових досліджень і розробок по пріоритетних напрямках розвитку науки й техніки виконаний підприємствами державної форми власності (в 2000 р. - 99,7%, в 2001 р. - 100,0%, в 2002 р. - 99,3%, в 2003 р. - 100%).

Незважаючи на економічні труднощі, кількість заявок на видачу охоронних документів, поданих у патентні відомства України, продовжує збільшуватися: в 2005 р. у порівнянні з 2000 р. зросло в 2,3 рази й склало 160 заявок. У порівнянні з 2000 р. кількість отриманих охоронних документів збільшилася у 3,2 рази й становила 148 патентів.

Сучасне виробництво, необхідність його інноваційного розвитку висувають високі вимоги до освітнього рівня працівників. У цьому зв'язку, на наш погляд, необхідно провести аналітичний огляд даної складової інноваційного розвитку.

За даними статистичної звітності, чисельність працюючих, що мають повну вищу освіту й базову неповну вищу освіту, в 2005 р. становила відповідно 103,3 тис. і 103,2 тис. чоловік, або 25,4% до загальної чисельності зайнятих в економіці. Необхідно відзначити, що питома вага працівників з вищою освітою стабільно зростає. У 2001 р. вона становила 48,4%, а в 2005 р. - 50,8%.

Слід зазначити, що 63,9% загальної чисельності працівників, які мають вищу освіту, працюють на державних підприємствах, 34,3% - на підприємствах з колективною формою власності, і 1,3% - з приватною. У структурі розподілу працюючих за освітою за останні роки зберігаються однакові пропорції. Кількість працівників, які закінчили вищі навчальні заклади, в економіці Криму становила ледве більше 50% облікової чисельності штатних працівників. Кількість тих, хто закінчив вищі навчальні установи I-II рівнів акредитації, становила 27,4% облікової кількості штатних працівників, а III-IV рівнів акредитації - 22,9%.

За видами економічної діяльності вищезгадане явище має певні відмінності. Так, працівники з дипломами освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого фахівця й бакалавра (базова вища освіта), у порівнянні з тими працівниками, дипломи яких відповідають освітньо-кваліфікаційному рівню фахівця й магістра (повна вища освіта), переважають у сільському, лісовому, рибному господарстві, промисловості, будівництві, торгівлі, готелях і ресторанах, на транспорті й у зв'язку, тоді як робота в таких сферах діяльності, як фінанси, операції з нерухомістю, державне керування, освіта, діяльність у сфері інформатизації, досліджень і розробок вимагає освіти найвищого рівня, і в них переважають працівники, які закінчили вищі навчальні установи III-IV рівнів акредитації.

Окремо розглянемо рівні освіти працівників у промисловості АПК. Так, у 2004 р. облікова чисельність працівників промислових підприємств становила 73726 осіб, з яких мали неповну й базову вищу освіту 19036 осіб (25,8%), повну вищу освіту - 12603 чоловік (17,1%). Таким чином, у промисловості республіки 42,9% працівників мають вищу освіту.

За галузями промисловості рівень освіти працівників такий. У добувній промисловості 21,6% працівників мають неповну й базову вищу освіту, 17,1% повну вищу. У харчовій промисловості зазначені показники становлять 28,5% і 13,5%, у машинобудуванні - 23,1%

і 19,8%, у виробництві транспорту - 28,3% і 17,1%, у виробництві електроенергії, газу й води - 29,8% і 21,3%. Відзначимо, що найвищий рівень освіти працівників характерний для найбільш інноваційно активних видів економічної діяльності.

В умовах інноваційного розвитку підприємств, використання у виробничій діяльності новітніх інформаційних систем, впровадження у практику наукових досягнень вирішальне значення мають кадри, а саме рівень їхньої професійної підготовки й постійне поновлення набутих ними знань і навичок.

В економіці України склалася система професійного навчання, що включає підготовку за новими професіями і підвищення кваліфікації штатних працівників облікового складу підприємств, установ, організацій незалежно від їх організаційно-правової форми господарювання й форми власності, навчання незайнятих людей через державну службу зайнятості населення й через системи вищої та професійно-технічної освіти (підготовка навчальними закладами). Крім загальної і професійної освіти, велике значення для інноваційного розвитку підприємств, створення й розвитку кадрового потенціалу має підвищення кваліфікації.

У 2004 р. було підготовлено 8794 чол. При цьому відзначимо, що в промисловості навчено нових професій 4083 працівники. Найбільша кількість працівників підготовлена в харчовій промисловості (3139), що є найбільш активною у плані інноваційної діяльності. Також велика кількість працівників, які проходили навчання, належить до хімічної галузі й виробництва електроенергії, газу й води.

Становить інтерес той факт, що значна кількість працівників, які проходили навчання в 2004 р., працювала на підприємствах приватної власності (5528 чол.). При цьому 2896 чол., які навчалися, були працівниками акціонерних товариств. Кількість працівників державних і комунальних підприємств, що проходили навчання в 2004 р., становила 3536 чоловік. У контексті проведеного дослідження необхідно підкреслити зменшення ролі держави в підготовці кадрів, що, на нашу думку, негативно впливає на темпи інноваційного розвитку державних підприємств.

У 2005 році в Автономній Республіці Крим на виробництві (без обліку малих підприємств і фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності) було навчено нових професій (підготовлено вперше й перепідготовлено) 9518 чоловік, або 2,3% облікової кількості штатних працівників. В аналізований період із числа штатних працівників облікового складу підприємств підвищили кваліфікацію 29750 осіб, або 7,3% облікової кількості штатних працівників. Відзначимо, що із працівників, навчених нових професій, 29,5% становлять жінки, а з жінок, що підвищили кваліфікацію, - більше 50%. Підготовка кадрів у 2005 р. інтенсивно здійснювалася у промисловості, де пройшли навчання більше 4 тисяч працівників, або 5,9% кількості працівників зазначеного виду діяльності. Такі тенденції в промисловості є позитивними у контексті їхнього інноваційного розвитку.

Найкращим і найсучаснішим видом підготовки нових професій є навчання на базі вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації. Таким способом проходили підготовку в 2002 р. 32,1% працівників. У 2003 р. в закладах освіти навчалися 2,7 тис. осіб, або 0,6 загальної кількості працівників. У цілому у порівнянні з 2002 р. кількість працівників, які пройшли підготовку й перепідготовку, зросла на 2,1%. У 2004 р. на базі вищих навчальних закладів навчалися 23,6% працівників. При цьому первинну професійну підготовку пройшли 38,6% серед тих, що навчалися.

Необхідно враховувати рівень грошових витрат підприємств на підготовку кадрів. Адже поряд з тим, що така форма навчання (перенавчання) є ефективнішою і якіснішою, вона і найбільш витратна, тому що обходиться підприємствам в 2,7 разу дорожче, ніж навчання безпосередньо на виробництві. Тому багато підприємств опиняються у замкненому колі. З одного боку, вони зіштовхуються з недостаттю кваліфікованого персоналу, що потенційно міг би збільшити доходи підприємств, з іншого боку - у підприємств немає засобів на підготовку відповідних фахівців. Аналіз витрат, спрямованих на професійне навчання кадрів, свідчить про те, що на навчання у навчальних закладах підприємства витрачали більше коштів, ніж безпосередньо на виробництво.

На закінчення відзначимо, що ситуація, яка склалася в Криму з науково-технічним потенціалом є негативною в контексті проблеми активізації інноваційної діяльності (зокрема промислових підприємств) і в цілому для прискорення темпів економічного розвитку регіону. Навпаки, проаналізовані тенденції з підготовкою, перепідготовкою й підвищенням кваліфікації працівників промислових підприємств є позитивними (без обліку якості професійної підготовки) і свідчать про усвідомлення ролі кваліфікованого персоналу в інноваційному розвитку підприємств.

ПРО АВТОРІВ

Боровик Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Тарасенко Інна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Половець Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства і політології ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка.

Ситий Юрій – викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Пономаренко Олена – ст. викладач кафедри гуманітарних наук ЧДІЕУ.

Леп'яво Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Шара Любов – кандидат історичних наук, викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Демченко Тамара – кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Тарасенко Олександр – кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Болва Людмила – провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Чернігівської області.

Ковалевська Ольга – кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Каюн Вікторія – старший викладач Полтавського інституту економіки і права.

Шевченко Віктор – кандидат історичних наук (ЧДІЕУ).

Кулик Валентина – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею.

Дятлов Володимир – доктор історичних наук, професор, проректор ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Воробей Раїса – директор Державного архіву Чернігівської області, здобувач наукового ступеня кандидата наук з державного управління.

Пиріг Петро – доктор історичних наук, професор (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Любич Олександр – пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук.

Морозова Анна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

Довбня Віктор – кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Курас Григорій – кандидат історичних наук, завідувач Нью-Йоркського відділу редакції журналу.

Астаф'єв Олександр – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Угарова Олена – кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Джугастрянська Юлія – аспірант кафедри теорії літератури та компаративістики Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

Дзюба Сергій – член Національної спілки письменників України (м. Чернігів).

Шкарлет Сергій – кандидат економічних наук, доцент, ректор Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету.

Іванець Володимир – доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.

Демченко Максим – старший викладач кафедри банківської справи ЧДІЕУ.

Ніколаєнко Юрій – кандидат економічних наук, доцент кафедри «Банківська справа» ЧДІЕУ.

Абібуллаєв Мемет – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, за сумісництвом доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ.